

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

3(31) **DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY**

2017 **ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Index Copernicus
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
RISC
EZB
Google Scholar
IBSS
ERIH PLUS
CrossRef

- **ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ**
- **УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ**
- **РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ТА РИНОК ПРАЦІ**
- **ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ**

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія KB №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку та публікацію
в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
27 листопада 2017 р. протокол № 14

Підписано до друку 10.12.2017 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70×100/16.
Гарнітура Newton С.
Умов. друк. арк. 16,58.
Обл.-вид. арк. 20,40.
Тираж 200 прим.
Зам. № 5109 від 13.12.2017 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима
Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03>

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
27 ноября 2017 г. протокол № 14

Подписано к печати 10.12.2017 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати

А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины

А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десёва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет

им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарногло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черненко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of

22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 ПП) by Government

registration service of Ukraine.

The journal is published three times

annually according to Justice of Ukraine

№ 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registrati-

on of the permit in the State Register

of print media and news agencies as

subjects of information activity.

Ministry of Education and Science

of Ukraine by Order № 528

of May 12, 2015 Journal

«Demography and Social

Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet

publications by the Academic Senate

the Ptoukha Institute for Demography

and Social Studies National Academy

of Sciences of Ukraine as

of November, 27, 2017

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,

blvd. Taras Shevchenko, 60.

Tel. (044) 486-62-37,

482-17-45, 486-04 -97

E-mail: j_dse@ukr.net,

[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial

Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>GERASYMENKO G.V.</i> Gender-Responsive Adolescent Health and Well-being in Ukraine	11
<i>СЛЮСАР Л.І.</i> Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації	24
<i>МАЙДАНІК І.П.</i> Оцінка потенціалу закордонних поїздок громадян України (на основі статистики діючих закордонних паспортів)	37

УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ

<i>ЗАЯЦЬ Т.А.</i> Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики	48
<i>YURYK Y.I., KUZMENKO G.G.</i> The Possibilities of Estimating Risk Events During Strategic Management of Human Resources	61
<i>ЗВОНАР В.П.</i> Smart-громада як соціально-економічний феномен	76
<i>КАРЛІН М.І.</i> Форми фінансового стимулювання екологічної відповідальності бізнесу, територіальних громад і громадян	89
<i>ГОРЕМИКІНА Ю.В., ТЕРЕЩЕНКО Г.І.</i> Особливості організації моніторингу соціальних послуг на місцевому рівні	100

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ТА РИНОК ПРАЦІ

<i>ПОЛЯКОВА С.В.</i> Бідність літніх людей в Україні: основні тенденції та рекомендації до політики	113
<i>ЗАЯЦЬ В.С.</i> Заощадження домогосподарств України: аспекти інституційного захисту	124

<i>ШВЕЦЬ П.А.</i> Регіональна диференціація споживання послуг соціальної інфраструктури в Україні	135
---	-----

<i>КРАЄВСЬКА Г.О.</i> Мотивація проживання в сільських поселеннях України	149
---	-----

<i>ГРИШНОВА О.А., РІСНИЙ О.П.</i> Інтеграція українського ринку праці з європейським: загрози та перспективи (оцінка на прикладі країн Східної Європи)	162
--	-----

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

<i>РЕУТ А.Г.</i> Еволюція житлових умов під впливом соціальних змін	174
---	-----

<i>ZAGORODNIEV I.A.</i> Analysis of Social Infrastructure Expenditure and its Effect on Social Function of the State	186
--	-----

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД	196
-----------------------	-----

Правила для авторів	203
---------------------------	-----

Правила для авторов	205
---------------------------	-----

Guidelines for Authors	207
------------------------------	-----

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Наукова періодика України**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **Українські наукові журнали**, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>ГЕРАСИМЕНКО А.В.</i> Гендерное измерение здоровья и благополучия подростков в Украине	11
<i>СЛЮСАР Л.И.</i> Специфика родительства в семьях разных типов: проблемы, риски и пути их минимизации	24
<i>МАЙДАНИК И.П.</i> Оценка потенциала заграничных поездок граждан Украины (на основе статистики действующих заграничных паспортов).....	37

УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

<i>ЗАЯЦ Т.А.</i> Развитие сельских поселений Украины в условиях децентрализации: возможности и риски	48
<i>ЮРИК Я.И., КУЗЬМЕНКО А.Г.</i> Возможности оценивания риска в процессе стратегического управления человеческими ресурсами	61
<i>ЗВОНАРЬ В.П.</i> Smart-община как социально-экономический феномен	76
<i>КАРЛИН Н.И.</i> Формы финансового стимулирования экологической ответственности бизнеса, территориальных общин и граждан	89
<i>ГОРЕМЫКИНА Ю.В., ТЕРЕЩЕНКО А.И.</i> Особенности организации мониторинга социальных услуг на местном уровне.....	100

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И РЫНОК ТРУДА

<i>ПОЛЯКОВА С.В.</i> Бедность пожилых людей в Украине: основные тенденции и рекомендации для политики	113
<i>ЗАЯЦ В.С.</i> Сбережения домохозяйств Украины: аспекты институциональной защиты.....	124

<i>ШВЕЦ П.А.</i> Региональная дифференциация потребления услуг социальной инфраструктуры в Украине.....	135
---	-----

<i>КРАЕВСКАЯ Г.А.</i> Мотивация проживания в сельских поселениях Украины	149
--	-----

<i>ГРИШНОВА Е.А., РИСНЫЙ О.П.</i> Интеграция украинского рынка труда с европейским: угрозы и перспективы (оценка на примере стран Восточной Европы).....	162
--	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>РЕУТ А.Г.</i> Эволюция жилищных условий под влиянием социальных изменений	174
--	-----

<i>ЗАГОРОДНЕВ Я.А.</i> Оценка макроэкономических пропорций и их влияние на потенциал социализации	186
---	-----

КНИЖНЫЙ ОБЗОР	196
---------------------	-----

Правила для авторов (укр.)	203
----------------------------------	-----

Правила для авторов (рус.)	205
----------------------------------	-----

Правила для авторов (англ.)	207
-----------------------------------	-----

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ** (RISC, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Научная периодика Украины**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **Украинские научные журналы**, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского.

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>GERASYMENKO G.V.</i> Gender-Responsive Adolescent Health and Well-being in Ukraine	11
<i>SLYUSAR L.I.</i> Specificity of Parenthood in Family of Different Types: Problems, Risks and their Ways of Minimization	24
<i>MAIDANIK I.P.</i> Estimation of the Potential of Ukrainian Citizens' Trips Abroad (Based on the Statistics of Valid Passports for Travelling Abroad)	37

HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

<i>ZAIATS T.A.</i> Development of Rural Settlements of Ukrainian Conditions of Decentralization: Opportunities and Risks	48
<i>YURYK Y.I., KUZMENKO G.G.</i> The Possibilities of Estimating Risk Events During Strategic Management of Human Resources.....	61
<i>ZVONAR V.P.</i> Smart-community as a socio-economic phenomenon	76
<i>KARLIN M.I.</i> Forms of Financial Stimulation of Ecologic Responsibility of Business, Territorial Communities and Citizens	89
<i>HOREMYKINA YU.V., TERESHCHENKO G.I.</i> Features of the Organization of Monitoring Social Services at Local Level.....	100

POPULATION LIVING STANDARDS AND LABOR MARKET

<i>POLIAKOVA S.V.</i> Poverty of Elderly People in Ukraine: Basic Tendencies and Policy Recommendations.....	113
<i>ZAIATS V.S.</i> Household Savings in Ukraine: Aspects of Institutional Protection.....	124

<i>SHVETS P.A.</i> Regional Differentiation of Consumption of Social Infrastructure Services in Ukraine.....	135
<i>KRAYEVSKA H.O.</i> Motivation of Residence in Rural Settlements of Ukraine	149
<i>GRISHNOVA O.A., RISNYO P.</i> Integration of the Ukrainian and European Labor Markets: Threats and Prospects (Estimation on the Example of the Countries of Eastern Europe).....	162

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>REUT A.G.</i> Evolution of Housing Conditions Under the Influence of Social Changes.....	174
<i>ZAGORODNIEV I.A.</i> Analysis of Social Infrastructure Expenditure and its Effect on Social Function of the State	186

BOOK REVIEW	196
-------------------	-----

Guidelines for Authors (ukr.)	203
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (rus.)	205
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (ang.)	207
-------------------------------------	-----

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **RISC** (ПИИЛ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Academic Periodicals of Ukraine**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- «**Ukrainian Academic Journals**», <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.011>

UDC 314.4

JEL CLASSIFICATION: J16, I14

G.V. GERASYMENKO

PhD (Economics), Senior Researcher
Leading Researcher of Department
Ptoukha's Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: geranna@ukr.net

GENDER-RESPONSIVE ADOLESCENT HEALTH AND WELL-BEING IN UKRAINE

The paper summarizes the key findings of gender assessment of the current trends in adolescent health and well-being in Ukraine. Some important issues of author's concern covered a general deterioration of adolescents' health, increased incidence of communicable diseases, including HIV-infection and sexually transmitted diseases, the lack of comprehensive knowledge about ways of HIV transmission, prevalence of risky behaviors and unhealthy way of life.

Most of these problems are gender-sensitive and may result in the increased vulnerabilities for either boys or girls. In particular, risky behaviors and unhealthy habits are more prevalent among boys, including the early start of smoking and alcohol consumption. At the same time, the problems of reproductive health are more acute for girls, as they absolutely prevail among registered patients with STIs in the ages of 15–17. The problem of HIV-infecting is also getting pressing for adolescent girls, mostly due to the increased role of sexual transmission. As a whole, adolescent girls are more likely to have multiple health complains, as compared with boys.

In the context of reproductive health, a particular attention is paid to the problems of high adolescent birth rate that largely exceeds the European indicators, as well as unmet need for contraception and abortions. The pressing problem of violence against children is also uncovered in the paper, while the author articulates the gender dimension of adolescents' experience of violence, including bullying, domestic violence, trafficking in human beings, and involvement of adolescent girls into the sex work. The author argues that particular challenges remain unsolved in accessing the most marginalized and vulnerable adolescents, as well as children in stationary institutions.

Gender-responsive policy programming has to be developed to address the outlined problems, including targeted information campaigns on health and life style issues. The Internet and social media are considered the most effective information channels for adolescents and young people in both advancing gender-responsive health and well-being and transforming gender stereotypes that limit adolescent girls' empowerment.

The paper was prepared within the framework of UNICEF Country Office Gender Programmatic Review and Gender Action Plan programming activities.

Keywords: *adolescent health and well-being, violence against children, gender-responsive policy programming.*

Г.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи
Національної академії наук України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: geranna@ukr.net

ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР ЗДОРОВ'Я ТА ДОБРОБУТУ ПІДЛІТКІВ В УКРАЇНІ

Узагальнено ключові результати гендерної оцінки сучасних тенденцій у сфері здоров'я та добробуту підлітків в Україні. Розглянуті проблемні питання охоплюють високий рівень захворюваності підлітків, включаючи ВІЛ-інфекцію та хвороби, що передаються статевим шляхом, брак обізнаності щодо шляхів передачі ВІЛ, поширення ризикованої поведінки та шкідливих звичок. Більшість із цих проблем є гендерно чутливими та можуть призводити до підвищеної вразливості хлопців або дівчат підліткового віку. Зокрема, ризиковані моделі поведінки та шкідливі звички більше поширені серед хлопців, включаючи ранній початок тютюнопаління та споживання алкоголю. Разом із тим, проблеми в сфері репродуктивного здоров'я більш актуальні для дівчат, оскільки саме вони переважають серед підлітків, хворих на інфекції, що передаються статевим шляхом. У контексті репродуктивного здоров'я особливу увагу приділено високій підлітковій народжуваності, оскільки за цим показником Україна значно випереджає країни Європи. Незадоволена потреба в контрацепції та брак знань щодо особливостей планування сім'ї також спричиняють поширення небажаних вагітностей та абортів серед дівчат-підлітків. Окреслено актуальну проблему насильства щодо дітей, що має чіткий гендерний вимір, включаючи вразливість до булінгу, домашнього насильства, торгівлі людьми та залучення неповнолітніх дівчат до секс-роботи. На думку автора, особливі виклики в цьому контексті пов'язані зі становищем вразливих категорій підлітків та дітей, що мешкають в інтернатних закладах.

Вирішення означених проблем потребує запровадження гендерно відповідального підходу до планування заходів політики, включаючи цільові інформаційні кампанії щодо популяризації здорового способу життя серед підлітків. Автор наголошує, що найбільш ефективним комунікаційним каналом у цьому випадку можуть стати мережа Інтернет та соціальні медіа.

Стаття підготовлена в рамках Гендерного програмного огляду та Планування програми дій представництва ЮНІСЕФ в Україні.

Ключові слова: здоров'я та добробут підлітків, насильство щодо дітей, програмування політики з урахуванням гендерного фактору.

А.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.
вед. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: geranna@ukr.net

ГЕНДЕРНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ И БЛАГОПОЛУЧИЯ ПОДРОСТКОВ В УКРАИНЕ

Обобщены ключевые результаты гендерной оценки современных тенденций в сфере здоровья и благополучия подростков в Украине. Рассмотренные проблемные вопросы охватывают высокий уровень заболеваемости среди подростков, включая ВИЧ-инфекцию и болезни, передающиеся половым путем, недостаток осведомленности о путях передачи ВИЧ, распространение рискованных форм поведения и вредных привычек. Большинство этих проблем гендерно чувствительны и могут приводить к повышенной уязвимости мальчиков или девочек подросткового возраста. В частности, рискованные модели поведения и вредные привычки более распространены среди мальчиков, включая раннее начало табакокурения и употребления алкоголя. Вместе с тем проблемы в сфере репродуктивного здоровья более актуальны для девочек, так как именно они преобладают среди подростков, страдающих от инфекций, передаваемых половым путем. В контексте репродуктивного здоровья особое внимание уделено высокой подростковой рождаемости, поскольку по этому показателю Украина значительно опережает страны Европы. Неудовлетворенная потребность в контрацепции и недостаток знаний об

особенностях планирования семьи также приводят к распространению нежелательных беременностей и абортів среди девочек-подростков. В статье также рассмотрена актуальная проблема насилия по отношению к детям, имеющая четкое гендерное измерение, включая уязвимость к буллингу, домашнему насилию, торговле людьми и вовлечение несовершеннолетних девушек в секс-работу. По мнению автора, особые вызовы в этом контексте связаны с положением уязвимых категорий подростков и детей, проживающих в интернатных заведениях. Решение обозначенных проблем требует внедрения гендерно ответственного подхода к планированию мероприятий политики, включая целевые информационные кампании, направленные на популяризацию здорового способа жизни среди подростков. Автор делает акцент на том, что наиболее эффективным коммуникационным каналом в этом случае могут стать сеть Интернет и социальные медиа.

Статья подготовлена в рамках Гендерного программного обзора и Планирования программы действий представительства ЮНИСЕФ в Украине.

Ключевые слова: здоровье и благополучие подростков, насилие по отношению к детям, программирование политики с учетом гендерного фактора.

Introduction. Adolescence as a second decade of life is an important period of individual development, while adolescent health has an impact across the life-course. Adolescent health and development was made an integral part of the Global Strategy for Women's, Children's and Adolescents' Health (2016–2030), being recognized as vital for the progress towards achieving the Sustainable Development Goals. According to the recent studies of the World Health Organization (WHO), investments in adolescent health and well-being bring multiple dividends of social and economic benefits, including immediate improving of adolescents' health, their future adult lives and potential positive effects for their own children. Moreover, investments in adolescent health and well-being will not only transform the lives of girls and boys around the world, but will also generate high economic returns, especially in low income countries.

In 2014, the WHO «Health for the World's Adolescents» report [1] showed that considerable gains from investments in maternal and child health programmes are at risk of being lost without corresponding investments in adolescent health. The latest data show that more than 3,000 adolescents die every day from largely preventable causes, and that many key risk factors for future adult diseases start or are consolidated in adolescence, including physical inactivity, poor diet, and risky sexual behaviours.

Gender gaps and disparities are significant for adolescents, as boys and girls have different problems and needs at this life stage; they also may face different risks and vulnerabilities in terms of health and well-being. In addition, gender norms and attitudes start to be developed and reproduced already in adolescence, influencing priorities, opportunities and empowerment of young people. That's why gender analysis of various dimensions of adolescent health and well-being is crucial to provide adequate response to the needs of young people and expand their opportunities of development. Gender-responsive programming intentionally allows gender to affect and guide services, creating an environment through site selection, staff selection, program development, content, and material that reflects an understanding of the realities of girls' and boys' lives, and is responsive to the issues and needs of representatives of both sexes being served.

Literature review. Recently, many comprehensive gender studies and assessments have been realized in Ukraine [2; 3]. Some vulnerable categories of women and girls were targeted as special groups of gender analysis, in particular rural, elderly, and Roma population, HIV-positive persons and survivors of gender-based violence. The national experts articulate that persistent social stereotypes on distribution of roles and powers between women and men are widely believed to be the major constraints in promoting gender equality, being closely related to unequal distribution of resources, opportunities and powers between men and women.

As to adolescents, gender gaps in their public attitudes may be available for analysis based on the 2015 Youth of Ukraine Survey [4] and 2012 Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) [5]. Issues of school-to-work transition for young people were covered by 2016 ILO Work for Youth Survey (W4Y) [6]. A comprehensive overview of the key challenges faced by girls in Europe and Central Asia (ECA) region was provided by the UNFPA report «10: How our common future in Eastern Europe and Central Asia depends on a girl at this pivotal age» [7], while multiple aspects of adolescent health, including reproductive health, and fertility trends in Ukraine were covered by Aksyonova [8].

Despite a robust legislative framework and programmes developed to address gender inequality and child rights, there are still some persistent contextual challenges related to adolescent health and wellbeing, as well as social norms, particularly related to violence. Adolescence is usually associated with the teenage years, but its physical, psychological or cultural expressions may begin earlier and end later. While there are no universally accepted definitions of adolescence and youth, the United Nations and other international organizations understand adolescents as persons aged 10–19, and youth as those between the ages of 15–24 for their statistical purposes. Together, adolescents and youth are referred to as young people, encompassing the ages of 10–24 years. Due to data limitations, these terms can refer to varying age groups that are separately defined as required. Also, the age end of adolescence varies by country and its social and cultural context.

In particular, the current legislation of Ukraine doesn't provide any legal definition of «adolescents», though this term is used in some normative regulations of the Ministry of Health of Ukraine. For statistical purposes, the national researchers categorize adolescent population within the age group of 15–17, while the youth is defined as persons in the age of 14–35 by the Law of Ukraine «On Facilitation of Social Empowerment and Development of Youth in Ukraine». In this study, we focus on the particular age group of 15–17 to address the issues of adolescent health and well-being.

This paper aims at gender-responsive assessment of the current problems in terms of adolescent health and well-being, including communicable diseases, reproductive health, risky behaviours and life style of young people. The paper has been prepared within the framework of UNICEF 2012–2016 Gender Programmatic Review and Gender Action Plan for the next Country Programme.

Key findings. According to the WHO, adolescence is a period of life with specific health and developmental needs and rights. It is also a time to develop knowledge and skills, learn to manage emotions and relationships, and acquire attributes and abilities that will be important for enjoying the adolescent years and assuming adult roles. Acknowledging the multiple gender disparities in Ukraine's society, the current paper addresses those domains of unequal gender-based attitudes, treatments and opportunities which are particularly important in terms of outcomes for adolescents. The targeted gender priorities for adolescent health and well-being are covered with in-depth situational analysis below.

Adolescent health and life style associated problems. According to the WHO Regional Office for Europe, multiple worrying trends are observed in Ukraine's public health, including high rates of mortality and morbidity, low life expectancy, prevalence of communicable diseases and risky behavioural patterns, as well as the total lack of a healthy life style. Inadequate response of the healthcare system is also argued by most experts; as a result, Ukraine was ranked 99 th out of 145 countries by public health score based on the Bloomberg rating in 2013.

Most of these healthcare problems have important outcomes in terms of adolescent's health. In particular, the number of firstly registered diseases among adolescents has been

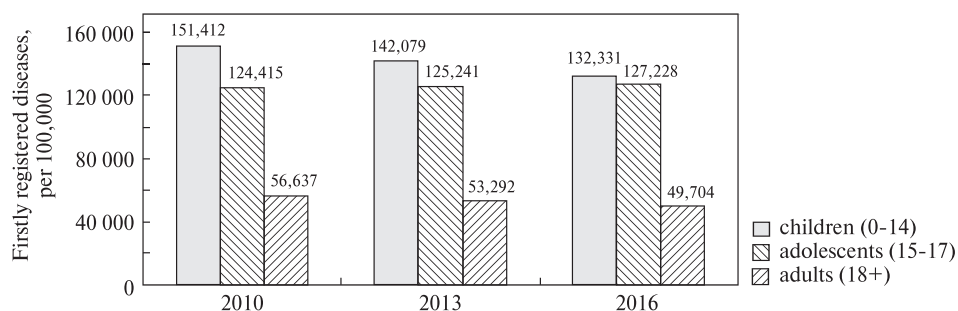

Fig. 1. Incidence of diseases among children, adolescents and adult population (number of firstly registered diseases per 100,000 persons), 2010–2016

Source: Medical Institutions and Population Morbidity in Ukraine, Statistics Bulletin, State Statistics Service, 2010–2016.

more than twice as high as the same indicator for the adult population (correspondingly 127,228 firstly registered diseases per 100,000 persons aged 15–17 in contrast to 49,704 diseases per 100,000 adults). Moreover, the incidence of diseases among adolescents (ages 15–17) has been increasing since 2010, while the opposite trends have been observed among children and adults (Fig. 1). As a result, some medical examinations reveal that only 2 % of children can be regarded healthy after graduation from school [9]. Based on the Health Behavior in School-Aged Children Survey (HBSC), girls evaluate their health to be worse compared to boys (27 % of girls reported their health to be satisfactory or bad compared to 14 % of boys) [10]. Generally, girls are more likely to have multiple health complaints, with differences in prevalence increasing with age.

Diseases of the respiratory system prevail in the structure of adolescent's morbidity (almost a half of the total registered diseases). Diseases of the skin and subcutaneous tissue, digestive and genitourinary system, and eye apparatus are also quite prevalent. Mental and behavioral disorders among adolescents are of particular concern, as there were 415 incidents per 100,000 children in the age of 15–17 registered in 2016 (287 incidents per 100,000 adult persons). Importantly, injuries, poisonings and other consequences of external cause remain quite prevalent among adolescents (6,714 incidents per 100,000 children aged 15–17 in 2016), being often associated with risky behavior patterns. In terms of the aggregate demographic outcomes, the external death causes are much more important for male population, as compared with females; these disparities are increasing with the age among young population (Fig. 2), and largely contribute to the gender gap in the average life expectancy.

Life-style associated health problems are also more acute for male population. Currently, cigarette smoking is much more prevalent among men, in particular in rural areas of Ukraine. As to women, sociological surveys reveal that women are more likely to smoke if they are young, live in large cities and have a university education [10]. Smoking mainly starts during adolescence, and the percentage of those teenagers who smoked their first cigarette before the age of 15 doesn't differ considerably between urban and rural areas. Gender factor is significant in early smoking practices, as only 13 % of girls and 31 % of boys (age 15) smoked at least once a week in Ukraine. Boys are also much more likely to engage in other unhealthy behavioral patterns than girls. Every tenth boy and 6 % of girls have tried alcohol by the age of 11 [10]. In terms of body mass index, 15 % of boys and 7.5 % of girls were overweight or obese in Ukraine [10].

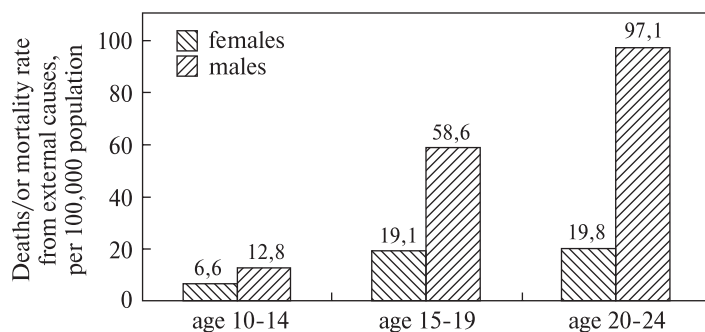

Fig. 2. Deaths of the external death causes by sex and age groups, per 100,000 population, 2016

Source: Medical Institutions and Population Morbidity in Ukraine, Statistics Bulletin, State Statistics Service, 2016.

Issues of reproductive health are of particular concern, as international comparisons demonstrate disadvantaged position of Ukraine in terms of prevalence of sexually transmitted infections (STIs), unwanted pregnancies and abortions among teenagers. Ukraine's adolescents are at risk of contracting STIs (Table 1) and HIV-infection due to low levels of awareness and risky behaviors. In particular, 30 incidents of syphilis were registered among adolescents (ages 15–17) in 2016 (more than two thirds of them were registered among girls), as well as 62 incidents of gonorrhea (a half of them among girls). As a result, many girls are already experiencing some reproductive health harm, when they enter the reproductive age.

Table 1. Firstly registered diagnoses associated with STIs by sex and age groups in Ukraine, 2016

Indicators	Total, persons	Of them:		Proportion, %	
		male	female	male	female
Firstly registered diagnoses of syphilis					
Total population, in persons	3,220	1,815	1,405	56.4	43.6
per 100,000 population	7.6	9.2	6.2	x	x
of them by age groups:					
0–14	22	11	11	50.0	50.0
15–19	117	47	70	40.2	59.8
of them: 15–17	30	8	22	26.7	73.3
20–24	371	170	201	45.8	54.2
Firstly registered diagnoses of gonorrhea					
Total population, in persons	5,326	3,551	1,775	66.7	33.3
per 100,000 population	12.5	18.0	7.8	x	x
of them by age groups:					
0–14	24	1	23	12.5	87.5
15–19	294	159	135	54.2	45.8
of them: 15–17	62	28	34	44.7	55.3
20–24	1,164	778	386	68.3	31.7

Source: Medical Institutions and Population Morbidity in Ukraine, Statistics Bulletin, State Statistics Service, 2010–2016.

According to the HBSC, every third boy and every sixth girl aged 13–17 had a sexual experience, at the same time almost every eight boy and every third girl hasn't used a condom during the last sexual intercourse [10]. Only 24 % of adolescents demonstrated comprehensive knowledge about patterns of HIV transmission that is far below the target of 95 % awareness among youth. Based on UNICEF study, only 10 % of adolescents had any lifetime experience of HIV testing (15 % for girls and only 7 % for boys), while only 28 % of them correctly identify the ways of HIV transmission [11].

As a result, the problem of HIV/AIDS has become particularly pressing for Ukraine, with an estimated adult HIV prevalence of 1 %. While men still account for the majority of people living with HIV in the country, women's share is gradually growing, accounting for almost 43 % of the new diagnoses and almost 47 % of total registered HIV-positive persons in 2016. Importantly, the number of firstly registered HIV-infected women is more than 4 times as large as the corresponding number of men in the ages of 15–17 (Table 2). Such increase is largely associated with growing role of sexual transmission of HIV, resulting from insufficient comprehensive knowledge about ways of HIV prevention and transmission.

In terms of reproductive health, teenage pregnancy still remains a pressing problem, although a decline in the number of unwanted pregnancies and abortions was observed in all age groups of women in Ukraine (Table 3). A sharp drop in adolescent birth rates took place in 1991–2000 (Fig. 3); still, no important progress has been observed since then. As a result, Ukraine's adolescent birth rate (27.3 live births per 1,000 women ages 15–19 in 2015) largely exceeds the European indicators (respectively 11.0 live births in EU as on average in 2014). The highest teenage birth rates are traditionally registered in Zakarpattia oblast (52.8 live births per 1,000 women aged 15–19), resulting from prevalence of early marriages in Roma communities located in the region. In particular, there were 161 births in the age under 16 registered in the region in 2015. Also, birth rates in the age under 20 are quite high in Kirovograd, Mykolayiv and Kherson oblasts. This trend is particularly important with regard to opportunities of women's empowerment, as early motherhood is associated with persistent constraints for girls' education and employment.

Adolescent well-being and interpersonal violence. As a whole, the problem of violence remains quite prevalent among children, as one-third of all school children reported being engaged in fights at least once a year, and every fifth girl has resorted to using force to assert

Table 2. HIV-infected and AIDS-positive persons by sex and age groups in Ukraine, 2016

Indicators	Age	HIV-infection			AIDS		
		total	male	female	Total	male	female
Number of persons with firstly registered diagnosis	total	17,066	9,808	7,258	8,852	5,462	3,390
	0–14	2,817	1,412	1,405	61	29	32
	15–17	38	7	31	9	4	5
	18–24	846	324	522	123	42	81
Number of persons, registered in medical institutions as on the end of the year	total	132,945	70,369	62,576	38,730	24,304	14,425
	0–14	7,868	3,877	3,991	696	338	358
	15–17	471	222	249	125	72	53
	18–24	9,947	3,824	6,123	897	400	497

Source: Medical Institutions and Population Morbidity in Ukraine, Statistics Bulletin, State Statistics Service, 2010–2016.

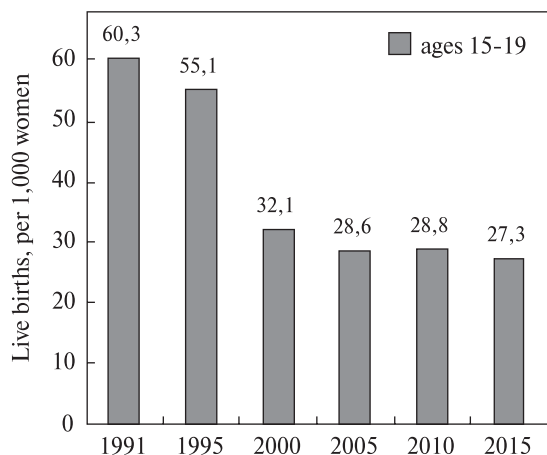

Fig. 3. Adolescent birth rates in Ukraine, 1995–2015

Table 3. Number of abortions by age groups of women in Ukraine, 2008–2016

Year	Total number	of them among women in the age:			
		under 14	15–17	18–19	20–34
2008	217,413	103	3,836	15,454	161,683
2009	194,845	83	3,012	13,240	144,864
2010	176,774	84	2,433	10,486	131,823
2011	169,131	85	2,186	9,349	125,895
2012	153,147	76	1,869	7,901	113,045
2013	147,736	54	1,685	6,985	108,652
2014	116,104	51	1,170	5,059	85,575
2015	106,357	44	1,019	4,329	78,084
2016	101,121	56	875	3,815	73,680

Source: State Statistics Service of Ukraine.

herself [10]. Based on HBSC in Ukraine, 36 % of school children have been insulted at least once a year, including text messages, timeline posts on social media, e-mails or web-sites, while the key drivers of bullying are low openness to communication and low family income. While girls were more often the victims of bullying than boys, the type of bullying carried out by boys and girls differed with boys more associated with explicit bullying (which some incorrectly defined as including fighting) and with girls more associated with implicit or indirect bullying [12].

Whether it occurs inside or outside schools, violence against children is highly gendered, as patterns of violence and causation differ for girls and boys. Usually, girls are more likely than boys to be at risk of sexual violence in forms such as sexual harassment, sexual assault, and rape. Such experience could provoke not only immediate negative consequences in terms of health loss and emotional harm, but also result in the postponed long-term effects

caused by psychological traumas and quite prevalent stigma attitude to survivors of sexual violence. At the same time, boys are at greater risk of physical attacks, which also impact negatively on psychosocial well-being and performance in school. Sociological surveys show that experience of physical and sexual violence may start as early as in the ages 15–17 [13], while the incidence of GBV increases with survivors' age (Table 4).

In 2016, there were 127,478 complains on domestic violence to the National Police, of them 982 were provided by children. Most complains were classified as administrative offences (80,082 administrative protocols issues), only 4% of complains were subjects to initiate the criminal proceedings (5,303 complains). In addition, the National Child Hotline is operated by NGO «La Strada-Ukraine», providing counseling on children's rights. In 2016, there were 45,392 calls registered by consultants (7,000 calls more than in 2015 and 18,000 more than in 2014). The largest number of calls was devoted to psychological problems and fears (28 %), while issues of children's rights were subjects of 18 % of calls, reproductive health, sexuality and intimate relations – 14.9 % of calls, relations with friends and classmates – 8.6 %, domestic violence and bullying – 6.2 % of total calls.

The experts argue that children often do not understand that their rights are violated, so the tasks of consultants are not only to provide advice, but also identify the fact of violence. Most of callers to the Child Hotline are children (84.6 %), while some adults apply to have advice on their misunderstanding with adolescent children or children's problems with school teachers or classmates. Sometimes, indifferent adults call in case of observed domestic violence against children (grandparents, neighbors, and friends).

The experts argue that children in special (stationary) institutions may face particular problems with violence and other types of rights violation. Indeed, only 137 calls to the National Children's Hotline (0.3 % of total calls) came from children in stationary institutions. That may result from the low awareness on availability of the Hotline among such children, from the lack of access to communication facilities in the institutions (e.g. no phone). As a result, children have no assistance in addressing the problem of bullying, conflicts with close persons and friends or misunderstanding with workers of stationary institutions (including physical punishment).

Escalation of the new GBV challenges due to the conflict in Eastern Ukraine caused a need in the new studies on various forms of violence in the conflict-affected regions [14, 15]. Multiple evidences on the increased vulnerability of displaced persons to various forms of violence were collected. Importantly, new forms of GBV appeared, being related to survival sex strategies in the conflict setting and humanitarian crisis, as well as multiple evidences of adolescent GBV victims in the conflict-affected regions.

Table 4. Experience of physical and sexual violence by adolescent girls and young women in Ukraine (percentage of women, who experienced any form of violence), 2014, %

Age groups	Physical violence	Sexual violence	Physical and sexual violence	Physical or sexual violence
15–17	5.6	1.5	0.6	7.7
18–19	10.3	2.1	0.0	12.4
20–24	10.0	2.4	2.1	14.4
Total	14.5	2.9	5.0	22.4

Source: [13].

As a whole, *involvement of adolescent girls into the sex work* is of particular concern in Ukraine. This problem was articulated in the Concluding Observations of the Convention on Rights of a Child (CRC) and Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) Committees and well-illustrated by multiple surveys and social studies [16]. The alternative «shadow» report to the CEDAW Committee (2016) declared that «there are cases of abduction of women and girls from the area of fighting to sell them as sexual and labor slaves. In the so-called «grey area», the «shadow» sex industry is being developed... Women are forced into prostitution because of poverty, they put their health at risk and are stigmatized in the society» [17].

Finally, the problem of *human trafficking* is relevant for Ukraine, which is a country of origin, transit, and destination of sex trafficking and forced labour in men, women, and children. All types of trafficking are observed in the country, including labor exploitation, begging and forced prostitution. The situation is particularly risky in the conflict-affected regions, as there have been reports of kidnapping of women and girls for the purposes of sex and labor trafficking. A variety of sources, including the OSCE Special Monitoring Mission in Ukraine, reported children as young as 15 years old continued to take part in active combat as part of combined separatist forces. There were reports that children aged 15 to 17 were actively being recruited to participate in militarized youth groups that teach children to carry and use weapons.

Based on the US Department of State [18], approximately 82,000–200,000 children institutionalized in state-run orphanages are particularly vulnerable to trafficking, having no proper information and access to assistance and protection. The 2016 IOM survey of children in difficult life circumstances (orphans, children from foster families, children in boarding schools, homeless children, etc.) demonstrated that most of them did not receive any timely information over the last year about how to prevent human trafficking. As a result, 40% of vulnerable minors from 13 to 17 were ready to accept at least one offer that may lead to their involvement in human trafficking.

Conclusions and Recommendations. The findings of the conducted analysis confirm that problems of adolescent health and well-being are clearly gendered and should be addressed with consideration of gender-responsive policy programming. In particular, the risky behavioral patterns are much more prevalent among boys and may not only result in negative outcomes for their general health, but also contribute to the increased death rates due to external death causes. Unhealthy habits are also more common for boys, including the early start of smoking and alcohol consumption, as well as unhealthy diet.

At the same time, the problems of reproductive health are more acute for adolescent girls. Ukraine is characterized by rather high adolescent birth rates, as compared with the EU indicators, as well as unwanted pregnancies, resulting in abortions among young females. These problems are closely associate with unmet need in contraception and low awareness on the issues of family planning. Adolescent girls' vulnerability of HIV-infection is of particular concern for the same reasons; moreover, a share of women among HIV-positive persons in currently growing in Ukraine, mostly due to increased role of sexual transmission of HIV.

In the context of well-being, adolescent girls and boys face different risks of interpersonal violence, including vulnerability to bullying in schools, domestic violence and human trafficking. Sociological surveys confirm that girls' experience of sexual violence also starts in adolescence and may lead not only to reproductive health harms, but also to postponed emotional effects.

That's why gender-responsive adolescent health and well-being should become the priorities of policy programming in Ukraine, being addressed as gender mainstreaming in

development strategies, as response to critical needs in the conflict-impacted regions of the country. The arguments for policy strengthening can be seen in the increased risks of communicable diseases and risky behaviors, low awareness on preventing HIV/AIDS and unmet needs for contraception among adolescents, prevalence of various forms of violence, including bullying in schools, occasional practices of early marriages and rather high teenage pregnancy rates.

The priority efforts should be concentrated at increasing adolescents' awareness on patterns of safe behavior, potential risks and ways to prevent them. In terms of preventive services, it is important to motivate teenagers to get tested for HIV, in particular by informing them on opportunities to get tested since the age of 14. The targeted preventive interventions should be realized to assist adolescents of the risk groups such as street children, adolescents who consume injective drugs or practice sex work. This task would require some purposeful works on improving the referral system for vulnerable population groups, strengthening capacities of service providers and upgrading skills for social workers, and combating discrimination, stigmatizing and criminalizing of adolescents from the risk groups by establishing friendly and gender-sensitive approaches to service providing.

To address adolescent's needs in improving reproductive health, a network of youth friendly clinics was established in Ukraine, while the targeted governmental programs have been realized, including «Family Planning», «Reproductive Health for 2001–2005», and «Reproductive Health of the Nation for the Period until 2015». The Concept of the new State Social Program on Reproductive Health of the Nation for the Period until 2021 has been discussed by experts in 2016, while multiple problems of public health and well-being were included in the priorities of Ukraine's Sustainable Development Goals till 2030.

Positively, adolescent and youth NGOs have been created in Ukraine, some of which were established and are managed by girls. There is an opportunity to increase the scale of the audience and the participation by adolescents, while successful initiatives of safety programs in schools create opportunities and space to develop this area country wide. In this regard, it is important to engage adolescents to the modern innovative projects to assess their needs and monitor their views on the acute social problems. There are some good cases of using on-line platforms and smartphone apps to get a feedback from young people (such as Teenenergizer! youth project or U-Report on-line platform), so this practice should be up-scaled and expanded.

Particular challenges remain unsolved in accessing the most marginalized and vulnerable adolescents, as well as children in stationary institutions. That's why the targeted information campaigns have to be launched to promote gender-responsive health and life style attitudes, while sociological pools demonstrate that internet and social media are the preferred forms of information channels for adolescents and young people. Thus, these partnerships can be crucial to both advancing gender-responsive adolescent health and well-being and challenging gender stereotypes that limit opportunities for adolescent girls' empowerment.

LITERATURE

1. Health for the World's Adolescents. A second chance in the second decade // World Health Organization, Department of Maternal, Newborn, Child and Adolescent Health. — 2014. — 20 p.
2. Gerasymenko G. Country Gender Assessment for Ukraine. Washington, D.C., World Bank. — 2016. — 93 p. / Gerasymenko G., Maksymenko K. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://documents.worldbank.org/curated/en/128891470822320083/Country-gender-assessment-for-Ukraine-2016>.
3. Surveys, Conducted in the Framework of Preparation of the Eighth Periodic Report on the Implementation of the CEDAW / UNFPA (July 2014). — Kyiv, 2014. — 204 p.

4. Молодь України — 2015. Результати соціологічного дослідження, проведеного GfK Ukraine на замовлення Міністерства молоді та спорту України та на фінансової підтримки установ ООН в Україні [Електронний ресурс]. — Київ, 2015. — Режим доступу : http://www.unfpa.org.ua/files/articles/5/40/Youth_2015_infographics.pdf.
5. Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012, Final Report / State Statistics Committee and the Ukrainian Center for Social Reforms. — Kyiv, 2013. — 428 p.
6. School-to-Work Transition Survey in Ukraine, 2013 and 2015 / ILO // Work4Youth publication series. — No. 41. — 2016. — 123 p.
7. 10: How our common future in Eastern Europe and Central Asia depends on a girl at this pivotal age, October 2016 / UNFPA EECARO. — 2016. — 19 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukraine.unfpa.org/en/publications/10-how-our-common-future-eastern-europe-and-central-asia-depends-girl-pivotal-age#sthash.QbGLPMi5.dpuf>.
8. Аксьонова С.Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми / Аксьонова С.Ю. ; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — К., 2016. — 184 с.
9. Антипкін Ю.Г. Нагальні наукові та практичні проблеми охорони здоров'я матері та дитини / Антипкін Ю.Г. // Журнал НАМН України. — 2011. — 17, № 1. — С. 44–47.
10. Health Behavior in School-Aged Children Study: International Reports from 2013/2014 Surveys [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.hbsc.org>.
11. Comprehensive Study on Motivation and Accessibility of VCT on HIV for Children and Youth: [analytical report / Balakireva O. M. et al.]; UNICEF, UISR named after O. Yaremenko. — К. : KIS, 2013. — 124 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/3_ukr_complexsne_doslidzheniya_motivacii.pdf.
12. The Respo. Study on Bullying Problems in Ukraine. — Kyiv, 2017. — 24 p.
13. Incidence of Violence against Women and Girls — 2014 Survey. — Kyiv, GfK Ukraine and UNFPA, 2014. — 60 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/4/70/GBV%20prevalence%20survey%20%20UA.pdf>.
14. Conflict-Related Sexual Violence in Ukraine, 14 March 2014 to 31 January 2017. — OUNHCHR, 2017. — 39 p.
15. Analytical Report: Gender-Based Violence in the Conflict-Affected Regions of Ukraine / UNFPA and UCSR. — Kyiv, 2015. — 70 p.
16. Adolescent Female Sex Workers in Ukraine: Results of the Targeted Intervention Model: analytical report / UNICEF, Ukrainian Institute for Social Research after Olexander Yaremenko. — К., 2010. — 100 p.
17. CSOs Shadow Report 2016 on Ukraine, Implementation of the Recommendations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations, and UN Resolution 1325 Women, Peace, and Security, June 2016. — 14 p.
18. Trafficking in Persons Report / US Department of State. — June 2016. — 422 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2016/index.htm>.

REFERENCES

1. *Health for the World's Adolescents. A second chance in the second decade* (2014). World Health Organization, Department of Maternal, Newborn, Child and Adolescent Health.
2. Gerasymenko, G. & Maksymenko, K. (2016). Country Gender Assessment for Ukraine 2016. World Bank, Washington, D.C. documents.worldbank.org/curated/en/128891470822320083/Country-gender-assessment-for-Ukraine-2016.
3. Surveys, Conducted in the Framework of Preparation of the Eighth Periodic Report on the Implementation of the CEDAW (2014). UNFPA. Kyiv.
4. Youth of Ukraine in 2015. Results of sociological survey conducted by GfK Ukraine for the Ministry of Youth and Sport of Ukraine with the financial support of UN in Ukraine (n.d.). unfpa.org.ua. Retrieved from www.unfpa.org.ua/files/articles/5/40/Youth_2015_infographics.pdf.
5. *Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012*. Final Report. (2013). State Statistics Committee and the Ukrainian Center for Social Reforms. Kyiv.

6. *School-to-Work Transition Survey in Ukraine, 2013 and 2015*. (2016). ILO.
7. 10: How our common future in Eastern Europe and Central Asia depends on a girl at this pivotal age (2016). UNFPA EECARO. ukraine.unfpa.org. Retrieved from <http://ukraine.unfpa.org/en/publications/10-how-our-common-future-eastern-europe-and-central-asia-depends-girl-pivotal-age#sthash.QbGLPMi5.dpuf>.
8. Aks'onova, S.Yu. (2016). *Pidlitkove materynstvo: demohrafichnyy aspekt problem [Teenage motherhood: the demographic aspect of the problem]*. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukraine [in Ukrainian].
9. Antypkin, Yu. H. (2011). Nahalni naukovi ta praktychni problemy okhorony zdorov'ia materi ta dytyny [Urgent scientific and practical problems of maternal and child health care]. *Zhurnal HAMN Ukrayiny - Journal of NAMS of Ukraine*, 17, 1, 44-47 [in Ukrainian].
10. Health Behavior in School-Aged Children Study: International Reports from 2013/2014 Surveys (n.d.). [hbsc.org](http://www.hbsc.org). Retrieved from <http://www.hbsc.org>.
11. Balakireva, O.M. et al. (2013). Comprehensive Study on Motivation and Accessibility of VCT on HIV for Children and Youth. UNICEF, UISR named after O. Yaremenko. Kyiv : KIS. [unicef.org](http://www.unicef.org). Retrieved from https://www.unicef.org/ukraine/ukr/3_ukr_kompleksne_doslidzheniya_motivacii.pdf [in Ukrainian].
12. *The Respo. Study on Bullying Problems in Ukraine*. (2017). Kyiv.
13. Incidence of Violence against Women and Girls – 2014 Survey (2014). Kyiv : GfK Ukraine and UNFPA. [unfpa.org.ua](http://www.unfpa.org.ua). Retrieved from <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/4/70/GBV%20prevalence%20survey%20%20UA.pdf>.
14. *Conflict-Related Sexual Violence in Ukraine*, 14 March 2014 to 31 January 2017 (2017). OUNHCHR.
15. *Analytical Report: Gender-Based Violence In The Conflict-Affected Regions Of Ukraine* (2015). UNFPA and UCSR. Kyiv.
16. *Adolescent Female Sex Workers in Ukraine: Results of the Targeted Intervention Model: analytical report* (2010). UNICEF, Ukrainian Institute for Social Research after Olexander Yaremenko. Kyiv.
17. *CSOs Shadow Report 2016 on Ukraine, Implementation of the Recommendations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations, and UN Resolution 1325 Women, Peace, and Security, June 2016* (2016).
18. *Trafficking in Persons Report*, June 2016 (2016). US Department of State. [state.gov](http://www.state.gov). Retrieved from: <https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2016/index.htm>.

Article submitted to journal on 12.06.2017.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.06.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>

УДК 314.146

JEL CLASSIFICATION: J120, J130

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

СПЕЦИФІКА БАТЬКІВСТВА У СІМ'ЯХ РІЗНИХ ТИПІВ: ПРОБЛЕМИ, РИЗИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ

Сучасне різноманіття типів сімей з дітьми, що є наслідком плуралізації форм шлюбу та змін у структурі та функціях сім'ї, формує особливості у виконанні її батьківських функцій, значні відмінності в умовах розвитку дитини. Автор пропонує групування сімей відповідно до специфіки виконання ними батьківських функцій: сім'ї, в яких батьківські функції виконуються в традиційному сімейному середовищі; сім'ї, в яких форма їхнього виконання змінена через особливості структури сім'ї; сім'ї, в яких батьківство «виходить за біологічні межі». Аналізуючи особливості батьківства в різних типах сімей, їхніх проблеми і ризики, автор стверджує, що вони є наслідком невідповідності інституту батьківства (традиційності його гендерних механізмів, ієрархії прав і обов'язків матері та батька, їхня відповідальності щодо дитини) сучасним формам шлюбної та сексуальної поведінки. Мінімізація цих ризиків, створення гармонійного середовища для розвитку дитини у всіх типах сімей потребує осучаснення інституту батьківства на принципах відповідального батьківства. В Україні незадовільне економічне забезпечення життєдіяльності та розвитку населення негативно впливає на специфіку батьківства у сім'ях різних типів, загострюючи проблеми, однак їх вирішення потребує не тільки економічного прогресу, але й осучаснення наявних сімейних практик та гендерної взаємодії на принципах відповідального батьківства. Це повинно стати одним із напрямів державної сімейної політики.

Ключові слова: сім'я, батьківство, шлюб, відповідальне батьківство, сімейна політика.

Л.И. Слюсар

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

СПЕЦИФИКА РОДИТЕЛЬСТВА В СЕМЬЯХ РАЗНЫХ ТИПОВ: ПРОБЛЕМЫ, РИСКИ И ПУТИ ИХ МИНИМИЗАЦИИ

Современное многообразие типов семей с детьми, возникшее вследствие плурализации форм брака и изменений в структуре и функциях семьи, формирует особенности в выполнении ее родительских

© СЛЮСАР Л.І., 2017

функцій, значительные различия в условиях жизни детей. Автор предложена группировка семей в соответствии со спецификой выполнения ими родительских функций: семьи, в которых родительство осуществляется в традиционной семейной среде; семьи, в которых форма родительства изменена из-за особенностей структуры семьи; семьи, в которых родительство «выходит за биологические границы». Анализируя особенности родительства в различных типах семей, их проблемы и риски, автор утверждает, что они являются следствием несоответствия института родительства (традиционность его гендерных механизмов, иерархии прав и обязанностей матери и отца, их ответственности за ребенка) современным формам брачного и сексуального поведения. Минимизация этих рисков, создание гармоничной среды для развития ребенка во всех типах семей требует модернизации института родительства на принципах ответственного родительства. В Украине недостаточное экономическое обеспечение жизнедеятельности и развития населения негативно влияет на специфику родительства в семьях разных типов, обостряя их проблемы; однако решение этих проблем требует не только экономического прогресса, но и модернизации существующих семейных практик и гендерного взаимодействия на принципах ответственного родительства. Это должно стать одним из направлений государственной семейной политики.

Ключевые слова: семья, родительство, брак, ответственное родительство, семейная политика.

L.I. Slyusar

PhD, Leading scientific worker

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

SPECIFICITY OF PARENTHOOD IN FAMILY OF DIFFERENT TYPES: PROBLEMS, RISKS AND THEIR WAYS OF MINIMIZATION

The modern variety of types of families with children formed due to the pluralization of forms of marriage and changes in the structure and functions of the family. The diversity of families in turn influenced the features in the performance of parental functions and differences in children's living conditions. The author proposes the grouping of families in accordance with the specifics of their parental functions: families in which the parenthood is carried out in the traditional family environment (children live with biological father and mother); families in which the parenthood has been changed due to the characteristics of the family structure (children live with one from parents (usually mother); or in stepfamily (with stepfather or stepmother), or parents do not live with the child due to a distant place of work); families in which the parenthood «extends beyond the biological boundaries». The author analyzes the characteristics of parenthood in different types of families, their problems and risks, and concludes that these problems are consequence of the discrepancies between the institution of parenthood (the traditionality of its gender mechanisms, the hierarchy of rights and responsibilities of mother and father, their responsibility for the child) and contemporary forms of marital and sexual behavior. Minimizing risks and creating harmonious environment for the development of children in all types of families requires the modernization of the institution of parenthood on the principles of responsible parenting. In Ukraine, insufficient economic maintenance of life and development of the population negatively affects the specificity of parenting in families of different types, exacerbating their problems. However, the solution of these problems requires not only economic progress, but also changes in the system of views and values, modernization of existing family practices and gender interaction, pedagogical literacy and responsibility of parents. The dissemination of principles and practices of responsible parenting should become one of the directions of state family policy.

Keywords: family, parenthood, marriage, responsible parenthood, family policy.

Постановка проблеми. Ускладнення демографічної ситуації в Україні обумовлює необхідність підвищення ефективності національної демографічної політики, у тому числі сімейної політики. Сімейна політика є одним із напрямів соціально-демографічної політики, метою якого є підтримка сімейного способу життя, створення сприятливих умов для функціонування і розвитку сім'ї, виконання її функцій, передовсім її основних демографічних функцій — народження, виховання і утримання дітей.

Складність і суперечливість сучасних трансформацій інституту сім'ї, різноманіття форм сімейних об'єднань значно ускладнює формування та реалізацію сімейної політики, яка буде дієвою лише тоді, коли її цілі й методи не суперечитимуть закономірностям розвитку сім'ї. Для розуміння цілей і напрямів цієї політики, її можливостей і обмежень, необхідне розуміння специфіки сучасної сім'ї, закономірностей розвитку всіх її відносин, у т. ч. відносин-функцій батьківства. Існують різні погляди на сучасні зміни інституту сім'ї та шлюбу, і критерієм оцінки цих змін є їхній вплив на виконання сім'єю її функцій щодо утримання і соціалізації дітей, на систему відносин батьки – діти. Аналіз сучасного різноманіття форм батьківства, переваг та ризиків батьківства у сім'ях різних типів є **метою** цієї статті. Вона є продовженням і розвитком ідей, викладених у публікації «Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки» у № 2 (27) за 2016 р. цього журналу [1, с. 26–38].

Виклад основного матеріалу. Інститут батьківства визначає загальні формальні й неформальні форми і правила взаємодії між батьками та дітьми в сім'ї, які значною мірою мають історичний характер і поступово змінюються з розвитком інституційної системи суспільства, трансформацією функцій сім'ї та змінами у структурі, розмірі, типі сімейних об'єднань. Батьківство в сучасній сім'ї у кількісному вимірі відповідає потребам сучасного режиму відтворення населення, у якісному – потребам формування особистості, яка відповідає запитам навколишнього соціуму. Сучасні принципи розвитку суспільства – плюралізація, індивідуалізація, емансипація, свобода вибору, впливаючи на шлюбно-сімейну поведінку населення, у тій чи іншій мірі впливають на виконання сім'єю батьківських функцій, на систему взаємовідносин батьки – діти. Процес урбанізації та поширення міських сімей, зниження народжуваності і поширення малодітності, нуклеарізація сім'ї – всі ці процеси вплинули на якість батьківства, його форми, сформували його сучасні особливості.

Сучасне суспільство характеризується значним різноманіттям форм і типів сім'ї, що часто визначають як плюралізацію форм сім'ї, адже поглиблення нуклеарізації (дорослі діти відокремлюються від батьків ще до створення власної сім'ї) поєднується з поширенням нових форм організації сімейного життя (*new household forms*) – одинокі батьківські сім'ї, реструктуровані сім'ї, офіційно незареєстровані шлюбні пари, транснаціональні сім'ї, об'єднання осіб, які не є родичами, тощо. Зростає ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружжя та утворення нової сім'ї у разі повторного шлюбу. Різноманіття типів сімей з дітьми формує відмінності в умовах розвитку дитини, особливості у системі відносин батьки – діти, тобто є основою плюралізації форм батьківства у сучасному світі. Національні традиції, особливості історичного розвитку країни впливають на форми сімейних об'єднань, гендерні ролі у сім'ї, систему лідерства, стиль спілкування батьків і дітей, однак збільшення різноманіття форм батьківства спостерігається у всіх країнах західної цивілізації.

Доцільно запропонувати групування сімей відповідно до специфіки виконання ними батьківських функцій:

- сім'ї, в яких батьківські функції виконуються в традиційному сімейному середовищі: дітей утримують і виховують рідні батько і мати, які мешкають в одному домогосподарстві;
- сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї: дітей виховує лише один із батьків, чи нерідний батько / мати, чи хтось із батьків мешкає не в одному домогосподарстві з дитиною;

- сім'ї, в яких трансформовані природні основи батьківства, тобто біологічні (кровно-родинні) відносини відсутні чи змінені.

Сім'ї, які є традиційними за формою батьківства, різняться за типом поселення, кількістю дітей, структурою сім'ї, що безпосередньо впливає на стосунки у родині та умови соціалізації дітей.

Сільські і міські сім'ї відрізняються побутом дітей і дорослих, системою міжпоколінних зв'язків, що формує певну специфіку батьківства. Сільському населенню притаманний певний консерватизм демографічної поведінки, традиційні погляди на сім'ю, батьківство, подружжі й міжпоколінні стосунки. Американські соціологи на початку ХХ ст., в першу чергу Карл Циммерман, стверджували, що спосіб життя сільського населення є більш сприятливим для сімейної організації життєдіяльності та народження дітей, і на основі цих поглядів розвивали нову дисципліну – сільську соціологію. Головною перевагою сільського населення вони вважали вищий рівень народжуваності й шлюбності [2]. І в наш час ряд вчених підтримують ці ідеї [3, с. 22–32].

Сільські діти не тільки мешкають у більшій родині, частіше мають братів і сестер, вони більше залучені до спільної з дорослими праці, мають ширше коло сімейних обов'язків, їхня соціалізація відбувається значною мірою через участь у загальносімейній трудовій діяльності. Це є перевагою сільської сім'ї. Разом з тим завжди існує певний ризик перейти ту межу, коли праця у сільському господарстві буде заважати гармонійному розвитку дитини: надмірна праця не залишає сил і часу для навчання, спілкування, є фізично обтяжливою тощо.

Зниження народжуваності, перехід від багатодітної до малодітної сім'ї є закономірним в умовах сучасного типу демографічної рівноваги, «природним компонентом модернізації всієї системи відтворення населення» [4, с. 55–82], однак і в сучасному суспільстві сім'ї мають різну кількість дітей, а отже відмінності в умовах виховання дітей, у виконанні батьківських функцій. Певну специфіку батьківства мають багатодітні сім'ї, особливо у порівнянні з однодітними. В умовах масової однодітності традиційним стало звертати увагу на недоліки сімей, що виховують лише одну дитину: не можуть дати дитині досвіду соціального спілкування, налагоджуються лише одиничні зв'язки, батькам важче зрозуміти внутрішній світ дитини [5, с. 67]. Однак процес виховання в багатодітній родині не менш складний і суперечливий. Треба визнати, що в цих сім'ях існує ризик недостатньої уваги батьків до кожної дитини, неможливість урахувати всі її особливості. У багатодітних родинях різко збільшується фізичне й психічне навантаження на батьків, особливо на матір, вона має менше вільного часу і можливостей для розвитку дітей та спілкування з ними, для прояву уваги до їхніх інтересів, через це досить часто дітям приділяється неоднакова прихильність і увага. Старшим дітям у багатодітній родині часто притаманна категоричність у судженнях, прагнення до керування навіть у тих випадках, коли для цього немає підстав [6, с. 246–271].

Разом із тим у випадку, коли багатодітність є свідомим вибором подружжя і всі діти є бажаними, така сім'я має більше можливостей створити атмосферу взаємної турботи і поваги, виховати у дітей відповідальність, працелюбство, здатність до спілкування, адаптації, толерантність.

Структура сімейного об'єднання також впливає на виконання батьківських функцій. У складних, багатопокілінних сім'ях представники старшого покоління безпосередньо беруть участь у організації життєдіяльності і вихованні дітей, що впливає на систему стосунків батьки – діти трьох поколінь. Однак унаслідок про-

цесу нуклеаризації сім'ї, який відбувався паралельно з індустріалізацією і урбанізацією суспільства, найпоширенішою формою сім'ї є проста (нуклеарна) сім'я, яка складається зі шлюбної пари та дітей. Варто зазначити, що країни Європи суттєво розрізняються за структурою сімейних об'єднань та поширенням складних сімей, що є наслідком особливостей ментальності та традицій різних народів. Наприклад, у Франції особи старше 30 років майже ніколи не живуть з батьками, а для Грузії це звичне явище. Люди похилого віку у Нідерландах та Фінляндії зазвичай живуть окремо від своїх дітей та онуків, а у Італії та Греції вважають за краще жити з ними [7, с. 110–111]. Однак учені дійшли висновку, що на базі нуклеарних сімей з'являються нові форми інтеграції поколінь, часто дуже тісної інтеграції, у тому числі щодо виховання дітей. Нуклеарна сім'я може іноді бути частиною складної сім'ї, яка відрізняється від традиційних форм тільки окремим проживанням (Л. Руссель, Дж. Дюмазедьє) [Цит. за 8, с. 42–44].

За всіх відмінностей названих вище типів сімей, діти у них мешкають з обома рідними батьками, тобто виховуються в традиційному сімейному середовищі. Однак у наш час набули поширення сім'ї, в яких через зміну структури сім'ї форма виконання батьківських функцій якісно змінена: однобатьківські, реструктуровані, сім'ї з дистанційним шлюбом. У цих сім'ях виконання батьківських функцій трансформовано: дитина отримує спектр взаємодії дитина – батьки (увага, турбота, любов та ін.) лише від одного з батьків, або від нерідного батька / матері (виконання батьківських функцій позбавлене тієї природної основи батьківства, яку закладає сама природа); або «батьківство на відстані». У сучасному суспільстві проживання та виховання дітей в сім'ї одним із батьків (як правило матір'ю), або вітчимою / мачухою, є поширеним явищем і сприймається соціумом як звична ситуація. Такі сім'ї завжди існували, однак протягом століть у традиційному суспільстві вони формувались унаслідок високої смертності та овдовіння, у тому числі через війни, епідемії, природні катаклізми тощо, тому їх вважали маргінальним явищем. Однак сучасна нестабільність шлюбу, що створила умови поширення повторних шлюбів, та висока частка дітонароджень жінками, які не перебувають у шлюбі, якісно змінили сприйняття таких сімей, зробили їх типовими, «повноправними» серед сімей з дітьми.

Поширеність однобатьківських і реструктурованих сімей і їхнє місце у житті дитини в різних країнах вдало демонструють розрахунки П. Хевеліна та Дж. Тімберлейка (*P. Heuveline and J.M. Timberlake*) за даними дослідження *FFS (Fertility and family surveys in countries of the ECE region)*, що проводилось на рубежі тисячоліть [9, с. 47–51]. У цих розрахунках життя дитини до 15 років розподілено за середньою кількістю років, прожитих у різних типах батьківських сімей (табл. 1). Як бачимо, у всіх країнах значно переважав період, коли дитина мешкає у сім'ї з обома рідними батьками; разом з тим однобатьківські сім'ї теж займали суттєве місце на життєвому шляху дитини, певний період життя припадав і на реструктуровані сім'ї, в першу чергу на проживання з рідною матір'ю та вітчимою.

Зростання кількості однобатьківських і реструктурованих сімей є певним викликом для сучасного суспільства, оскільки умови проживання та виховання дитини суттєво змінено, що продукує цілий спектр проблем і породжує питання щодо ризиків для її гармонійного розвитку, на що дослідники мають різні, часто протилежні, погляди. Щодо однобатьківських сімей, то в першу чергу звертають увагу на економічні проблеми навіть у економічно розвинених країнах. За твердженням Л. Туроу, в американській сім'ї у випадку розлучення рівень її статків без чоловіка знижується на 40 % [10, с. 204]. Однак крім економічних ризиків, які в економічно

Таблиця 1. Середня кількість років, що дитина проживає у сім'ях різних типів

Країни	Дитина проживає в сім'ї			
	з обома рідними батьками	тільки з матір'ю	з матір'ю та вітчимом	не з рідною матір'ю
Австрія	11,06	2,32	1,36	0,26
Бельгія	13,59	0,82	0,53	0,06
Канада	11,61	2,38	0,93	0,08
Чехія	11,82	1,35	1,71	0,12
Фінляндія	12,50	1,44	0,76	0,31
Франція	12,56	1,55	0,76	0,13
Німеччина	11,01	2,69	1,20	0,10
Угорщина	12,60	1,46	0,68	0,26
Італія	14,19	0,52	0,16	0,13
Латвія	11,03	2,14	1,57	0,26
Польща	12,97	1,41	0,34	0,28
Словенія	13,75	0,61	0,55	0,09
Іспанія	13,86	0,72	0,35	0,07
Швеція	11,84	2,08	0,75	0,33
Швейцарія	13,30	1,03	0,36	0,31
США	9,88	2,70	1,87	0,56

Складено за даними: The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. — UN, New York and Geneva, 2005. — p. 78.

благополучному суспільстві можуть бути мінімізовані, існують численні психологічні й педагогічні проблеми, що виникають унаслідок змін традиційного середовища виховання і життєдіяльності дитини. Масштаби цих проблем, їх специфіка, можливість вирішення — ці питання не мають однозначної відповіді, спричиняють гострі дискусії серед фахівців.

Численні дослідження вказують на психологічні й педагогічні проблеми, ризик депресії та асоціальної поведінки дітей у однобатьківських (неповних) та реструктурованих сім'ях [11]. Через відсутність одного з батьків дитині важко повноцінно формувати стереотипи поведінки щодо своєї статі та щодо взаємодії в сім'ї осіб різної статі. Мати, яка як правило виховує дітей у однобатьківській сім'ї, часто стикається зі складністю стосунків з дитиною, не може контролювати її поведінку, що призводить до проблем у навчанні та поведінці [12, с. 49–55]. Чеські дослідники, вивчаючи психологічний та емоційний стан дітей різної статі у однобатьківських та реструктурованих сім'ях, дійшли висновку, що проживання у сім'ї без батька негативно впливає перш за все на хлопчиків, які потребують певного «відсторонення» від матері, щоб сформувати свою статеву (чоловічу) ідентичність, а у реструктурованих сім'ях психологічний дисбаланс відчувають особливо дівчата, яким важко з вітчимом [13].

Водночас ряд досліджень доводять, що однобатьківські та реструктуровані сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини. Так, Т.А. Гурко, здійснивши вибіркові дослідження у 1994 р. та 2010–2011 рр., не виявила

значних відмінностей у розвитку, поведінці та життєвих планах підлітків у повних та неповних сім'ях [14, с. 81–90]. Такої ж думки чеський дослідник З. Матейчек [15, с. 70–98].

На наш погляд, соціально-демографічна «оцінка» однобатьківських та реструктурованих сімей щодо виконання батьківських функцій має враховувати сучасні особливості демографічного і суспільного розвитку. Можна погодитись, що особливості функціонування сім'ї, її соціальний капітал значною мірою залежить від структури сім'ї [16], разом з тим порівняння умов життєдіяльності дитини у сім'ї з обома батьками й одним з батьків чи нерідним батьком / матір'ю не є коректним без урахування причини появи таких сімей, соціального і сімейного благополуччя родини. Формування сучасної однобатьківської сім'ї є найчастіше результатом розв'язання кризової ситуації: невдалий шлюб, криза у подружніх стосунках (яка може проявлятися у різних, у тому числі асоціальних, формах), неможливість для жінки знайти шлюбного партнера. Проживання дитини у сім'ї в умовах стійкої кризи подружніх стосунків має багато ризиків, негативно впливає на всі сторони розвитку дитини, і «вихід» з цієї ситуації шляхом розлучення батьків не можна оцінювати негативно. Однобатьківські та реструктуровані сім'ї, які є формою організації сімейного життя після кризи у шлюбно-сімейних стосунках, мають свою специфіку щодо умов виховання і утримання дитини, у тому числі специфічні проблеми та ризики у порівнянні з традиційною сім'єю, однак за умови відповідального ставлення до батьківських обов'язків, створення доброзичливої гармонійної атмосфери у родині, такі сім'ї повною мірою виконують батьківські функції, особливо у порівнянні з кризовою сім'єю. Розв'язання їхніх проблем потребує модернізації інституту батьківства на принципах відповідального батьківства, тобто поваги й любові до кожної дитини, розуміння її цінності для кожного з батьків, у якій би формі шлюбних стосунків не перебувала та чи інша особа [1, с. 33]. Наразі ми спостерігаємо певну невідповідність, «відставання» інституту батьківства (в першу чергу традиційність його гендерних механізмів, ієрархії прав і обов'язків матері та батька, їхньої відповідальності щодо дитини) сучасним формам шлюбної та сексуальної поведінки, що і продукує ризики щодо створення комфортного середовища для розвитку дитини. Це відставання, архаїчність певних рис батьківства особливо чітко простежується в Україні.

Інтенсивні міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі безпосередньо впливають на сім'ю: на її формування, розмір і склад, трансформують сімейні відносини, територіально роз'єднуючи родичів, у тому числі батьків і дорослих дітей, подружні пари, міняючи форми взаємодії батьків і дітей. Виникають транснаціональні сім'ї, які дослідники визначають як «малу соціальну групу, поєднану шлюбними чи родинними зв'язками, члени якої певний час або й переважно проживають окремо, проте зберігають відчуття єдності, працюють над забезпеченням спільного добробуту та демонструють свою солідарність навіть через державні кордони» [17, с. 3]. Така сім'я продовжує виконувати свої основні функції щодо дітей – побутову, економічну, виховну, однак спілкування і виховання відбувається у специфічній формі, «на відстані», що продукує ряд проблем та ризиків. Учені вважають, що особливо негативний вплив має тривала розлука членів сімей, передовсім батьків і дітей, яка спричиняє психологічні, емоційні проблеми, зумовлює підвищену вразливість дитини, її відчуженість, що часто негативно позначається на навчанні, поведінці тощо [18, с. 3–12]. Сучасний глобалізований світ створює цю проблему, однак і пропонує шляхи її «пом'якшення»: сучасні засоби комунікації забезпечують можливість частого і досить тісного спілкування.

Отже, сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї, розв'язуючи ряд проблем у шлюбно-сімейній сфері (кризові шлюбні стосунки, уникнення безшлюбної самотності, вирішення економічних проблем і підвищення добробуту шляхом праці за кордоном) — мають певні ризики щодо створення гармонійного середовища для розвитку дитини, однак ці ризики можуть бути мінімізовані, якщо батьківство реалізується на принципах відповідального батьківства, тобто за відповідального ставлення до дитини, розуміння її потреб і поваги до них.

Окрема група сімей — це сім'ї, в яких батьківство «виходить за біологічні межі», тобто не пов'язане (чи пов'язане лише частково) з біологічними (кровно-родинними) відносинами; ці форми батьківства іноді визначають як «соціальне батьківство». До цієї групи належать типи сімей, істотно різних за формою батьківства: це сім'ї, які всиновили дитину, що є традиційною формою влаштування дітей, яких не можуть виховувати рідні батьки (через загибель, відсутність тощо); та батьківство з використанням сучасних репродуктивних технологій (донорства статевих клітин, сурогатного материнства), що є принципово новим кроком у біологічному механізмі дітонародження, а відповідно і новим варіантом батьківства. Відбувається відокремлення не тільки біологічного батьківства від соціального, але і диверсифікація самого біологічного процесу, різні його етапи відокремлюються один від одного.

Прийомні сім'ї існували на всіх етапах розвитку людської спільноти, однак виконання батьківських функцій у них має специфіку, пов'язану з відсутністю «природної основи», яка «згладжує» всі складності і протиріччя у стосунках між батьками та дітьми. Виховання всиновленої дитини потребує певних якостей у батьків, соціальної та духовної зрілості, що дає змогу прийняти не рідну по крові дитину як свою, дати їй не тільки матеріальний добробут і захист, але і ту атмосферу душевного і емоціонального комфорту, яку можуть надати тільки батьки у сім'ї. Батьківство в такій сім'ї, з одного боку, має певні труднощі, виховання потребує відповідальності й соціальної зрілості, додаткових душевних і емоціональних зусиль батьків. З іншого боку, якщо бажання всиновити дитину є щирим і виваженим, то прийомні батьки повною мірою пізнають щастя батьківства, а дитина — батьківську любов і турботу. Отже така сім'я якісно в повному обсязі виконає свої батьківські функції, хоча вони і не мають біологічної основи (відсутня спорідненість по крові).

Досягнення сучасної медицини у царині репродуктивних технологій дали змогу здійснити справжній прорив у вирішенні проблеми безпліддя, надали можливість мати дітей парам, які через проблеми зі здоров'ям одного чи обох партнерів не могли втілити в життя своє бажання батьківства. За даними *European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE)*, за 1978—2014 рр. з використанням технології екстракорпорального запліднення на планеті народилось більше 5 млн дітей. Досягнення настільки значні, що це дало змогу поставити питання: «Безпліддя немає?!» [19].

Народження дитини у сім'ї, яка раніше через стан здоров'я не мала такої можливості, є позитивним не тільки з точки зору демографії (підвищення народжуваності), а і з позицій «якості батьківства»: адже така дитина є бажаною, ставлення до її появи на світ є виваженим і відповідальним. Однак тут є і певні соціальні, моральні, етичні та навіть юридичні проблеми. Штучна фрагментація процесу дітонародження (поділ на біологічну матір, соціальну та сурогатну) породжує питання щодо прав батьків-донорів, їхніх стосунків з дитиною. Є випадки, коли дитина хоче знати, хто є донором статевих клітин, тобто біологічним батьком / матір'ю, і встановити з ними певні контакти [20]. Немає однозначної відповіді на питання, чи має вона на це право.

Ще складніші питання постають у випадку сурогатного материнства. Лунають заперечення щодо «комерційного» материнства, перетворення дитини на товар. Непоодинокими є випадки, коли сурогатна мати відчуває себе справжньою матір'ю, бажає залишити дитину у себе і виховувати її. Очевидно, що певні аспекти цієї форми батьківства ще потребують якщо не юридичного, то принаймні етичного осмислення.

Окремим є питання щодо батьківства у одностатевих пар: воно спричиняє гострі непримиренні дискусії. Численні публікації свідчать про несприятливі умови для дітей у таких сім'ях (їхню ізолюваність, відсутність почуття щастя і впевненості у майбутньому тощо) [21]; однак не менше публікацій стверджують протилежне [22]. Специфіка батьківства і дитинства в таких сім'ях потребує подальшого вивчення з метою наукової оцінки наявних ризиків, і надання, за потребою, психологічної та педагогічної підтримки для створення комфортних умов розвитку дитини.

В Україні, як і в інших країнах Європи, спостерігається плюралізація форм сім'ї та батьківства. Демографічна структура сімей з дітьми і відповідна специфіка форм батьківства обумовлена довготривалими соціально-демографічними процесами у нашій країні: наслідком низької народжуваності є масова одностатівність українських сімей (за даними вибірових досліджень Держстату у 2010–2016 рр., це більше 70 % сімей з дітьми), високий рівень розлучуваності населення є головною причиною поширення однобатьківських сімей (майже кожна п'ята сім'я з дітьми). Хоча багатопокілінні сім'ї трапляються не часто, значною мірою збережено взаємодопомогу поколінь у вихованні й утриманні дітей за окремого проживання представників старшого (прабатьківського) покоління.

Економічні проблеми сучасної України, бідність значних верств населення негативно впливають на специфіку батьківства у різних типах сімей, посилюючи негативні моменти та збільшуючи ризики. Загальновідома гострота проблем грошового та житлового забезпечення сімей з дітьми: ризик бідності зростає вже з появою другої дитини в сім'ї і значно посилюється, якщо дітей троє і більше [23, с. 7–16]. Через це в нашій країні увага фокусується на економічних проблемах сімей, які мають певну специфіку і «вважаються проблемними»: багатодітних, однобатьківських, сільських. За даними щорічних вибірових досліджень умов життя домогосподарств України, саме в цих сім'ях високий рівень суб'єктивної бідності (табл. 2), обмеження у можливості якісного харчування дітей, придбання товарів та послуг тощо [24, с. 260, 287]. Однак питання гармонійного виховання дитини, психологічної, емоціональної взаємодії батьків і дітей у цих сім'ях в умовах України стоять не менш гостро.

В Україні, на жаль, практики відповідального батьківства мало поширені, що особливо впливає на умови виховання дітей в однобатьківських сім'ях. У країні відсутня традиція участі батька у вихованні дитини після розпаду шлюбу, непоодинокими є випадки ухиляння від сплати коштів на утримання дитини (аліментів). Водночас, матері часто не розуміють необхідності спілкування батька з дитиною. Досить часто батьки переносять свій конфлікт і напруженість у стосунках на дитину, а часом і використовують її у боротьбі один проти одного, наносячи значну шкоду дитині. Тож розлучення батьків, яке є для неї тяжким емоційним випробуванням, стає джерелом довготривалої психологічної кризи. Так, за даними дослідження «Сім'я і сімейні відносини», переважна більшість матерів із однобатьківських сімей констатує, що колишній чоловік не бере участі у вихованні дитини, в той час як чоловіки, які після розлучення проживають у новій сім'ї, стверджують протилежне (переважна більшість стверджує, що бере участь у вихованні дитини постійно чи іноді). Причиною

Таблиця 2. Розподіл домогосподарств з дітьми за самооцінкою рівня їх доходів, %

Розподіл домогосподарств за самооцінкою	Всі домогосподарства з дітьми	Домогосподарства, в яких діти не мають одного чи обох батьків	Серед них ті, де троє і більше дітей
Рівня доходів протягом останнього року:			
було достатньо і робили заощадження	5,9	4,2	1,7
було достатньо, але заощаджень не робили	50,3	43,1	31,4
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	39,7	45,3	18,9
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	7,4	48,0
За оцінкою матеріального добробуту відносять себе до:			
заможних	—	—	—
представників середнього класу	0,9	0,3	—
небідних, але ще не представників середнього класу	31,0	21,0	9,7
бідних	68,1	78,7	90,3

Джерело: Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2016 року). Статистичний збірник. — К.: Держстат України, 2016, С. 21–28.

неучасті рідного батька у вихованні дітей матері вважають небажання батька, його проживання у іншому населеному пункті, іноді матері не бачать у цьому необхідності; на думку ж батька, який проживає окремо від рідної дитини, основною причиною його неучасті в її вихованні є протидія матері дитини та заперечення інших членів родини [25, с. 153–156]. Отже, нерозуміння один одного, егоїзм, небажання поставити інтереси дитини вище власних амбіцій, є основною причиною, що знижує виховний потенціал однобатьківської сім'ї, яка утворилась унаслідок розлучення.

Низька культура міжособистісних стосунків, недостатнє знання дитячої психології можуть стати підґрунтям емоціонального напруження між батьками і дітьми в різних сім'ях, однак найбільший ризик конфліктних ситуацій виникає, коли дитину виховує нерідний батько або мати. Ці сім'ї особливо потребують педагогічної грамотності батьків, порад психологів, однак в Україні не поширена практика звертатись до дитячих чи сімейних психологів та аналітиків. Специфіка батьківства в таких сім'ях малодосліджена, хоча за даними вибіркового дослідження це майже 10 % українських сімей з дітьми.

Висновок. Закономірним наслідком сучасних трансформацій сім'ї та шлюбу є плюралізація форм батьківства. Сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї, є поширеними і зменшення їх кількості в найближчі десятиліття не прогнозується, що повинно бути враховано при визначенні напрямів і інструментів сімейної політики. Не заперечуючи важливості вирішення економічних проблем сімей з дітьми, необхідно звернути увагу на психологічні, педагогічні проблеми, складності у вихованні, ризик виникнення конфліктних ситуацій. Ці сім'ї (в першу чергу однобатьківські, реструктуровані,

транснаціональні) потребують не тільки матеріальної підтримки, але і допомоги психологів, педагогів шляхом напрацювання і поширення відповідних рекомендацій, консультування тощо.

Розв'язання проблем щодо сім'ї та батьківства в Україні потребує не тільки значного економічного прогресу українського суспільства, але і змін у системі цінностей і поглядів, осучаснення наявних сімейних практик та гендерної взаємодії у виконанні батьківських ролей. Поширення принципів і практик відповідального батьківства є першочерговою умовою мінімізації ризиків у виконанні батьківських функцій сім'ї, що продукує сучасне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слюсар Л.І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2 (27). — С. 26–38. doi: <https://doi.org/10.15-407/dse2016.02.026>
2. Zimmerman C.C., Frampton M.E. Family and Society: A Study of the Sociology of Reconstruction. — NY, 1935.
3. Карлсон Аллан. Общество — Семья — Личность. Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / пер. с англ. под ред. А. И. Антонова. — М. : 2003. — 288 с.
4. Вишневський А.Г. Незавершенная демографическая модернизация в России // SPERO. — 2009. — №10. — С. 55–82.
5. Бойко В.В. Малодетная семья. Социально-психологический аспект. — М. : Мысль, 1988. — 160 с.
6. Соціальна педагогіка / За ред. проф. А.Й. Капської. — К. : Центр учбової літератури, 2009. — 488 с.
7. Эволюция семьи в Европе: Восток — Запад. По материалам исследования «Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе». — Минск : Альтиора-живые краски, 2011. — 390 с.
8. Панина Н.В., Сачук Н.Н. Старшее поколение в современной семье // Семья и общество. — М. : Наука, 1982. — С. 39–57.
9. Heuveline P., J.M. Timberlake and F.F. Furstenberg Jr. Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries, Population and Development Review. — 2003. — 1. — С. 47–71.
10. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — 640 с.
11. Therese Wirback et al. Social Factors in Childhood and Risk of Depressive Symptoms Among Adolescents — Longitudinal Study in Stockholm, Sweden // International Journal for Equity in Health. — 2014. — 13. — 96. — doi: <https://doi.org/10.1186/s12939-014-0096-0>.
12. Кучмаева О.В., Марыганова, Синельников А.Б. и др. О современной семье и ее воспитательном потенциале // Социологические исследования. — 2010. — № 7. — С. 49–55.
13. Petr Bob et al. Dissociative Symptoms and Mother's Marital Status in a Young Adult Population // Medicine. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://mbox.bigmir.net/read/INBOX/56be3dcc9fb8/?p=5&_rand=1617339240
14. Гурко Т.А. Особенности развития личности подростков в различных типах семей // Социологические исследования. — 1996. — № 3. — С. 81–90.
15. Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье / пер. с чеш. Хваталовой Л.Н.; общ. ред. Н.М. Ершовой. — М. : Прогресс, 1980. — С. 70–98.
16. Freistadt Joshua, Strohschein Lisa. Family Structure Differences in Family Functioning: Interactive Effects of Social Capital and Family Structure // Journal of Family Issues. — 2013. — 34, № 7. — С. 52–74. — doi: <https://doi.org/10.1177/0192513/12447054>.
17. Breceson D., Vuorella U. Transnational families in Twenty First century // The Transnational Families: New European frontiers and global networks — NY : Oxford, 2002. — p. 3.
18. Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транснаціоналізації міграції: концептуалізація понять // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми

- та шляхи їх розв'язання: Зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. — Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2012. — С. 3–12.
19. Юсупова О. Бесплодия нет?! // Демоскоп Weekly. — 2009. — № 365–366. — Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0365/tema02.php>
 20. Современная семья: искала анонимного отца, а нашла ораву сиблингов — 9 канал ТВ: I Found y 16 Siblings Online [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.seventeen.com/life/real-girl-stories/a38318/i-found-my-16-siblings-online/>
 21. U.S. Marriage Brief: Research on Same-Sex Marriage and Children - Family Watch International, 15 April 2015 [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.familywatchinternational.org
 22. Frederick W. Bozett Gay and Lesbian Parents [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.goodreads.com/author/show/1010357.Frederick_W_Bozett
 23. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери). — К. : К.І.С., — 2011. — 48 с.
 24. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році. Статистичний збірник. — К. : Держстат країни, 2016. — 380 с.
 25. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К. : Основа-Принт, 2009. — 248 с.

REFERENCES

1. Slyusar, L.I. (2016). Batkivstvo u systemi vidnosyn instytutu sim'i: suchasni transformatsii, yikh prychyny ta naslidky [Parenthood in the system of relations of the institute of family: modern transformations, their causes and effects]. *Demografiya ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(27), 26-38. doi: 10.15407/dse2016.02.026 [in Ukrainian].
2. Zimmerman, C.C., & Frampton, M.E. (1935). *Family and Society: A Study of the Sociology of Reconstruction*. N.Y.
3. Karlson, A. (2003). *Obschestvo - Semya - Lichnost. Sotsialnyiy krizis Ameriki. Alternativnyiy sotsiologicheskii podhod [Society - Family - Personality. The social crisis of America. Alternative sociological approach]*. (A.I. Antonova, Trans). Moscow. [in Russian].
4. Vishnevskiy, A.G. (2009) Nezavershennaya demograficheskaya modernizatsiya v Rossii [Incomplete demographic modernization in Russia]. *SPERO - SPERO*, 10, 55-82 [in Russian].
5. Boyko, V.V. (1988). *Malodetnaya semya. Sotsialno-psihologicheskiiy aspekt [The little-child family. Socio-psychological aspect]*. Moscow : Myisl [in Russian].
6. Kaps'ka, A.Y. (Eds.). (2009). *Sotsialna pedahohika [Social pedagogy]*. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
7. *Evolutsiya semi v Evrope: Vostok - Zapad. Po materialam issledovaniya «Roditeli i deti, muzhchiny i zhenschiny v seme i obschestve»*. [Evolution of the family in Europe: East - West. According to the research materials «Parents and children, men and women in the family and society»]. (2011). Minsk : Altiora-zhivyye kraski [in Russian].
8. Panina, N.V., & Sachuk, N.N. (1982). Starshee pokolenie v sovremennoy seme [The older generation in a modern family]. *Semya i obschestvo - Family and Society*. Moscow : Nauka [in Russian].
9. Heuveline, P., Timberlake, J.M., & Furstenberg, F.F. Jr. (2003). Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries. *Population and Development Review* 29, 1, 47-71.
10. Turou, L. (1999). Buduschee kapitalizma. Kak ekonomika segodnyashnego dnya formiruet mir zavtrashniy [The future of capitalism. How the economy of today forms the world of tomorrow]. V. Inozemtsev (Ed.). *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade. Antologiya - A new post-industrial wave in the West*. Anthology. Moscow : Academia [in Russian].
11. Wirback, Th. et al. (2014). Social Factors in Childhood and Risk of Depressive Symptoms Among Adolescents - Longitudinal Study in Stockholm, Sweden. *International Journal for Equity in Health*, 13. doi: <https://doi.org/10.1186/s12939-014-0096-0>
12. Kuchmaeva, O.V., Maryiganova, E.A., & Sinelnikov, A.B. (2010). O sovremennoy seme i ee vospitatelnom potentsiale [About the modern family and its educational potential]. *Sotsiologicheskie issledovaniya - Sociological research*, 7, 49-55 [in Russian].

13. Bob, P. et al. (2015). Dissociative Symptoms and Mother's Marital Status in a Young Adult Population. *Medicine* 94.2: e408. WCF Natural Family News and Research. *mbox.bigmir.net*. Retrieved from http://mbox.bigmir.net/read/INBOX/56be3dcc9fb8/?p=5&_rand=1617339240
14. Gurko, T.A. (1996). Osobennosti razvitiya lichnosti podrostkov v razlichnykh tipakh semei [Characteristics of the development of the personality of adolescents in different types of families]. *Sotsiologicheskie issledovaniya - Sociological research*, 3, 81-90 [in Russian].
15. Mateychuk, Z. (1980). Nekotorye psichologicheskie problemy vospitaniya detey v nepolnoy seme [Some psychological problems of raising children in an incomplete family]. N.M. Ershova (Ed.). *Vospitanie detey v nepolnoy seme - Parenting in an incomplete family*, 70-98. Moscow : Progress [in Russian].
16. Bryce, J., Patterson, Ch., & Patterson, R.W. (2013). Family Structure Differences in Family Functioning: Interactive Effects of Social Capital and Family Structure, *Journal of Family Issues* 34, 7, 52-74. doi: <https://doi.org/10.1177/0192513/12447054>
17. Breceson, D., & Vuorella, U. (2002). Transnational families in Twenty First century. *The Transnational Families: New European frontiers and global networks*. Oxford. NY.
18. Malynovska, O. (2012). Transnatsionalna rodyna v konteksti transnatsionalizatsii mihratsii: kontseptualizatsiia poniat [Transnational Family in the Context of Transnationalization of Migration: Conceptualization of Concepts]. Proceedings from Transnational families as a consequence of Ukrainian labor emigration: the problems and ways of their solution '12: *International scientific and practical conference - Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia*. (pp. 3-12). Lviv : Lvivska politekhnika [in Ukrainian].
19. Yusupova, O. (2009). Besplodiya net?! [There is no sterility?!]. Demoskop Weekly - Demoskop Weekly, 365-366. *demoscope.ru*. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0365/tema02.php> [in Russian].
20. Sovremennaya semya: iskala anonimnogo ottsa, a nashla oravu siblingov [Modern family: looking for an anonymous father, and found a mob of siblings]. (n.d.). 9 kanal TV - 9 kanal TV. *seventeen.com*. Retrieved from <http://www.seventeen.com/life/real-girl-stories/a38318/i-found-my-16-siblings-online/> [in Russian].
21. U.S. Marriage Brief: Research on Same-Sex Marriage and Children. Family Watch International. (2015). *familywatchinternational.org*. Retrieved from www.familywatchinternational.org.
22. Frederick, W. Bozett Gay and Lesbian Parents. *goodreads.com*. Retrieved from http://www.goodreads.com/author/show/1010357.Frederick_W_Bozett.
23. Nerivni mozhlyvosti ditei v Ukraini: analiz ta rekomendatsii dlia polityky (na osnovi monitorynhu shchodo ekonomichnoi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditei do posluh sotsialnoi sfery) [Neglected Children's Opportunities in Ukraine: Policy Analysis and Recommendations (based on monitoring of economic inequality of households and access to social services by children)]. (2011). Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
24. Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2015 rotsi. *Statystychnyi zbirnyk. [Costs and resources of households of Ukraine in 2015. Statistical Yearbook]*. (2016). Kyiv : State Statistic Service of Ukraine [in Ukrainian].
25. Sim'ia ta simeini vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current situation and trends]. (2009). Kyiv : Osnova - Prynt [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2017

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.037>

УДК 311.314

JEL CLASSIFICATION: J61, O15, K37

І.П. МАЙДАНИК

канд. соц. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Sulamif@online.ua

ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ ЗАКОРДОННИХ ПОЇЗДОК ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (НА ОСНОВІ СТАТИСТИКИ ДІЮЧИХ ЗАКОРДОННИХ ПАСПОРТІВ)

Стаття присвячена актуальному на сьогодні питанню щодо кількості чинних паспортів громадянина України для виїзду за кордон, поширеність цих документів серед населення, а також про особливості статевो-вікової структури власників закордонних паспортів, групування областей нашої держави залежно від розповсюдженості цих документів серед населення. Робота ґрунтується на використанні інформації, що на постійній основі надають Державна служба статистики (про чисельність наявного населення на початок 2016 р. та кількість прибулих і вибулих у міждержавних міграційних потоках у 2016 р.) і Державна міграційна служба (про щорічну кількість виданих закордонних паспортів у 2014 р. — I кварталі 2017 р.), а також відомостей ДМС України про кількість чинних паспортів громадянина України для виїзду за кордон (станом на 17.10.2016) та їх розподіл за статтю, віковими групами та областями України. Останні з названих відомостей не входять до переліку обов'язкової статистичної звітності і вперше надані науковій спільноті для дослідження сучасної ситуації у цій сфері.

Згідно з розрахунками, зробленими під час роботи над статтею, більша частина (близько трьох чвертей) населення України не мають паспортів для виїзду за кордон. Серед громадян, які отримали цей документ, більшість мешкають у столиці та західних областях країни. Для виявлення особливостей статевो-вікового складу власників паспортів їхні характеристики порівняно з характеристиками всього населення.

Ключові слова: закордонний паспорт, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, міграція, трудова міграція, Державна міграційна служба України.

И.П. Майданик

канд. соц. наук, старш. науч. сотруд., старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: Sulamif@online.ua

© МАЙДАНИК І.П., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 3 (31): 37–47

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ЗАГРАНИЧНЫХ ПОЕЗДОК ГРАЖДАН УКРАИНЫ (НА ОСНОВЕ СТАТИСТИКИ ДЕЙСТВУЮЩИХ ЗАГРАНИЧНЫХ ПАСПОРТОВ)

Статья посвящена актуальному вопросу о количестве действующих паспортов гражданина Украины для выезда за границу, распространенности этих документов среди населения, а также об особенностях половозрастной структуры собственников загранпаспортов, группированию областей нашего государства в зависимости от распространенности этих документов среди населения. Работа основана на использовании информации, ежегодно предоставляемой Государственной службой статистики (о численности наличного населения на начало 2016 г., количестве прибывших и выбывших в межгосударственных миграционных потоках в 2016 г.) и Государственной миграционной службой (о ежегодном количестве выданных загранпаспортов в 2014 – 1 квартале 2017 г.), а также сведений ГМС Украины о количестве действующих паспортов гражданина Украины для выезда за границу (по состоянию на 17.10.2016) и их распределение по полу, возрастным группам и областям Украины. Последние из упомянутых данных не входят в перечень обязательной статистической отчетности и впервые предоставлены научному сообществу для исследования современной ситуации в этой сфере.

Согласно расчетам, сделанным во время работы над статьей, большая часть (около трех четвертей) населения Украины не имеют паспортов для выезда за границу. Среди граждан, получивших этот документ, большинство проживает в столице и западных областях Украины. Для выявления особенностей половозрастного состава владельцев паспортов их характеристики сравнены с характеристиками всего населения.

Ключевые слова: загранпаспорт, паспорт гражданина Украины для выезда за границу, миграция, трудовая миграция, Государственная миграционная служба Украины.

I. P. Maidanik

PhD (Sociology), senior research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Science of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Sulamif@online.ua

ESTIMATION OF THE POTENTIAL OF UKRAINIAN CITIZENS' TRIPS ABROAD (BASED ON THE STATISTICS OF VALID PASSPORTS FOR TRAVELLING ABROAD)

The article is devoted to the urgent issue of the number of Ukrainian passports for traveling abroad, the prevalence of these documents among the population, as well as the features of sex and age structure of holders of foreign passports, grouping of our country's regions depending on the distribution of these documents among the population. The work is based on two types of data: 1) information annually provided on a regular basis by the State Statistics Service (the number of population at the beginning of 2016 and the number of arrivals and departures in international migration flows in 2016) and by the State Migration Service (the annual number of passports issued in 2014 – 1st quarter of 2017) and 2) information received from the State Migration Service of Ukraine on the number of valid passports of citizen of Ukraine for travel abroad (as of 17.10.2016) and their distribution by sex, age groups and regions of Ukraine. The last mentioned data is not included in the list of mandatory statistical annual reporting and is provided to the scientific community to study the current situation in this area for the first time.

According to calculations made while working on the article, most (about three quarters) of Ukraine's population does not have passports for travel abroad. Among the citizens who received this document, the vast majority live in the capital and the western regions of Ukraine. In order to identify the characteristics of the sex-age composition of the passport owners, the corresponding characteristics of this group of persons were compared with the situation typical for the whole population. The age structure of passport owners differs from the same indicator for the whole population due to a smaller proportion of older people (over 65) and a higher proportion of persons aged 20–44. The gender composition of the analyzed groups is almost the same, with a female share of 53.0 % for passports holders and 53.7 % for the whole population.

Keywords: passport, passport of a citizen of Ukraine for traveling abroad, migration, labor migration, State Migration Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Уведення безвізового режиму з ЄС стало однією з визначних подій для України у поточному році. До цього історичного епізоду прикута потужна увага громадськості та засобів масової інформації: інтерес породжує широке коло проблем, дотичних до безвізу. У цьому інформаційному полі привертає увагу питання щодо кількості закордонних паспортів, отриманих громадянами України, яке донедавна ніколи не потрапляло до списку гарячих розтиражованих новин. Відсутність ґрунтовної інформації щодо масштабів поширення закордонних паспортів серед населення на фоні загального ажіотажу щодо отримання цих документів є причиною суспільного напруження та необґрунтованих припущень стосовно суттєвого зростання еміграційних настроїв, багаторазового підвищення вибуття за кордон наших співвітчизників тощо. Тому актуальним завданням наукової спільноти є виявлення та висвітлення реальних масштабів і характеристик досліджуваних процесів та явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз ситуації щодо кількості та структури власників закордонних паспортів, безперечно, не є самостійним напрямом наукових досліджень. Знання, породжені у цьому аналітичному процесі, можуть слугувати цінним доповненням до наявних розробок і досліджень стосовно міжнародної міграції населення України. Серед найважливіших наукових робіт, присвячених міграційній проблематиці, треба згадати публікації Е. Лібанової (E. Libanova), О. Малиновської (O. Malynovska), І. Маркова (I. Markov), О. Позняка (O. Pozniak), І. Прибиткової (I. Prybytkova), М. Романюка (M. Romaniuk), М. Шульги (M. Shulha). Цим та іншим дослідникам належить чималий внесок у виявлення основних характеристик сучасного перебігу міграційних процесів, ретроспективний розгляд та визначення прогностичних оцінок. Однак через невисоку якість міграційної статистики та мінливий характер міграційних процесів будь-які відомості, здатні збагатити чи доповнити наявну інформацію, мають високу наукову цінність і заслуговують на пильний розгляд.

Мета даної статті — науковий аналіз наявної інформації щодо кількості чинних закордонних паспортів і виявлення особливостей статево-вікової та територіальної структури їх власників.

Методологія і дані. Робота ґрунтується на використанні даних Державної міграційної служби (ДМС) України, оприлюднених на її офіційному сайті, а також на інформації з баз даних ДМС України, люб'язно наданої фахівцями ДМС України у відповідь на офіційний запит Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Зауважимо, що цю інформацію надано у зведеному вигляді, вона не містить жодних персоніфікованих даних про конкретних осіб, а тому не становить загрозу праву на приватність будь-кого з заявників. Відомості про кількість чинних закордонних паспортів та розподіл їх власників за статтю, віком і областями України не входять до форм обов'язкової статистичної звітності. Саме тому ця стаття ґрунтується на оригінальному матеріалі, що визначає її наукову актуальність і новизну.

Виклад основного матеріалу. Існує ряд документів, що надають громадянам України законодавчі підстави для перетину державного кордону: паспорт громадянина України для виїзду за кордон (або закордонний паспорт, як його найчастіше називають), дипломатичний паспорт України, службовий паспорт України, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу тощо. Однак перший зі згаданих документів є для переважної більшості населення єдиним актуальним посвідченням особи для закордонних подорожей. Вивчення питання щодо кількості та поширення закордонних паспортів в Україні, складу їх власників є важливим для експертів, інших зацікавлених осіб, які займаються розглядом та вивченням питань, пов'язаних

із перетином державного кордону, а саме туризму, транскордонних переміщень, міграцій різного типу та тривалості.

На сьогодні в Україні в обігу перебуває два типи закордонних паспортів: зразка 2007 р., які не містять безконтактного електронного носія, та зразка 2014 р. — з безконтактним електронним носієм, так звані біометричні. У перші роки видачі паспортів нового зразка заявники могли відмовитися від внесення до документу біометричної інформації, однак починаючи з 01.10.2016 р. таке право законодавством України не передбачено.

Останнім часом у пресі існує стійкий інтерес до кількості закордонних паспортів, отриманих громадянами України. Представники ДМС України та інших офіційних установ оприлюднюють в основному дані про кількість біометричних закордонних паспортів, виданих українцям. Така особливість пов'язана з історичним для України введенням у поточному році безвізового режиму з ЄС, через що перетнути зовнішній кордон з ЄС за відсутності візи можуть лише власники біометричних документів. Цілком погоджуючись із важливим значенням безвізу треба зазначити, що туристичні та міграційні поїздки мешканців нашої держави, по-перше, не обмежуються країнами ЄС, по-друге, потрапити до країн ЄС нині можна і з паспортом старого зразка (не біометричним) за наявності візи. Саме тому для зацікавленого кола експертів цінною інформацією є також відомості про кількість закордонних паспортів старого зразка і розподіл їх власників за основними категоріями, оскільки такий тип документів все ще є законним підґрунтям для перетину кордону. Крім того, інформація про власників паспортів старого зразка ілюструє ситуацію у цій сфері, що була характерною для недавнього минулого.

Згідно зі статистичними даними, оприлюдненими на офіційному сайті ДМС України, кількість виданих паспортів громадянина України для виїзду за кордон протягом останніх трьох років постійно зростала. У 2014 р. було видано 1,76 млн таких документів, у 2015 р. — на 5,4 % більше, а у 2016 р. — на 23,0 % більше, ніж у попередньому році (в абсолютному вимірі — це 2,28 млн). У першому кварталі 2017 р. було видано 0,6 млн паспортів (рис. 1). Істотне зростання темпів отримання закордонних паспортів минулого року пояснюється швидше за все тим, що мешканці України почали серйозно вірити у реальність введення безвізового режиму з ЄС, тому зросла й кількість охочих оформити відповідні документи. Однак кількість виданих закордонних паспортів визначена не лише чисельністю осіб, які бажають оформити омріяний документ, цей показник обмежений пропускнуою потужністю установ, що мають повноваження видавати закордонні паспорти населенню. Довгі черги у відділеннях міграційної служби та інших установах з видачі закордонних паспортів, напружене обговорення цієї тематики у публічному просторі свідчить про суттєве перевищення попиту на отримання паспортів над реальною можливістю їх оформлення.

Згідно з даними, отриманими від ДМС України, станом на 17.10.2016 р. в обігу перебувало 12,7 млн чинних закордонних паспортів, дві третини з яких (71,2 %) — це документи зразка 2007 р. Варто зауважити, що кількість чинних паспортів не тотожна чисельності осіб, які мають такий документ: оскільки згідно з чинним законодавством кожен громадянин України може мати одночасно два чинні паспорти для виїзду за кордон [1]. Однак дані, оприлюднені на сайті ДМС України, дають підстави стверджувати, що лише незначна кількість громадян користується таким правом. Так, протягом 2014–2016 рр. лише у 4,4–6,5 % виданих паспортів було внесено відомості про наявність другого паспорта громадянина України для виїзду за кордон (табл. 1).

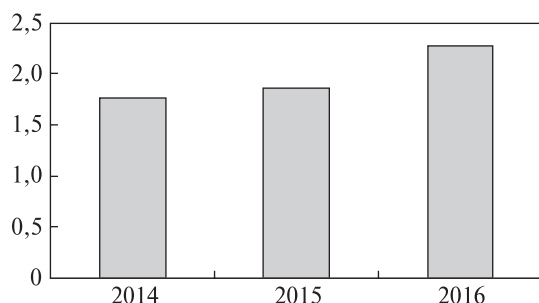

Рис. 1. Кількість паспортів громадянина України для виїзду за кордон, виданих протягом 2014–2016 рр., млн шт.

Джерело: складено автором на основі даних Державної міграційної служби України. Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/statistichni-dani/statistika-z-osnovnoj-diyalnosti.html>

Таблиця 1. Кількісні дані щодо відомостей про наявність другого закордонного паспорту

Рік	2014	2015	2016
Видано паспортів громадянина України для виїзду за кордон	1760 272	1855 999	2282 035
Внесено відомостей про другий паспорт громадянина України для виїзду за кордон у паспорт громадянина України для виїзду за кордон	77 987	120 250	149 123
Частка закордонних паспортів, у які було внесено відомості про другий паспорт громадянина України для виїзду за кордон, %	4,4	6,5	6,5

Джерело: дані Державної міграційної служби України та власні розрахунки на їх основі.

Враховуючи наявні відомості про загальну кількість чинних паспортів, що перебувають в обігу, чисельність населення України та кількісні дані про отримання другого закордонного паспорту протягом останніх трьох років, можна розрахувати частку населення України, яке володіє паспортом громадянина України для виїзду за кордон: за нашими розрахунками це 27,4 %. Ця цифра дає змогу лише приблизно оцінити питому вагу власників закордонних паспортів серед мешканців нашої держави, оскільки з 17.10.2016 (дата, станом на яку ДМС України надали дані про чисельність паспортів) до часу виходу цієї статті певна кількість паспортів втратила чинність, певна кількість нових паспортів потрапила в обіг, крім того, відсутніми є дані щодо частоти отримання другого закордонного паспорту громадянами України до 2014 р.

Демографічний портрет власників закордонних паспортів. Перше, що привертає увагу під час порівняння статеві-вікової структури власників паспортів зразка 2007 та 2014 рр. (рис. 2 та 3) — значне (майже у 17 разів!) збільшення чисельності паспортів, виданих особам молодшим за 20 років. Це, однак, свідчить не про стрімке збільшення молоді цієї вікової групи, серед тих, хто подорожує за кордон, а відображає законодавчі нововведення, згідно з якими з квітня 2015 р. дітям оформлюють паспорт, а не проїзний документ дитини, як це було раніше. Внаслідок цього змінився склад категорії власників паспортів вікової групи до 20 років — якщо раніше сюди

входила лише повнолітня молодь, яка ще не досягла 20 років, то тепер сюди також зараховують і дітей.

Статеві-демографічні піраміди власників закордонних паспортів наочно демонструють, що серед дорослого населення ці документи найчастіше отримують особи молодших та середніх вікових груп. Серед старшого населення помітно виділяється група жінок, старших за 65 років: чисельність цієї групи власниць паспортів помітно перевищує аналогічний показник чоловіків. Це пояснюється в основному загальною статеві-віковою структурою населення України, оскільки тривалість життя жінок в Україні є помітно більшою, тож група літніх громадян нашої держави перевищує чисельність представників чоловічої статі цього віку серед власників закордонних паспортів. Однак якщо подивитися на відносні показники, виявиться, що серед чоловічого населення віком понад 65 років 13,3 % осіб мають паспорт для виїзду за кордон, а серед жінок відповідної вікової групи – 10,6 %.*

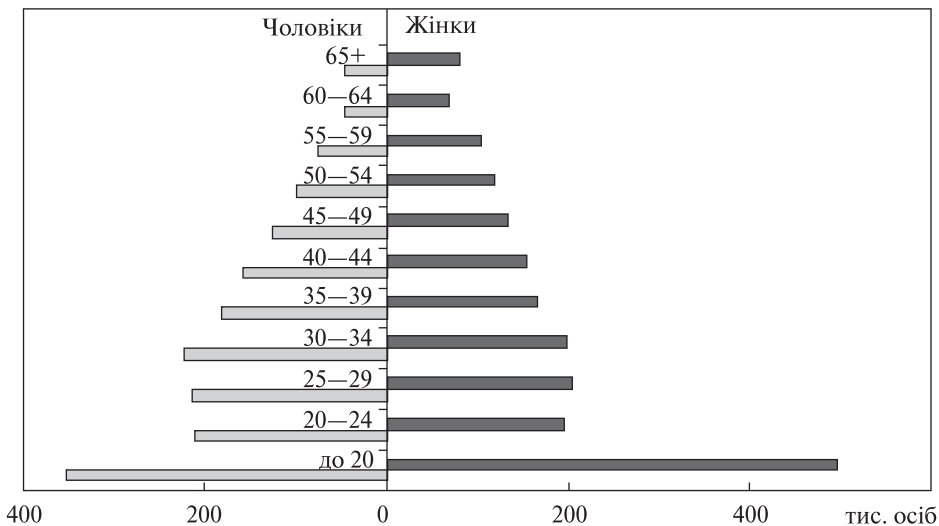

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда власників паспортів громадянина України для виїзду за кордон зразка 2014 р. (станом на 17.10.2016)

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної міграційної служби України.

Порівняння статево-вікової структури всього населення України з аналогічним розподілом власників закордонних паспортів (рис. 3 та 4) показує зменшення у складі власників паспортів кількості осіб віком понад 45 років, у той час, коли у загальній структурі мешканців України чисельність представників цих вікових груп зростає. Таку обставину можна пояснити особливостями поведінки, фінансового стану та здоров'я старшого населення. Туристичні подорожі за кордон, так само як і міграційні, старшого населення можуть обмежуватися недостатньою психологічною гнучкістю і мобільністю, відсутністю внутрішньої потреби відвідувати інші країни, станом здоров'я, недостатнім знанням мови, недостатністю коштів тощо, тому і необхідні документи для виїзду за кордон більшості старших осіб непотрібні.

* Нагадаємо, що ці розрахунки мають певну похибку, оскільки одна і та сама особа може мати два закордонні паспорти, однак зважаючи на те, що кількість таких осіб є незначною, розрахунки відображають наявні в українському суспільстві закономірності.

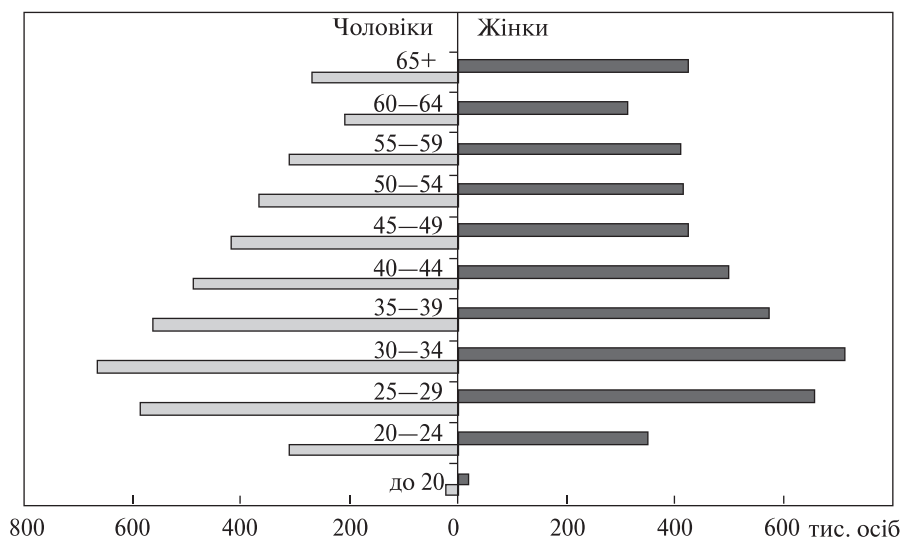

Рис. 3. Статеві-вікова піраміда власників паспортів громадян України для виїзду за кордон зразка 2007 р. (станом на 17.10.2016 р.)

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної міграційної служби України.

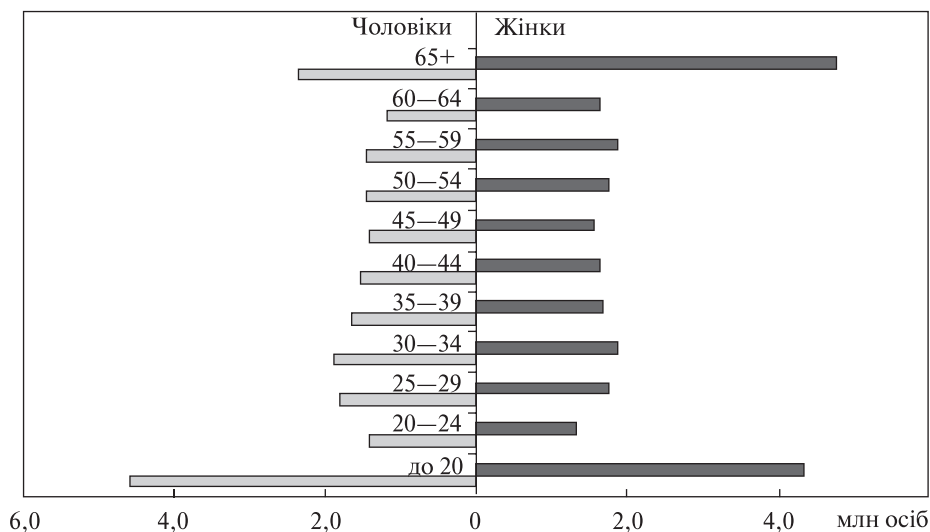

Рис. 4. Статеві-вікова піраміда населення України (станом на початок 2016 р.)

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України.

У зв'язку з введенням нових вимог щодо видачі закордонних паспортів групу наймолодших громадян України (дітей та юнацтва віком до 20 років) доцільно порівнювати не з усією сукупністю власників паспортів, а лише з тими, хто отримав документ нового зразка. Питома вага осіб відповідного віку серед усього населення та власників паспортів для виїзду за кордон зразка 2014 р. є майже однаковою (23,2 та 19,9 % відповідно).

У статевому складі власників закордонних паспортів незначно переважають жінки. Для паспортів зразка 2007 р. це перевищення спостерігається у всіх вікових групах. З огляду на те, що кількість чоловіків віком 20–44 роки, що мають чинний закордонний паспорт зразка 2014 р., перевищує аналогічний показник жінок, можна зробити висновок, що останнім часом активність чоловіків у отриманні цих документів зростає. Однак у загальній структурі власників паспортів цього зразка частка жінок все одно є більшою і складає 53,3 %.

Поширеність паспортів громадянина України для виїзду за кордон у різних адміністративно-територіальних одиницях України. Провідну позицію за частотою отримання закордонних паспортів населенням з великим відривом займає м. Київ: на 1000 осіб постійного населення столиці припадає 632 чинні закордонні паспорти (табл. 2). Цьому сприяє низка факторів: від підвищеного у порівнянні з іншими регіонами рівня життя, що формує фінансові передумови для здійснення зарубіжних поїздок, до наявності у столиці розгалуженої мережі установ, що мають повноваження видавати ці документи.

Група західних регіонів України (Чернівецька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська) посідають друге місце за поширеністю закордонних паспортів серед населення. Територіальним аутсайдером є Луганська область з показником лише 125 паспортів на 1000 населення. Разом із нею наприкінці списку Донецька, Кіровоградська та Чернігівська області.

Суттєве зменшення кількості чинних паспортів громадянина України для виїзду за кордон у Донецькій та Луганській областях протягом останніх років пов'язано зі збройним конфліктом та частковою окупацією цих регіонів. Кількість відповідних документів старого зразка (2007) у Києві перевищувала цей показник у Донецькій області у 2,3 рази, тоді як відповідне перевищення щодо кількості паспортів зразка 2014 р. складає 5,5 разів. У Луганській області ситуація змінилася ще радикальніше: відповідний показник щодо документів зразка 2007 р. – 4,3 раза, а зразка 2014 р. – 15,4 раза.

Таблиця 2. Групування регіонів України за кількістю чинних закордонних паспортів*

Регіон	Кількість чинних паспортів на 1000 осіб постійного населення
м. Київ	632
Чернівецька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська	392–433
Волинська, Одеська	313–340
Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Миколаївська, Рівненська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська	235–282
Житомирська, Полтавська, Сумська	195–204
Кіровоградська, Луганська, Чернігівська, Донецька	125–177

*У таблиці не представлені тимчасово окуповані території АР Крим та м. Севастополь. Групування здійснене за природними розривами.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної міграційної служби України та Державної служби статистики України.

Використовуючи метод порівняння спробуємо прослідкувати — чи є підґрунтя у гіпотезі про те, що власниками закордонних паспортів стають переважно ті українці, які виїждять за кордон на заробітки. Результати дослідження Другого всеукраїнського обстеження населення з питань трудової міграції, проведене 2012 р. [2, с. 38], показують, що ситуація з поширенням трудової міграції та закордонних паспортів у певних регіонах України не співпадає, однак подібність, без сумніву, є. Найразючіше відрізняється м. Київ, яке у двох масивах інформації займає протилежні позиції: тримає першість щодо наявності чинних закордонних паспортів у населення, й одночасно входить до групи регіонів із найнижчою інтенсивністю трудової міграції. Таким чином, закордонні поїздки киян переважно пов'язані з туристичними подорожами, бізнес-поїздками, а не заробітчанством.

Спільним моментом групування західних областей України за кількістю чинних закордонних паспортів та інтенсивністю трудових міграцій є підвищені показники в обох масивах даних (у порівнянні з центральними та східними областями). Однак групування областей за кожним показником усередині західного регіону розрізняється: поширення паспортів серед мешканців Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської областей є майже однаковим, а інтенсивність участі у трудових міграціях різна — перші три з названих областей входять до групи регіонів із дуже високим рівнем участі населення у міграції цього типу, інші — до групи з високим рівнем. Така ситуація пояснюється особливостями міграційної поведінки мешканців названих регіонів, наявністю у них значної кількості родинних, дружніх, ділових і культурних зв'язків з жителями країн ЄС, особливо тих, що межують з Україною.

У рамках даної статті цікаво також поглянути, як співвідносяться дані про географічну поширеність закордонних паспортів та міждержавну міграційну рухливість населення різних областей України* (для вимірювання цього показника використано коефіцієнт міграційного обороту, розрахований як відношення валової міграції (прибуття плюс вибуття) до середньорічної чисельності населення). Розрахунки, зроблені на основі даних Державної служби статистики України за 2016 р., показують, що у минулому році найактивніше перетинали державний кордон України мешканці столиці (що логічно співвідноситься з найбільшою поширеністю серед них паспортів для виїзду за кордон). Однак на цьому спільні риси між двома масивами даних закінчуються. Другою за величиною міграційного обороту у 2016 р. (величина цього показника трохи поступалася столичному регіону: 1,45 та 1,38 % відповідно) була Харківська область, яка характеризується середнім рівнем поширеності закордонних паспортів серед населення. Таку ситуацію можна пояснити тим, що, по-перше, міжнародна міграція населення не обмежена країнами, для в'їзду до яких обов'язково потрібен закордонний паспорт, і, по-друге, географічним розташуванням Харківської області, яка межує з Росією, що сприяє поширенню міграційних контактів саме з цією країною.

Коефіцієнти міграційного обороту західних областей України (де повсюди зафіксовано високі показники поширення закордонних паспортів серед населення)

* Зауважимо, що власники закордонних паспортів та особи, що потрапили до статистичної звітності як прибулі / вибулі до / з України (на основі чого розраховується коефіцієнт міграційного обороту) складають дві неоднакові сукупності (до останнього контингенту окрім громадян України входять також іноземці). Порівняння цих груп здійснюється не як констатація їхньої ідентичності, а як елемент розвідкового аналізу: співставлення двох наявних масивів даних задля поглиблення розуміння природи наявної інформації, виявлення збігів або повної несумісності даних.

розрізняються між собою дуже суттєво: від середнього для України показника у Львівській області (0,66), трохи нижчого за середній у Закарпатській (0,47) до досить низьких показників (0,24–0,31) в Івано-Франківській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

Висновки. На сьогодні понад чверть мешканців України є власниками паспортів для виїзду за кордон, переважна більшість населення нині не має внутрішньої потреби або ресурсів (матеріальних, інформаційних тощо) для отримання цього документа. Про власників паспортів можна сказати, що це мобільна група населення, яка має реальні контакти з зарубіжними країнами у вигляді туристичних, бізнесових, культурних чи міграційних поїздок, або потенційно зацікавлена у цьому (оскільки особа, яка має закордонний паспорт, може його жодного разу не використати, однак те, що людина інвестувала час, зусилля та гроші у отримання документу свідчить про наявність певного світогляду та вподобань).

Вікова структура власників паспортів відрізняється від аналогічного показника всього населення за рахунок меншої частки осіб старших вікових груп (доросліших за 65 років) і більшої питомої ваги осіб 20–44 роки. Статевий склад аналізованих груп є майже однаковим, з часткою жіноцтва у 53,0 % для власників паспортів та 53,7 % для всього населення.

Власники паспортів розташовані на території України нерівномірно: найчастіше їх можна зустріти у столичному регіоні та у Західних областях, найрідше — на сході. Групування областей України залежно від кількості чинних паспортів деякою мірою співпадає з ситуацією щодо групування регіонів нашої держави за інтенсивністю трудових міграцій та коефіцієнтом міграційного обороту у міждержавних потоках, однак повністю не співпадає з жодним із них. Столиця лідирує за кількістю чинних паспортів для виїзду за кордон та величиною коефіцієнту міграційного обороту, і знаходиться у кінці списку за інтенсивністю трудових міграцій населення. Мешканці західних регіонів найчастіше беруть участь у міждержавних міграційних поїздках з метою працевлаштування, однак їхня міграційна рухливість коливається від низьких показників до середніх.

Ураховуючи все вищенаведене, можна підсумувати, що інформація про кількість та власників паспортів громадянина України для виїзду за кордон суттєво збагачує та доповнює наявні знання про міграційні процеси населення України. Однак особа, яка використовує цю інформацію, повинна розуміти природу отриманих даних і те, яких саме контингентів населення вони стосуються. Майбутнє порівняння динамічних показників щодо кількості та складу власників закордонних паспортів виглядає надзвичайно привабливим з дослідницької точки зору. Однак на сьогодні можливість виконання такого дослідження, на жаль, виглядає сумнівною, адже потрібні дані не входять до переліку обов'язкової статистичної звітності. З огляду на те, що в сучасних умовах українська громадськість активно цікавиться отриманням закордонних паспортів, щорічна підготовка та оприлюднення даних про власників паспортів Державною міграційною службою України значно сприяли б задоволенню інформаційних потреб громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>

2. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2013. — 96 с.
3. Іванкова-Стецюк О. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів / Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Сусак В. — Львів, 2011. — 130 с.
4. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / Малиновська О. — Київ, 2004. — 236 с.
5. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В. Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.
6. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — Київ, 2010. — 233 с.
7. Позняк О., Терещенко Г. Комплексна оцінка доходів трудових мігрантів та грошових переказів / О.В. Позняк, Г.І. Терещенко // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 2. — С. 74–84. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.02.074>
8. Малиновська О. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення / Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2014. — 78 с.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy «Pro edyniy dergavniy demographichniy reestr ta dokumenty shcho pidtverdguuyut gromadyanstvo Ukrainy, posvidchuyut osobu chy yii spetsialniy status» [The Law of Ukraine «On the Uniform State Demographic Registry and Documents Affirming the Citizenship of Ukraine, Identify the Person or Its Special Status»] (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5492-17> [in Ukrainian].
2. Zvit shchodo metodolohiyi, orhanizatsiyi provedennya ta rezultativ modulnoho vybirkovoho obstezh-ennya z pytan трудової міграції в Україні [Report on the Methodology, Organizations and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine] (2013). Kyiv: ILO, State Statistics Office of Ukraine, Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Ivankova-Stetsyuk, O., Seleshchuk, H. & Susak, V. (2011). *Vyklyky ta adaptatsiyni rezervy polilokalnykh rodyn ukrayinskykh trudovykh mihrantiv* [Challenges and adaptive reserves polylocal families of Ukrainian labour migrants.]. Lviv: Natsionalnyy universytet «Lvivska politekhnika» [in Ukrainian].
4. Malynovs'ka, O. (2004). *Mihranty, mihratsiya ta Ukrayins'ka derzhava: analiz upravlinnya zovnishnimy mihratsiyamy* [Migrants, Migration and the Ukrainian government: analysis of the management of external migration]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
5. Poznyak, O.V. (Eds.). (2007). *Mihratsiyni protsesy v Ukrayini: suchasnyy stan i perspektivy* [Migration Processes in Ukraine: Current State and Prospects]. Uman: Vizavi [in Ukrainian].
6. Naseleennya Ukrainy. Trudova emihratsiya v Ukrayini [The population of Ukraine. The labor migration in Ukraine]. (2010). Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Poznyak, O. & Tereshchenko, H. (2012). Kompleksna otsinka dokhodiv trudovykh mihrantiv ta hroshovykh perekaziv [Comprehensive assessment of migrant's income and remittances]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 74-84 [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.02.074>
8. Malynovs'ka, O. (2014). *Perekazy mihrantiv z-za kordonu: obsyahy, kanaly, sotsial'no-ekonomichne znachennya* [The transfers from migrants abroad: volume, channels, socio-economic importance]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 05.09.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.048>

УДК 331.5.024.5

JEL CLASSIFICATION: O18, R23

Т.А. ЗАЯЦЬ

д-р екон. наук, проф., зав. від.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: scap@online.ua

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ТА РИЗИКИ

Розгортання процесів децентралізації чинної системи управління в Україні обумовлює появу нових процесів і явищ у соціальному розвитку сільських поселенських структур унаслідок посилення субрегіонального рівня управління, кардинальних змін принципів організації життєдіяльності сільських спільнот та пошуку нових форм реалізації головних функцій місцевого самоврядування на локальному рівні, орієнтованих на самоорганізацію і саморозвиток громад. У складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах країна швидкими темпами здійснює реформу децентралізації зі значними економічними і соціальними ризиками, можливими негативними ефектами для сільських територіальних громад, які наразі не інформовані належним чином про сутність здійснюваних перетворень та по суті не готові до таких радикальних змін з різних об'єктивних та суб'єктивних причин. Унаслідок цього нерідко виникають соціальні конфлікти, які лише ускладнюють умови ведення сільського бізнесу чи погіршують умови життєдіяльності сільських мешканців у цілому. Виходячи з цього, у статті розглянуто можливі сценарії розвитку сільських поселень в умовах децентралізації управління, їх вплив на організацію життєдіяльності сільських громад, сформований потенціал до саморозвитку. Визначено інституційні пастки на шляху розвитку сільських поселень в умовах об'єднання сільських територіальних громад та здійснення процесів децентралізації управління.

Ключові слова: децентралізація, сільські поселення, соціальний розвиток, ризики, нові можливості.

Т.А. Заяц

д-р экон. наук, проф., зав. отд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: scap@online.ua

© ЗАЯЦЬ Т.А., 2017

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ

Разворачивание процессов децентрализации существующей системы управления в Украине обуславливает появление новых процессов и явлений в социальном развитии поселенческих структур в результате усиления субрегионального уровня управления, кардинальных изменений принципов организации жизнедеятельности сельских общин и поиска новых форм реализации главных функций местного самоуправления на локальном уровне, ориентированных на самоорганизацию и саморазвитие общин. В сложных общественно-политических и социально-экономических условиях страна быстрыми темпами осуществляет реформу децентрализации, сопровождающуюся экономическими и социальными рисками, возможными негативными эффектами для сельских территориальных общин, которые должным образом не информированы об осуществляемых преобразованиях и по сути не готовы к таким радикальным изменениям в устоявшихся условиях существования по разным объективным и субъективным причинам. В результате нередко возникают социальные конфликты, которые только усложняют условия ведения сельского бизнеса или ухудшают условия жизнедеятельности сельских жителей в целом. Исходя из этого, в статье рассмотрены возможные сценарии развития сельских поселений в условиях децентрализации управления, их влияния на организацию жизнедеятельности сельских общин, сформированный потенциал саморазвития. Определены институциональные ловушки на пути развития сельских поселений.

Ключевые слова: децентрализация, сельские поселения, социальное развитие, новые возможности.

T.A. Zaiats

Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: scap@online.ua

DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINIAN CONDITIONS OF DECENTRALIZATION: OPPORTUNITIES AND RISKS

The unfolding of the processes of decentralization of the existing management system in Ukraine causes the emergence of new processes and phenomena in the social development of settlement structures as a result of strengthening subnational level of government, dramatic changes in the principles of organizing the life of rural communities and seeking new forms of implementing the main functions of local self-government at the local level, oriented towards self-organization and self-development of communities. Unfortunately, in Ukraine, socio-economic development and resilience of rural settlements are largely dependent on their territorial proximity to economic and administrative centers (suburban settlements have undeniable advantages). In this regard, the definition of possible scenarios of social development of rural settlements of Ukraine of different populations in the conditions of decentralization of the current management system becomes a priority. In difficult socio-political and socio-economic conditions, the country is rapidly implementing a decentralization reform, accompanied by economic and social risks, possible negative effects for rural territorial communities, which are not properly informed about the ongoing reforms and are not, in fact, prepared for such radical changes in the established conditions for various objective and subjective reasons. As a result, social externalities often arise, which only complicate the conditions for running a rural business or worsen the living conditions of rural residents in general. Institutional traps on the development of rural settlements are determined. The extent to which rural communities can take advantage of decentralization to grow their participation in the development of settlements depends on the productivity of interaction and the search for compromise solutions between government agencies, representatives of rural agribusiness, local governments and members of local rural communities. The achievement of the balanced development of local and district rural settlement systems should be seen as a sphere of social responsibility of the regional and municipal authorities.

Keywords: decentralization, rural settlements, social development, new opportunities.

Постановка проблеми. Унаслідок невиваженої геополітики та агресивних імперських амбіцій північного сусіда Україна опинилась у зоні потужних зовнішніх впливів та викликів, які на тлі внутрішніх соціально-економічних проблем створили новий безпечовий контекст вирішення поселенських проблем у зв'язку з необхідністю збереження територіальної цілісності країни та згуртування суспільства навколо національних цінностей. Події останніх років, пов'язані із затяжною війною на сході країни, дають підстави стверджувати, що економіка, соціальна сфера, система управління виявились не готовими до ефективних рішень у зв'язку зі зміною міграційної та розселенської ситуації в більшості регіонів країни. Виникнення нових слабо керованих потоків тимчасового переселення, низька ефективність державного менеджменту і місцевого самоврядування ускладнили вирішення інших, не менш важливих для держави проблем у сфері освіти, зайнятості, розвитку охорони здоров'я та модернізації системи соціального захисту населення. Доводиться визнати, що сучасні проблеми українського села є проявом системних територіально локалізованих соціальних проблем, успішне вирішення яких залежить як від державного механізму їх адміністративної та фінансової підтримки, так і від місцевої ініціативи щодо створення нового життєвого середовища власними зусиллями сільських мешканців.

В Україні, на жаль, соціально-економічний розвиток та життєстійкість сільських поселень здебільшого залежать від їх територіальної близькості до економічних та адміністративних центрів (приміські поселення мають незаперечні переваги). У зв'язку з цим визначення можливих сценаріїв соціального розвитку сільських поселень України різної людності в умовах децентралізації чинної системи управління набуває пріоритетного значення.

Ступінь дослідження проблеми. Поселенський аспект сучасного соціально-економічного розвитку держави частково відображено в наукових працях тих українських учених, які досліджують ефективність економічних трансформацій у селі у зв'язку з реформуванням земельних відносин, розвитком нових організаційно-правових форм господарювання та змінами у державній політиці підтримки об'єктів соціальної інфраструктури. У новітніх регіональних дослідженнях здебільшого акцентовано увагу на структурних та функціональних зрушеннях, обумовлених адміністративно-територіальною реформою, що опосередковано впливають на трансформацію поселенських структур, їх життєстійкість [1, с. 5–11; 2, с. 167–170]. Окремі аспекти сталого розвитку сільських територій України опрацьовано у ґрунтовних монографічних працях відомих українських учених В.В. Борщевського (V.V. Borshchevskyi), М.Ф. Кропивка (М.Ф. Крорувко), М.Й. Маліка (M.Y. Malik) [3, 4] та інших науковців. Природу і характер сучасних трансформаційних змін у сільській поселенській мережі під впливом різних за генезою детермінант, а також оцінку їхньої відповідності інтересам суспільства та сільських мешканців досліджено науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [5, с. 70–82]. Визначено втрати поселенської мережі через події на Донбасі, обґрунтовано відповідні рекомендації щодо пом'якшення їх негативних соціальних наслідків та запропоновано відповідні напрями посилення інтеграційних процесів у цій сфері [6, с. 92–96].

Соціальні аспекти зазначеної наукової проблематики у контексті нових явищ, пов'язаних із розгортанням процесів децентралізації, залишаються наразі найменш дослідженими, хоча саме на поселенському рівні формується життєвий простір людини, визначаються реальні можливості продуктивної зайнятості за місцем проживання та складається певна якість простору життєдіяльності. Наразі актуалізація цього наукового напрямку обумовлена необхідністю визначення соціально прийняттого

сценарію розвитку сільських поселень, який би забезпечив їхню життєздатність та збалансованість, а також потребою мінімізації негативних соціальних наслідків, які виникають унаслідок невдалого реформування сільської економіки.

Метою статті є визначення можливостей розвитку сільських поселень України в умовах децентралізації чинної системи управління, а також виявлення соціально-економічних ризиків у цій сфері з метою формування сприятливого для життєдіяльності сільських мешканців простору.

Виклад основного матеріалу. Головним суспільно значущим трансформаційним трендом, що наразі детермінує напрями соціального розвитку сільських поселень України, є децентралізація системи управління. Одним із її результатів має стати подолання обмежень соціальної ізоляції, під впливом яких опинилась значна частина сільського населення та території країни, і зміцнення потенціалу життєстійкості сільських поселень різної людності. Сучасні децентралізаційні зміни в країні та її регіонах здійснюють шляхом активізації самоврядування територіальних громад, які мають чітко усвідомити власні потреби і необхідність досягнення збалансованого розвитку поселень, бути достатньо мотивованими щодо цього як постійні мешканці цієї території та заінтересованими в економічному зростанні і соціальному піднесенні.

У загальнонауковому контексті будь-яка збалансованість — це стан, наближений до врівноваженості системи. Оновленою Стратегією збалансованого розвитку ЄС, ухваленою Європейською Радою у Брюсселі 16 червня 2006 р., визначено, що досягнення цієї мети має відбуватися на демократичних засадах верховенства права та рівних можливостей задля формування соціально згуртованого суспільства. Цілі та завдання досягнення збалансованого розвитку мають бути достатньо інтегрованими в процес розроблення і реалізації державної політики на всіх рівнях управління. У документі, відомому як Глобальні цілі збалансованого розвитку до 2030 року, ухваленому під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (25–27 вересня 2015 р.), запропоновано 17 таких цілей та 169 завдань. Серед них важливе місце посідає 11 ціль — зробити поселення інклюзивними, безпечними, життєстійкими та збалансованими [7, с. 9]. Досягнення кожної з цих характеристик можна розглядати як стратегічно важливий напрям сучасного поселенського розвитку зі специфічними ознаками та властивостями, обумовленими своєрідністю регулятивного механізму в країні (певним набором інструментів для реалізації визначених цілей та завдань).

Провідною ознакою розвитку сільських поселень на сучасному етапі має бути інклюзивність, тобто активне залучення до процесу здійснюваних реформ усіх суб'єктів, кожний із яких є важливим і цінним [8, с. 5–12], незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку та наявного потенціалу. За сучасних умов уряди багатьох країн, як економічно розвинутих, так і бідних, намагаються реалізувати концепцію інклюзивного розвитку, вбачаючи в ній дієвий засіб від наслідків ускладнення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні та світі. Не виникає сумнів, що будь-які соціальні програми і проекти, зокрема реалізовані в сільській місцевості, мають ґрунтуватися на ідеї соціальної інклюзії.

У розрізі поселенської проблематики інклюзивність набуває ширшого тлумачення, оскільки передбачає залучення для потреб сільського розвитку незадіяних місцевих ресурсів і можливостей — матеріальних, людських, фінансових. В українських реаліях існує значний невикористаний потенціал інклюзивності у формі самоорганізаційної активності сільських територіальних громад та продукувальної активності сільського бізнесу у вирішенні локальних соціально-економічних проблем, реалізація якого сприятиме, зокрема, інтеграційним процесам у поселенській мережі на основі

розгалуження міжпоселенських взаємозв'язків шляхом модернізації дорожньо-транспортної інфраструктури, логістичних систем та інших засобів комунікаційного зв'язку. Безпечність сільських поселень досягається завдяки раціональному плануванню їхньої території та оптимальному розміщенню виробничих і невиробничих об'єктів із врахуванням вимог техногенної та природної безпеки, санітарно-гігієнічних норм і нормативів, правил запобігання надзвичайним ситуаціям.

Не менш важливим критерієм є досягнення життєстійкості сільських поселень, збереження їхньої людності, від якої значною мірою залежать інші структурно-функціональні характеристики поселень. Зі зменшенням людності будь-які поселення, насамперед дрібні сільські, швидко втрачають інші ресурси, необхідні для життєдіяльності сільських мешканців. Вищий рівень сучасного поселенського розвитку наближається до стану збалансованості, тобто структурної і функціональної узгодженості поселенськоформівної та поселенськообслуговувальних підсистем, між якими встановлюється динамічна рівновага завдяки ефективному державному регулюванню та місцевому розвитку. Наразі порушення необхідної для життєстійкості збалансованості в межах окремих поселень та між різними підсистемами єдиної системи розселення припустимо розглядати як одну із головних причин поступової деградації сільської поселенської мережі України.

Принципово нові можливості для реалізації потенціалу поселенського розвитку відкриває фінансова децентралізація, розпочата в країні з прийняттям відповідних змін до Податкового і Бюджетного кодексів України. Це дало змогу не лише зміцнити місцеві бюджети на основі формування стабільних джерел його доходів і збільшити власні ресурси громад, але й значною мірою активізувати видатки розвитку, насамперед на інфраструктурні потреби. Проте такі зміни не виключають імовірності виникнення нових фінансових розривів через невідповідність потреб і реальних фінансових можливостей територіальних громад щодо наповнення місцевого бюджету.

Протягом 2014–2016 рр. в Україні створено інституційне підґрунтя децентралізаційних змін, розроблено необхідні законодавчі та нормативно-правові документи щодо практичної реалізації реформ, спрямованих на бюджетну децентралізацію, передання повноважень від виконавчої влади до місцевого самоврядування з метою підвищення його фінансової та функціональної спроможності вирішувати на місцях завдання забезпечення життєдіяльності сільських територіальних громад. Повсюдність юрисдикції органів місцевого самоврядування має стати ефективним механізмом стимулювання розвитку поселень і підвищення якості життя їхніх мешканців. На цій основі врешті-решт будуть урегульовані питання власності громад на комунальне майно і землю, посиляться їхній вплив на місцевий розвиток, використання місцевих природних ресурсів з огляду на власні інтереси самих громад. По суті це шлях до проектування соціально-економічного розвитку окремих поселень тітериторій в цілому.

В Україні триває процес об'єднання територіальних громад, який, за визначенням заступника міністра фінансів України С. Марченка [9], перебуває на середині запланованих перетворень і вже наприкінці 2017 р. регіони країни матимуть близько половини від очікуваної кількості громад. На нових законодавчих засадах у 2015 р. об'єдналось 794 сільських, міських та селищних рад, утворивши перші 159 об'єднаних територіальних громад, які скористались правом установлення прямих бюджетних відносин із державою та одержали необхідні ресурси для реалізації нових функцій і повноважень. За результатами 2016 р., першого року виконання бюджетів таких

громад, Центральним офісом реформ при Міністерстві регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України здійснено фінансовий аналіз, за яким надходження коштів до місцевих бюджетів зросли у сім разів – майже до 7,2 млрд грн, зокрема податки і збори – до 3 млрд грн, міжбюджетні трансферти – до 2,8 млрд грн, субвенції на розвиток інфраструктури об'єднаних громад – до 1 млрд грн [10, с. 3]. Крім того, до територіальних громад надійшли значні кошти з Державного фонду регіонального розвитку на цілі реалізації інвестиційних проєктів та програм. Абсолютно нові можливості для розвитку поселень відкривають зміни, згідно з якими юрисдикція місцевої ради поширюється на всі природні ресурси територіальних громад, у тому числі за межами поселень.

Важливо, що процес об'єднання територіальних громад має об'єктивний характер, він відбувається у більшості європейських країн у зв'язку з необхідністю укрупнення локальних спільнот до масштабів, оптимальних для успішного здійснення соціальних проєктів і програм уряду та ефективного виконання управлінських функцій на локальному рівні. В Україні, на жаль, цей процес набув яскравого політичного забарвлення. В деяких країнах Європи, де не відбулось такого об'єднання на локальному рівні, зокрема у Франції, започатковано активний розвиток механізму міжмуніципального співробітництва [1, с. 7] як єдино прийнятного засобу надання на місцях необхідних послуг, причому у різних формах – зі створенням спеціальних міжмуніципальних одиниць із відповідним фінансуванням, так і без цього.

Реалізація завдань із підвищення спроможності сільських громад в Україні на основі їх об'єднання як один із напрямів децентралізаційних змін містить у собі не лише нові імпульси і можливості для поселенського розвитку, але й створює певні ризики та загрози:

1. У в процесі об'єднання сільських територіальних громад не завжди дотримуються принципу добровільності, оскільки його ініціатором та безпосереднім виконавцем часто є обласні державні адміністрації – така практика викликає незадоволення і зрозумілий спротив з боку сільських мешканців та провокує конфліктні ситуації;

2. Деякі сільські громади (зокрема, у Київській області) виступили з публічними заявами, що не мають намірів об'єднуватись, оскільки мають достатні власні матеріальні і фінансові ресурси для соціально-економічного розвитку, хоч і не набули досвіду самоорганізації та самозабезпечення;

3. Через розбіжність думок і намірів щодо визначення нового адміністративного центру іноді виникають гучні конфлікти між місцевою владою та членами сільських громад;

4. Попри фінансову децентралізацію залишається значна кількість сільських територіальних громад, які необхідно дотувати через низьку податкоспроможність, на що уряд спрямовує чималі кошти (зокрема, у 2017 р. на ці потреби передбачено 15 млрд грн [9]);

5. Неузгодженість дій обласних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування щодо визначення організаційних форм, процедур та термінів об'єднання сільських громад стримують і знижують ефективність цих процесів;

6. Часто об'єднуються економічно слабкі чи малолюдні територіальні громади з недостатнім потенціалом розвитку, через що ефект від об'єднання стає мінімальним або нульовим, дискредитуючи ідею децентралізації управління загалом та нівелюючи її соціальне значення для розвитку поселень;

7. У деяких сільських громадах відсутнє стратегічне бачення мети такого об'єднання як набуття нових можливостей економічного і соціального розвитку, натомість домінують споживацькі настрої на тлі слабкої інституційної взаємодії держави, органів місцевого самоврядування, представників місцевого бізнесу та членів територіальних громад;

8. У багатьох випадках таке об'єднання набуває формального характеру і здійснюється без необхідних реформ на районному рівні.

Унаслідок цього виникають своєрідні «інституційні пастки» як стійкі самовідтворювані неефективні норми [11], спричинені конфліктом інтересів різних гілок влади, громад та бізнесу, що викликає ефект блокування, коли практично неможливо скасувати раніше прийняті управлінські рішення, а їх реалізація ускладнена через економічні негаразди або не дає очікуваних результатів. Головними причинами виникнення таких «пасток» є: незрілість політичних інститутів, неузгодженість формальних і неформальних інститутів, недосконалість економічних інститутів (рис. 1).

Крім того, децентралізація як процес перерозподілу повноважень і функцій потенційно містить ризики посилення відцентрових тенденцій у суспільно-політичній сфері, як і ризики макроекономічної нестабільності через ймовірне посилення асиметричності регіонального розвитку. Погоджуємося з переважною більшістю експертів, що недоцільно очікувати швидких результатів від процесу децентралізації управління та здійснюваного в його межах об'єднання сільських територіальних громад [1, с. 9], оскільки позитивний вплив на соціально-економічний розвиток певної території можна одержати лише у середньо- чи довгостроковій перспективі.

На шляху до збалансованого розвитку сільських поселень в Україні зберігаються значні соціально-демографічні та соціально-економічні обмеження і ризики, обумовлені тенденціями попереднього періоду їхнього розвитку і децентралізаційними змінами у системі управління.

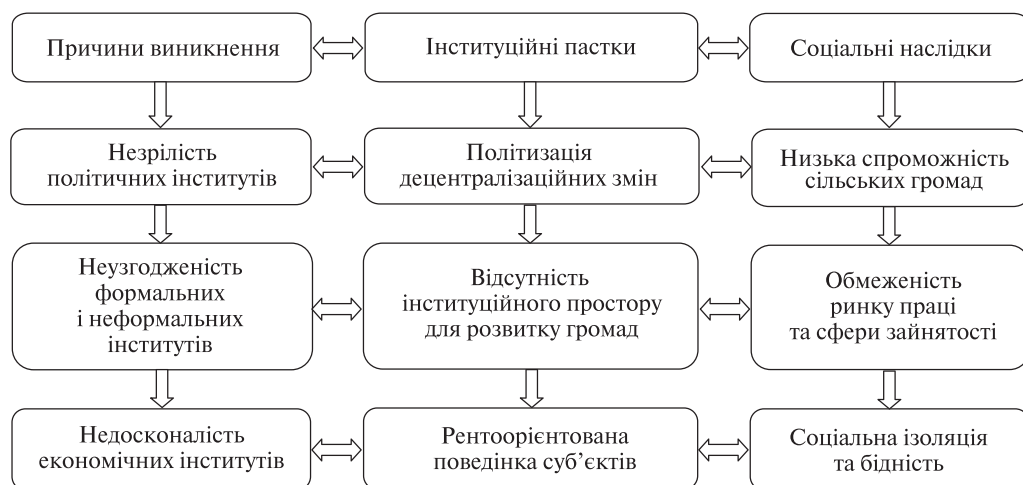

Рис. 1. «Інституційні пастки», що виникають у процесі об'єднання територіальних сільських громад, та стримують сільський поселенський розвиток

Джерело: розроблено автором.

Першим ризиком є швидка втрата основного ресурсу сільських поселень — людського потенціалу, протидіяти якому поки що не вдається ні економічними засобами, ні соціальними інструментами, зокрема через ситуацію суспільно-політичної та соціально-економічної нестабільності в країні, зростання невпевненості молоді у власному майбутньому через застійний характер проблем, що не вирішуються роками і на вищих рівнях державного управління, і на місцевому рівні. Активний відплив у міста та за кордон ініціативних, економічно активних громадян найбільш продуктивного віку протягом останніх років набуває нової якості — це вже не тільки намагання поліпшити власне матеріальне становище, а й прагнення жити і працювати в комфортних суспільно-політичних умовах демократичної країни з надійним соціальним захистом прав і свобод громадян та гарантованими можливостями людського розвитку. Збереження тренду втрати молодих поколінь прискорює вимирання українських сіл, насамперед дрібних і малих, розміщених на віддалених від економічних центрів територіях, зі значними проблемами капіталізації навіть наявних там ресурсів розвитку.

Другим ризиком є неухильне звуження сфери зайнятості за наймом в аграрному секторі економіки через активне вивільнення працівників із сільського господарства чи повне зникнення в деяких українських селах суб'єктів підприємництва (на території майже третини сіл не ведеться господарська діяльність в офіційному секторі економіки, тут зосереджено лише 21,4 % роботодавців), а також через об'єктивні та суб'єктивні труднощі ведення будь-якої економічної діяльності у селі (обмежений доступ до ринків збуту готової продукції, нерозвиненість інфраструктурної мережі, домінування потужних монополізованих корпоративних агроструктур). І хоча за деякими оцінками корпоративні агропромислові структури забезпечують оплату праці найманих працівників на рівні, що перевищує аналогічні показники сільськогосподарських підприємств традиційного типу [12], проте це стосується здебільшого окремих категорій спеціалістів вузького профілю. На жаль, загальною тенденцією, незалежно від організаційної форми господарювання аграрних підприємств, є скорочення частки видатків на оплату праці найманих працівників в їхній загальній структурі [13, с. 302].

На тлі процесів поглинання невеликих сільськогосподарських підприємств потужними корпоративними агроструктурами та скорочення кількості несільськогосподарських підприємств у селі загальна місткість сільського ринку праці зменшується, причому значна частка економічно активного сільського населення продуктивного віку вимушено поповнює неформальний сектор економіки, особисті селянські господарства, організовані як дрібнотоварні структури з примітивною і застарілою техніко-технологічною основою — лише 17,5 % з них володіють технічними засобами [14, с. 35]. Зайнятість у них не забезпечує сільському населенню добробуту та необхідного у цивілізованій державі соціального захисту, а вітчизняній сільській економіці — конкурентних позицій на внутрішньому та світовому товарному ринках. Упродовж 2000—2015 рр. така зайнятість лише зростала на тлі загального збільшення чисельності сільських мешканців, працевлаштованих поза межами місць проживання (їхня питома вага практично подвоїлась за цей період). В інші поселення чи за кордон на заробітки виїздив майже кожний другий сільський житель [15, с. 35—37]. Закономірно, що за таких умов у селі неухильно зростає контингент зневірених у пошуку роботи (їх частка майже вдвічі перевищує аналогічні показники для міст), незадоволених умовами зайнятості та проживання [16, с. 209—219].

Третім ризиком є поширення бідності серед сільських мешканців, незалежно від того, чи зайняті вони в сільськогосподарському виробництві за наймом чи є самозайнятими в особистому селянському господарстві. Це перетворилось на соціально-економічну традицію, подолання чи обмеження якої навряд чи можливе у найближчій перспективі, незважаючи на децентралізаційні зміни в країні. Поступове зростання рівня номінальної заробітної плати у сільському господарстві за останні роки недостатнє для зміни ситуації на краще — галузь залишається сферою економічної діяльності з одним з найнижчих рівнів оплати праці (79 % від середнього рівня в економіці), найгіршими санітарно-гігієнічними умовами праці (насамперед у тваринництві), високим виробничим травматизмом [17]. У цьому контексті важливо зазначити, що інтенсивний розвиток тваринництва, його підтримка державою та створення умов для сільського бізнесу спроможні поступово відновити економічний потенціал українського села і надати нових імпульсів розвитку соціальної сфери.

Не вирізняється з поміж інших форм господарювання кращими умовами зайнятості й українське фермерство, яке ще не досягло організаційно-технічного рівня та прибутковості, достатнього для надходження необхідних коштів на комплексну модернізацію, залучення вітчизняних та зарубіжних інвестицій та гідну оплату праці найманих працівників. В європейських країнах саме фермерські господарства, користуючись потужною державною підтримкою і фінансовою допомогою, є основною ланкою сільського бізнесу, що стимулює розвиток інших форм продуктивного підприємництва у селі. Члени сільських територіальних громад там активно створюють кооперативи агропромислового профілю з використанням наявного комунального майна і ресурсів [18, с. 225–228].

Четвертим ризиком децентралізаційних змін є їх поєднання з політикою створення опорних загальноосвітніх навчальних закладів у селі. Це може сприяти подальшому скороченню мережі об'єктів соціальної інфраструктури та погіршити умови проживання. Протягом 2001/2002–2014/2015 навчальних років сучасна мережа загальноосвітніх навчальних закладів у селі скоротилась на 18 % на тлі того, що контингент учнів за цей період зменшився на 42,5 %, що загостило проблему малокомплектних шкіл із подальшим їх закриттям. Найбільшого скорочення мережі освітніх закладів зазнали малі та дрібні села. Найгіршим є те, що щорічно зростає кількість сільських поселень із людністю до 500 осіб без загальноосвітніх навчальних закладів, що, як відомо, є найкоротшим шляхом до їх знелюднення та зникнення [15, с. 35]. Закриття місцевої школи більшість сільських мешканців сприймає як своєрідний сигнал про те, що це поселення втрачає перспективи розвитку, а тому зміна традиційного місця проживання на будь-яке інше поселення визнають доцільним рішенням. На жаль, створений у селі непривабливий для постійного проживання і зайнятості низькоякісний життєвий простір, позбавлений необхідних робочих місць та підприємницьких структур, об'єктів соціальної інфраструктури, сучасних комунікаційних систем, систем логістики істотно демотивує навіть тих, хто з діда-прадіда народжувалися і виростили у сільській місцевості. Найгострішою з невирішених проблем традиційно залишається мотивація зайнятості за місцем проживання сільської молоді, що намагається переїхати до малих і великих міст, де вищий рівень добробуту та кращі умови для професійної самореалізації.

Наближення до стану збалансованого розвитку систем сільських поселень потребує поступової мінімізації ризиків стримування їхнього соціально-економічного розвитку, що має здійснюватися в інклюзивному форматі тісної взаємодії інтересів різних суб'єктів децентралізації за прерогативи забезпечення інтересів локальних

Рис. 2. Концептуальні засади формування соціально-економічного механізму, спроможного істотно вплинути на розвиток сільських поселень

Джерело: розроблено автором.

територіальних громад. Саме їх реалізації необхідно підпорядкувати взаємодію центральної, регіональної та муніципальної влади на основі активної підтримки самоорганізаційних засад та інститутів місцевої демократії. Зокрема, підтримки засобами громадських слухань, зборів і конференцій територіальних громад у режимі діалогу між сторонами, які взаємодіють з приводу важливих питань організації їхньої життєдіяльності. Концептуально таку взаємодію можна розглядати як соціально-економічний механізм стимулювання розвитку сільських поселень (рис. 2), у центрі якого має бути системна модернізація сільської економіки, її комплексна диверсифікація, орієнтована на створення повноцінного бізнес-середовища, що дасть змогу змінити сучасну модель українського сільського ринку праці як соціально ізольованої системи, зробити його повноцінною складовою єдиного інтегрованого ринку.

У цьому контексті важливо, що успішна реалізація лише окремих інфраструктурних проектів на місцевому рівні сільських поселенських структур не забезпечить одержання очікуваного ефекту розвитку. Необхідно на державному рівні розробити відповідні програмні документи з фінансовим та організаційним механізмом їх реалізації, чітко орієнтовані на створення нових виробництв і продуктивних робочих місць на основі залучення необхідних інвестицій у ті сфери економічної діяльності територій, у розвитку яких заінтересовані постійні сільські мешканці з урахуванням набутого ними досвіду виробничої та невиробничої діяльності, зміни структури місцевої економіки та наявних ресурсів розвитку.

Висновки. Здійснювана в Україні децентралізація системи управління відкриває нові можливості для нарощування потенціалу розвитку сільських поселень та

формування позитивних управлінських ефектів на місцевому рівні, зокрема: можливість розпоряджатись заробленими коштами, формування дієвої системи надання адміністративних послуг, розвиток самоорганізаційних засад територіальних громад. Водночас вона генерує високу ймовірність виникнення нових «інституціональних пасток» через спротив трансформаційним зусиллям звичних практик державного та місцевого управління і традицій місцевого розвитку.

Підсумовуючи результати об'єднання сільських територіальних громад, доводиться констатувати, що значна їх частина і після цього не змогла подолати низьку інституційну спроможність до ефективного самоврядування через неефективність дій державних органів управління та слабкість кадрової ланки органів місцевої влади. Для оволодіння необхідним досвідом та рівнем компетенції щодо успішної реалізації одержаних повноважень у фінансовій сфері знадобляться роки. Головним ризиком наразі залишається надмірна політизація децентралізаційних змін — їхні успіхи й невдачі використовують у власних корпоративних інтересах різноспрямовані політичні сили, а перспективні плани об'єднання і розвитку сільських територіальних громад часто не відповідають інтересам і потребам їх населення.

Наскільки сільські територіальні громади зможуть скористатись можливостями, що надає децентралізація для зростання їхньої участі у розвитку поселень, залежить від продуктивності взаємодії та пошуку компромісних рішень між державними органами управління, представниками сільського агробізнесу, місцевим самоврядуванням та членами локальних сільських спільнот. На жаль, на цьому шляху виникає низка непередбачуваних ризиків через нормативно-правову невизначеність соціально прийнятної моделі децентралізації та низької прогнозованості можливих негативних соціальних наслідків для сільських мешканців унаслідок цієї трансформації.

Досягнення ефекту збалансованого розвитку локальних (первинних і «кущових») та районних систем сільського розселення, основним індикатором якого має бути скорочення ареалів територіально локалізованих осередків соціально-економічної депресивності та підвищення якості життя сільського населення, треба розглядати як сферу соціальної відповідальності регіональної та муніципальної влади. Належна реалізація нею цієї функції дасть змогу створити необхідні передумови для поступового поширення новітніх форм і напрямів економічного розвитку на ті сільські території, які вже готові до їх сприйняття та поступової трансформації у соціальні інвестиції, що працюватимуть на благо місцевого населення. На часі розроблення на державному рівні концептуальних засад та стратегії розвитку сільських поселень України з урахуванням напрямів реформування територіальної організації влади та досягнень світового досвіду стимулювання місцевого соціально-економічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилишин Б.М. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України / Б.М. Данилишин, В.В. Пилипів // Регіональна економіка. — 2016. — № 1. — С. 5–11.
2. Остафійчук Я.В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації влади в Україні / Я.В. Остафійчук // Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали науково-практичної конференції; Нац.екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. — Київ, 2017. — С. 167–170.
3. Борщевський В.В. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : моногр. / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін та ін.; Ін-т регіонал. дослід. НАН України. — Львів, 2012. — 217 с.
4. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, менеджмент) / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка [та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. — Київ : ІАЕ, 2012. — 639 с.

5. Заяць Т.А. Економічна основа сільських поселень та перспективи її зміцнення / Т.А. Заяць, Г.О. Краєвська // Економіка України. — 2016. — № 9 (650). — С. 70–82.
6. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / НАН України, Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. — Київ, 2015. — 363 с.
7. Оновлена стратегія збалансованого розвитку ЄС. — Київ, 2016. — № 7. — 35 с. — Серія «Європейська інтеграція».
8. Базиліук А.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку / А.В. Базиліук, О.В. Жулин // Економіка та управління на транспорті. — 2015. — Вип. 1. — С. 5–12.
9. Марченко С. На підтримку територіальних громад передбачено 15 млрд гривень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/28533708.html>
10. Казюк Я. Фінансова децентралізація і бюджети перших 159 об'єднаних громад в деталях [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/28533708.html>
11. Іваненко І.А., Шубіна О.О. Інституційні пастки в країнах з перехідною економікою [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.statline.org.ua/econom/60/8071
12. Топ 100 латифундистів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://latifundist.com/rating/top100#136>
13. Статистичний щорічник України за 2015 р. / за ред. І.М. Жук; Державна служба статистики України. — Київ, 2016. — 365 с.
14. Сільське господарство України: стат. зб. / Державна служба статистики України. — Київ, 2016. — 135 с.
15. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. збірник / Державна служба статистики України. — Київ, 2014. — 187 с.
16. Краєвська Г.О. Зайнятість в сільських поселеннях України: проблеми та напрями їх вирішення / Г.О. Краєвська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3. — С. 209–219. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.015>.
17. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
18. Булах Т.М. Соціальний розвиток як чинник подолання депресивності села / Т.М. Булах, К.В. Петренко // Формування ринкових відносин в Україні. — 2012. — № 3 (130). — С. 225–228.

REFERENCES

1. Danylyshyn, B.M. (2016). Detsentralizatsiya u krayinakh YeS: uroky dlya Ukrainy [Decentralization in EU countries: lessons for Ukraine]. *Rehionalna ekonomika - Regional Economy*, 3, 5-11 [in Ukrainian].
2. Ostafychuk, Ya.V. (2017). Rozvytok silskykh terytoriy v umovakh detsentralizatsiy i vlady v Ukraini [Development of rural territories in conditions of decentralization of power in Ukraine]. *Problemy rehionalistyky: mynule, suchasne, maybutnye - Problems of regionalism: past, present, future*, 167-170. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
3. Borschevs'kyj, V.V., Prytula, Kh.M., & Krupin, V.Ye. (2012). *Rozvytok silskykh terytorij v systemi evrointehratsijnykh prioritetiv Ukrainy [Development of rural territories in the system of eurointegration priorities of Ukraine]*. Lviv: Instytut rehional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Malik, M.J., Kropyvko, M.F., & Bulavka, O.H. (2012). *Sotsialno-ekonomichni zasady rozvytku silskykh terytorij (ekonomika, pidpriemnytstvo, menedzhment) [Socio-economic principles of development of rural territories (economy, business, management)]*. Kyiv: Instytutaharnoeconomiky [in Ukrainian].
5. Zaiats', T.A., & Krayevs'ka, H.O. (2016). Ekonomichna osnova silskykh poselen ta perspektyvy yiyi zmitsnennya [The economic basis of rural settlements and the prospects for strengthening]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 9 (650), 70-82 [in Ukrainian].
6. Libanova, E.M., Horbulin, V.P. & Pyrozkhov, S.I. (2015). *Polityka intehratsiyi ukayins'koho suspil'stva v konteksti vyklykiv ta zahroz podiy na Donbasi [Policy of integration of Ukrainian society in the context of the challenges and threats of events in the Donbass]*. Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Onovlena stratehiya zbalansovanoho rozvytku YeS [Updated strategy for balanced development of the EU]. (2016). *Yevropeyska intehratsiya - European integration*, 7, 35 [in Ukrainian].

8. Bazylyuk, A.V., & Zhulyn, O.V. (2015). Inklyuzyvne zrostantnya yak osnova sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Inclusive growth as the basis for socio-economic development]. *Ekonomika ta upravlinnya na transporti - Economy and management in transport*, 1, 5-12 [in Ukrainian].
9. Marchenko, S. Na pidtrymku terytorialnykh hromad peredbacheno 15 mlrd. hryven [In support of local communities provide 15 billion. UAH]. (n.d.). *radiosvoboda.org*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/a/28533708.html> [in Ukrainian].
10. Kazyuk, Ya. Finansova detsentralizatsiya i byudzhety pershykh 159 obyednanykh hromad v detal-yakh [Financial decentralization and budgets of the first 159 united communities in detail]. (n.d.). *radiosvoboda.org*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/a/28533708.html>. [in Ukrainian].
11. Ivanenko, I.A., & Shubina, O.O. (n.d.). Instytutysiyni pastky v krayinakh z perekhidnoyu ekonomiko-yu [Institutional traps in countries with economies in transition] *stationline.org.ua*. Retrieved from <http://www.stationline.org.ua/econom/60/8071> [in Ukrainian].
12. Top 100 latyfundystov Ukrainy [Top 100 latifundists of Ukraine]. (n.d.). *latifundist.com*. Retrieved from <http://latifundist.com/rating/top100#136> [In Ukrainian].
13. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2015 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2015]*. (2016). The State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
14. *Silske hospodarstvo Ukrainy: stat.zb. [Agriculture of Ukraine: state.collection]*. (2016). The State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic situation of rural settlements of Ukraine: stat. Collection]*. (2014). The State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
16. Kraevskaya, G.O. (2015). Zaynyatist v silskykh poselennyakh Ukrainy: problemy ta napryamy yikh vyrishennya [Employment in rural settlements in Ukraine: problems and directions for their solution]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 3, 209-219. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.015> [in Ukrainian].
17. Serednomisyachna zarobitna plata za vydamy ekonomichnoyi diyalnosti za period z pochatku roku u 2015 r. [Average monthly wages by type of economic activity since the beginning of the year in 2015] (n.d.). *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>. [in Ukrainian].
18. Bulakh, T.M. (2012). Sotsialnyy rozvytok yak chynnyk podolannya depresyvnosti sela [Social development as a factor in overcoming the depression of the village]. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukraini - Formation of market relations in Ukraine*, 3 (130), 225-228 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.061>

UDC 005.95/.96, 519.2

JEL CLASSIFICATION: C35, C55, J08, J64

Y.I. YURYK

PhD (Economics), Senior Researcher
Institute for Economic and Forecasting
of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, Panasna Myrnoho, Kyiv, 01011, Ukraine
E-mail: yarina79@ukr.net

G.G. KUZMENKO

PhD (Economics), Expert of Retail Risk Modelling
Alior Bank S.A.
38 D, Lopushanska, Warszawa, 02-232, Poland
E-mail: agkuzmenko@ukr.net

THE POSSIBILITIES OF ESTIMATING RISK EVENTS DURING STRATEGIC MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES

The approach to solution of predicting, classification and risk events diagnosis problems on the labour market during strategic management of human resources are proposed, which has been tested on assessing the risk of unemployment among working population of Ukraine. Specifically, the authors has built a scoring model, which takes into account the joint influence of socio-demographic and professional-and-qualification characteristics of employees, and calculates points based on which it ranks the employees by the risk of the loss of work. It has been discovered that a portrait of employee with the highest probability of «bad events» is the following: single male, aged 15–22, living in rural areas, with profession according to diploma (certificate) – qualified agriculture and forestry employee, skilled tool worker, person working in maintenance, exploitation and monitoring of technological equipment, while being employed in another job, mainly performing the simplest tasks in such economic areas as agriculture and construction.

The scoring model was built using the method of binary logistic regression and the R, SPSS and MS Excel software.

On the basis of the model, one can not only structure the process of preparing possible solutions for risk management, but also carry out a preliminary assessment of the significance of the employee's processed characteristics associated with the likelihood of risk events.

A monitoring of the built scoring model is carried out in order to assess the risk of unemployment among working population of Ukraine. Based on the testing using such parameters as stability, discriminatory power (ranking efficiency) and calibration quality, the author confirmed the model's good predictive ability and adequate functioning.

The model for estimation of probability of unemployment among the employed population of Ukraine is presented primarily as an example of scoring application in HR field. The future prospects of creating such probabilistic models, such tool can be relevant for state institutions, for example employment bureau, as well as

© YURYK Y.I., KUZMENKO G.G., 2017

employers, i.e. all parties involved in creation and implementation of HR management strategies. From large amount of data they accumulate on a daily basis the knowledge base for making conscious, not intuitive, strategic decisions and tactical steps can be obtained.

Keywords: *strategic management, human resources, risk, scoring model, unemployment.*

Я.І. Юрик

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут економіки та прогнозування НАН України

01011, Україна, м. Київ, вул. П. Мирного, 26

E-mail: yarina79@ukr.net

Г.Г. Кузьменко

канд. екон. наук, експерт з моделювання ризику

АТ «Аліор банк»

02-232, Польща, м. Варшава, вул. Лопушанська, 38Д

E-mail: agkuzmenko@ukr.net

МОЖЛИВОСТІ ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКОВИХ ПОДІЙ У ПРОЦЕСІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ

Запропоновано підхід до вирішення задачі прогнозування, класифікації та діагностики ризикових подій на ринку праці в процесі стратегічного управління людськими ресурсами, котрий апробовано у ході оцінювання ризику безробіття серед зайнятого населення України. Зокрема, побудовано скорингову модель, яка, враховуючи спільний вплив соціально-демографічних і професійно-кваліфікаційних характеристик зайнятих, розраховує бали і на їх підставі ранжує працівників за рівнем ризику втрати ними роботи. Виявлено, що найвищу ймовірність настання «поганої» події мають працівники чоловічої статі віком 15–22 роки, не одружені, які проживають у сільській місцевості, з професією (спеціальністю) згідно з дипломом (посвідченням) — кваліфікований робітник сільського та лісового господарств; кваліфікований робітник з інструментом; робітник з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, якщо при цьому вони зайняті не за фахом, а виконують найпростіші роботи у таких видах економічної діяльності як сільське господарство або будівництво. Розроблення скорингової моделі здійснено за допомогою методу бінарної логістичної регресії з використанням програм R, SPSS та MS Excel. На базі розробленої моделі можна не тільки структурувати процес підготовки варіантів рішень з управління ризиком, а й виконати попередню оцінку значущості досліджуваних характеристик зайнятого, пов'язаних із ймовірністю настання ризикової події.

Виконано моніторинг побудованої скорингової моделі для оцінки ризику безробіття серед зайнятого населення України. На підставі тестування за такими параметрами як стабільність, дискримінаційна здатність (ефективність ранжування) та якість калібрації підтверджено хороші прогностичні можливості й адекватність функціонування моделі. Побудована модель оцінки ймовірності безробіття серед зайнятого населення України є прикладом застосування скорингу в сфері HR. У перспективі подібні ймовірнісні моделі можуть стати актуальним інструментом діяльності державних інституцій, наприклад, служби зайнятості, і роботодавців, тобто всіх тих суб'єктів, які є учасниками формування та реалізації стратегій управління людськими ресурсами. Зі щоденно нагромаджуваних у них даних можна отримувати знання для свідомого, а не інтуїтивного формування стратегічних рішень і планування тактичних кроків.

Ключові слова: *стратегічне управління, людські ресурси, ризик, скорингова модель, безробіття.*

Я.И. ЮРИК

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд., старш. науч. сотруд.

Институт экономики и прогнозирования НАН Украины

01011, Украина, г. Киев, ул. П. Мирного, 26

E-mail: yarina79@ukr.net

А.Г. КУЗЬМЕНКО

канд. экон. наук, эксперт по моделированию риска
АТ «Алиор банк»
02-232, Польша, г. Варшава, ул. Лопушанская, 38Д
E-mail: agkuzmenko@ukr.net

ВОЗМОЖНОСТИ ОЦЕНИВАНИЯ РИСКА В ПРОЦЕССЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Предложен подход к решению задачи прогнозирования, классификации и диагностики рисков событий на рынке труда в процессе стратегического управления человеческими ресурсами, апробированный в ходе оценки риска безработицы среди занятого населения Украины. В частности, построена скоринговая модель, которая, учитывая общее влияние социально-демографических и профессионально-квалификационных характеристик занятых, рассчитывает баллы, ранжирующие работников по уровню риска потери ими работы. Показано, что самая высокая вероятность наступления «плохого» события — у работников мужского пола в возрасте 15–22 лет, не женатых, жителей сельской местности, профессия (специальность) которых согласно диплому — квалифицированный рабочий сельского и лесного хозяйств; квалифицированный рабочий с инструментом; рабочий по обслуживанию, эксплуатации и контролю за работой технологического оборудования, если при этом они заняты не по специальности, а выполняют простейшие работы в таких видах экономической деятельности, как сельское хозяйство или строительство. Проведен мониторинг построенной скоринговой модели для оценки риска безработицы среди занятого населения Украины. На основании тестирования по таким параметрам как стабильность, дискриминационная способность (эффективность ранжирования) и качество калибрации подтверждены хорошие прогностические возможности и адекватность функционирования модели.

Модель оценки вероятности безработицы среди занятого населения Украины представлена как пример применения скоринга в сфере HR. Что же касается дальнейших перспектив создания подобных вероятностных моделей, то актуальным такой инструмент может быть в деятельности государственных институтов, например, службы занятости, и работодателей, то есть субъектов, участвующих в формировании и реализации стратегий управления человеческими ресурсами. Ежедневно у них накапливается большой объем данных, из которых можно получать знания, необходимые для принятия осознанных, а не интуитивных стратегических решений и планирования тактических шагов.

Ключевые слова: стратегическое управление, человеческие ресурсы, риск, скоринговая модель, безработица.

Introduction. Developers of a human resource management strategy should allow for the likelihood of adverse events whose occurrence may affect the strategy's implementation.

Today one of the most successful examples of risk diagnosis and prediction is scoring. Now it is used mostly in banking. And along with its traditional use ¹, it seems relevant to transfer the scoring experience of solving problems to other areas. In particular, the present work explores the possibility of building scoring models to assess risk events in the strategic management of human resources.

Dismissal and unemployment are the threats encountered, in the context of development and implementation of the strategies of human resource management, at all levels — country, administrative unit or company. In this context, and taking into account the available information, the essence of our investigation was the creation of scoring models to assess the risk of unemployment among the working population of Ukraine. The results of simulation

¹ Thus, using the tool of scoring enables a financial institution to assess the borrowers' credit rating (application scoring); the likelihood of loan repayment (behavioral scoring); the potential for full or partial repayment in case of the violation of repayment terms (collection scoring); the probability that a new client is not a fraud (fraud scoring); consumer response to a new offer (response scoring); the probability of future use of a banking product or switching to another provider (attrition scoring) [1, p. 255].

will give the basis for pattern recognition and automatic classification of workers by «job loss potential», which in turn will streamline the development of preventive measures to reduce the problems of unemployment in this country.

Overview of the literature suggests that the works dealing with credit scoring – of both theoretico-methodological and practical purpose – are numerous and their number continues to grow (see e.g. H. Abdou & J. Pointon [2]; R. Anderson [3]; D. Hand & W. Henley [4]; A. Kaminsky & K. Pysanets [5, 6]; E. Lewis [7]; Y. Liu [8–10]; E. Mays et al. [11]; N. Siddiqi [12]; S. Sohn et al. [13]; L. Tomas et al. [14, 15]). The published results of the applications scoring models in the non-banking sector are mostly focused in clinical practice and marketing (e.g. E. Kebebew et al. [16]; E. Malthouse [17, 18]; K. Milchakov & M. Shebalkov [19] and other), while the field of HR is presented by individual calculations. In particular, among the relevant are studies of V. Nadraga [20], in which the author considers approaches to estimation of social risks, including the risk of unemployment. This work is the first attempt to create a scoring system that takes socio-demographic and occupational characteristics of workers to estimate probability of their transition to unemployed status, which has determined the **aim and objectives of this research**.

Main results. Modern methods of building scoring models are supported by a variety of predictive analysis tools that belong to a broad class of technologies for advanced data analysis (data science).

The main predictive analysis tools include: statistical methods (linear and multiple logistic regression); classification tree or recursive partitioning algorithm; and neural network [1, p. 255–256].

At the core of our scoring model is the method of binary logistic regression, which can detect the dependence of a dichotomous variable on several independent factors. Among the latter, according to the research objective and theoretical hypotheses, we selected such employee's characteristics as age, place of residence, gender, marital status, level of education, obtained qualification, profession, and field of activity. The dependent variable takes two values – unemployed or busy and has a binomial distribution (Table 1).

To build any scoring models, one must have an information base that, firstly, is sufficient by volume and quality, and, secondly, has a historical antiquity. For our study, those conditions were met for raw data of the monthly sample surveys of population (households) about economic activity for 2010–2013. And the years 2014–2015 were used as a time interval for monitoring, i.e. the procedure to diagnose the adequacy of operation of the developed model.

Before model construction, it is necessary to give a precise definition of the «bad» case, and the whole of the information base:

firstly, should be divided into two groups: the primary sample comprising the observations on whose basis the model itself will be created, and the test sample including data that will not participate in the simulation, but will be used for initial validation, i.e. checking the quality of the model's predicting capacity prior to its use. Primary and test samples are based on random selection mechanism and typically at a ratio of 70–80 % and 30–20 % respectively to the original volume of the total data set;

and, *secondly*, should be converted into a suitable form for further analysis. There are two main approaches used when working with both quantitative and qualitative variables. The first one is the transformation of each output characteristic value into a separate binary variable. But this approach, although considered methodologically simple, is inconvenient

as it requires a large number of variables. The second approach, which we actually used, implies conversion of each output characteristic value into an amount equal to the logarithm of ratio of the percentage of respective «good» cases to that of «bad» ones: $\ln(\text{Good}_i/\text{Bad}_i)$. As a result, each of the output characteristic values obtains a numerical parameter, which corresponds to its «riskiness». The parameters of the information base prepared for analysis are summarized in Table 2.

Table 1. A set of possible variables for the scoring model to predict the risk of unemployment among the working population of Ukraine

Employee's characteristics	Output values (of employee's characteristic)
Status of economic activity	1 – unemployed or «bad»; 0 – employed or «good» (for more detail see Table 2)
Age	Quantitative change: from 15 to 59 years old (i.e. able bodied persons)
Place of residence	Qualitative change: 1 – urban; 2 – rural
Gender	Qualitative change: 1 – female; 2 – male
Marital status	Qualitative change: 1 – married; 2 – unmarried; 3 – divorced; 4 – widowed; 5 – unmarried under 18
Educational level	Qualitative change: 1 – higher; 2 – basic higher; 3 – incomplete higher; 4 – complete secondary; 5 – basic secondary; 6 – primary general; 7 – no primary
Profession (specialty) according to the certificate (diploma)	Qualitative change: 1 – legislators, senior officials, managers, stewards; 2 – professionals; 3 – specialists; 4 – technical staff; 5 – trade and services staff; 6 – skilled workers of agriculture and forestry, fish farming and fishing; 7 – skilled workers with a tool; 8 – workers engaged in servicing, operation and control of the work of processing equipment, assembly equipment and machinery; 9 – elementary occupations; 10 – courses graduates; 11 – no profession
Main work profession	Qualitative change: 1 – legislators, senior officials, managers, stewards; 2 – professionals; 3 – specialists; 4 – technical staff; 5 – trade and services staff; 6 – skilled workers of agriculture and forestry, fish farming and fishing; 7 – skilled workers with a tool; 8 – workers engaged in servicing, operation and control of the work of processing equipment, assembly equipment and machinery; 9 – elementary occupations
Main work activity	Qualitative change: 1 – agriculture, forestry, hunting; 2 – fish farming and fishing; 3 – mining industry; 4 – production and distribution of electricity, gas and water; 6 – construction; 7 – wholesale and retail trade; 8 – hotels and restaurants; 9 – transport and communication; 10 – financial activities; 11 – real estate; 12 – public administration; 13 – education; 14 – health care; 15 – other types of economic activity (incl. public and personal services, household activities, activities of extraterritorial organizations, work abroad, activities of households as producers of goods and services for personal consumption).

Source: compiled by the authors based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Table 2. The main parameters of the information base for estimating the risk of unemployment for Ukraine's employed population

The period when data were collected for: • model building; • monitoring the model's performance	2010–2013 2014–2015		
Definition of «bad» event	Transfer of the employed to unemployed status at least once in the next 14 months ² (hence the «good» case is that which is not «bad»).		
Data description*	Sample for model construction		Sample for monitoring
	primary (80 %)	testing (20 %)	
Number of observations	19514	4866	5747
Number of «bads»	815	200	222
Bad rate	4.18 %	4.11 %	3.86 %

* Information base prepared using the software of R.

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Before direct modeling, an analysis of the scoring variables and testing of their predictive power are carried out, for which purpose the index of their *information* value (IV) is calculated. The higher the information value of the variable, the more weight it has in terms of usefulness during the model construction.

Based on the calculations, it was found (Table 3), that, despite different predictive power, all of the factors may be selected for scoring (being IV in each case greater than 0.02), and the most significant in predicting likelihood of the occurrence of our «bad» case are such worker's characteristics as age, profession (actual) and main work activity.

Table 3. Evaluation of the prognostic power of variables in the probabilistic simulation of unemployment risk among employed population of Ukraine

No.	Variable	IV
1.	Age	0.156
2.	Main work profession	0.147
3.	Main work activity	0.129
4.	Place of residence	0.094
5.	Marital status	0.087
6.	Educational level	0.083
7.	Profession (specialty) according to the certificate (diploma)	0.083
8.	Gender	0.041

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

² 14 months: the period is conditioned by specific features of sample surveys of the population (households) on economic activity: the monthly volume of the households sample totality is formed considering the scheme of rotation at which each selected household is interviewed 6 times: 3 months in a row – a 9-month break – another 3 months in a row.

One of the conditions of logistic regression is the absence of multicollinearity. In case of its presence, in order to build the model, it is necessary to find the best options for the exclusion of closely correlated variables.

Analysis based on pairwise correlation matrix revealed existence of a close relationship between employee's educational level and his profession both according to diploma (correlation coefficient 0.932) and according to main work (0.692); besides, a relatively high correlation between the qualification obtained from education and actually performed work (correlation coefficient 0.688) was discovered. Thus, the model will include primarily such variables as employee's age, place of residence, marital status, gender, profession according to diploma and activity according to main work. And, in order to eliminate multicollinearity and keep the maximum information load conveyed by such factors as educational level and actual occupation, and in so doing, raise predictive power of the future model, a new variable «whether the employee performed the work according to obtained qualification» was introduced. The answer to this question (yes / no) in combination with data about profession according to diploma allows to form some idea of both the educational level of the worker's formal training, and in fact about the actually performed work.

Coefficients of the logistic regression, which connects socio-demographic and professional qualification characteristics of employed population in Ukraine with the probability of their unemployment, are presented in Table 4.

An important characteristic of any statistical model is its reliability, which in the case of logistic regression is characterized by the ability to distinguish «good» cases from «bad» ones. Gini index, Kolmogorov–Smirnov test and area under the ROC curve (Table 5) are the main indicators for assessing the quality of the model's classification capabilities.

Given the fact that our logistic regression is an application model with a relatively small number of input variables, the obtained values of parameters (Table 5) show a good quality of binary classifier.

Table 4. The logistic regression coefficients for estimating the risk of unemployment among employed population of Ukraine

Variable	Coefficient	Wald statistic	Sig. level of the Wald statistic*
Age	−0.785	58.772	0.0000
Main work activity	−0.543	21.618	0.0000
Place of residence	−0.577	20.247	0.0000
Profession (qualification) according to diploma	−0.614	18.254	0.0000
Correspondence of actual work to obtained qualification	−0.572	10.274	0.0010
Marital status	−0.348	6.189	0.0130
Gender	−0.459	5.839	0.0160
Constant	−3.129	7010.158	0.0000

* If the significance level of Wald statistic is less than 0.05, then the variable is useful for model.

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Table 5. Indicators for quality evaluation of the model for estimating the risk of unemployment among employed population of Ukraine

Indicator	Primary sample (80 %)	Test sample (20 %)
Gini index ³	34.6 %	33.6 %
Kolmogorov–Smirnov test ⁴	26.1 %	23.0 %
Area under the ROC curve (AUC ⁵)	0.673	0.668

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

The final stage of scoring model development is scaling (calibration), i.e. a technique of converting primary scoring points into a scoring scale, which is more convenient to use, in particular, with a range from 0 to 1000. The results of this process are transformed into a scorecard (Table 6).

The result of the model's calibration is assigning each employee a rating class according to the risk of occurrence of «bad» event. For this purpose, we chose an appropriate scale that best reflects the constructed model (Table 7).

Quality of the model's calibration can be verified using tests, whose task is to determine to what extent the true values of the studied parameter correspond to the forecasted ones.

Table 6. Scorecard for estimating the risk of unemployment among employed population of Ukraine

Variable	Values	SCORE	Comment
Age	15–22	44	The younger the worker, the higher the probability of occurrence of «bad» event
	23–25	68	
	26–47	83	
	48–51	98	
	52–55	110	
	56–59	130	
Main work activity	Agriculture, forestry and fishery; Construction	74	For those employed in agriculture or construction, risk of «bad» event is higher
	Manufacturing; Financial activities; Real estate and business services; Other economic activities	81	
	Governance	85	
	Trade. Hotels and restaurants; Transport and communications	92	
	Mining industry; Electricity, gas and water; Education	102	
	Health care and social assistance	114	
Place of residence	Rural	75	In rural areas, risk of «bad» event is higher
	Urban	95	

³ Gini index moves the values of area under the ROC curve to the range from 0 to 1 (or 0–100 %).

⁴ Value range of Kolmogorov–Smirnov statistics is from 0 to 100 %.

⁵ Calculated value range of the indicator of area under the ROC curve (AUC) may be within the interval of 0.5–1.

Ending of Table 6

Variable	Values	SCORE	Comment
Profession, qualification according to certificate (diploma)	Skilled workers of agriculture and forestry, fish farming and fishing; Skilled workers with tools; Workers in servicing, operation and control of the work of processing equipment, assembly equipment and machinery	73	Skilled workers engaged in agriculture; those with tools; those engaged in servicing, operation and control of processing equipment are professions with a higher risk of «bad» event
	Technical staff; Trade and services staff; Elementary occupations; Course graduates; No profession	81	
	Specialists	89	
	Legislators, senior officials, managers, stewards; Professionals	103	
Working according to obtained qualification	No	80	Those engaged not in accordance with obtained qualification have a higher risk of «bad» event
	Yes	96	
Marital status	Unmarried	74	Unmarried workers have higher risk of «bad» event
	Married	87	
	Divorced; Widowed	93	
Gender	Male	80	Male workers have higher risk of «bad» event
	Female	91	

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

One such test uses a standard normal distribution. Testing is carried out for each rating class and overall sample and may be unilateral or bilateral. In terms of management, the most important is the risk of underpredicting the probability of losing a job, so Table 8 shows the results of detection of the corresponding significant deviations in the calibration of the constructed model.

Table 7. Scale to determine the employee's rating class according to the risk of occurrence of «bad» events

Total points	Probability that the employee will be unemployed at least once during the next 14 months	Rating class
(0; 530]	11.67 % and more	A7
(530; 560]	7.28–11.67 %	A6
(560; 590]	4.46–7.28 %	A5
(590; 620]	2.70–4.46 %	A4
(620; 650]	1.62–2.70 %	A3
(650; 680]	0.97–1.62 %	A2
(680; 1000]	0–0.97 %	A1

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Table 8. Testing the quality of the model's calibration for estimating the risk of unemployment among employed population of Ukraine, %*

Rating class	Bad rate _{observed}	Bad rate _{forecast}	$BR_o - BR_f$	Tolerance ranges for significance level			
				90 %	95 %	99 %	99.9 %
A7	13.64	14.60	-0.97	2.06	2.64	3.73	4.96
A6	6.89	8.37	-1.48	0.85	1.09	1.54	2.05
A5	6.53	5.54	0.99	0.43	0.55	0.77	1.03
A4	3.41	3.45	-0.05	0.30	0.38	0.54	0.71
A3	2.00	2.19	-0.19	0.28	0.36	0.51	0.68
A2	1.17	1.36	-0.19	0.37	0.47	0.67	0.89
A1	0.00	0.81	-0.81	0.72	0.93	1.31	1.74
All classes	4.18	4.18	0.00	0.18	0.24	0.33	0.44

* Calibration Test using Standard Normal Distribution (one-sided test).

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Based on the obtained data, we can conclude on the good quality of the model's calibration, while a deviation (underestimation of risk) is observed only in one of the seven classes A5 (Table 8)⁶.

Ranking of employed population by risk level of «bad» event is shown on Fig. 1, and considering scorecard data (Table 6) it was discovered, that the highest probability (18.2 %) of becoming unemployed at least once in every 14 months have male workers aged 15–22 years, unmarried, living in rural areas and having the following professions (specialties) (according to diploma (certificate)): skilled workers of agriculture and forestry; skilled workers with a tool; workers engaged in servicing, operation and control of work process equipment, who at the same time are not employed by profession. Actually, they are workers who perform the simplest works in agriculture or construction.

People, circumstances, and conditions may vary over time due to dynamic social and economic development. In the language of probabilistic modeling and in the context of the present study, this means that the influence of certain employee's characteristics on the probability of unemployment does not remain constant. And, for scoring model to continue functioning, periodical check of quality of its performance is required.

Monitoring of our rating system for adequacy of calculated risk parameters implied its diagnosing by such criteria as stability, discriminatory power (ranking efficiency) and the quality of calibration.

Stability tests are carried out to confirm compliance of the current data composition to the sample that is used for model development. Significant differences in the data set could reduce the quality of the model performance and hence require its re-building.

⁶ Binomial test can be used as alternative for testing compliance between estimated probability and actual unemployment, which returned a similar result.

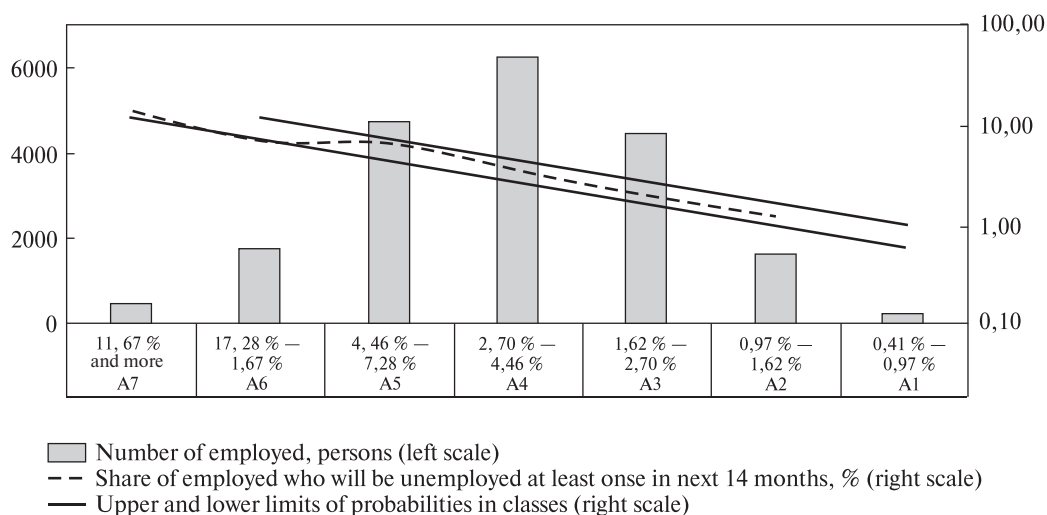

Figure 1. Rating based classification of the employed population depending on the level of risk of their transition to the status of unemployed

Source: constructed by the authors based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Based on the calculated index PSI (*Population Stability Index*), we conclude on the absence of difference between the samples used to build and monitor the model for evaluating the probability of unemployment among employed population in Ukraine (Table 9).

As a rule, discriminatory power of the model decreases over time since model's development. The scale of such decrease should be assessed in terms of acceptability, tracking the change of the indicators used to assess the model's classification possibilities during its construction, which are, as we mentioned before, the Gini index, the Kolmogorov–Smirnov test and the area under the ROC curve (Table 10).

Table 9. Monitoring the model for estimating the likelihood of unemployment among employed population in Ukraine: a test for stability

No.	Variable	PSI*
1.	Age	0.0052
2.	Obtained qualification	0.0042
3.	Main work activity	0.0083
4.	Place of residence	0.0307
5.	Marital status	0.0001
6.	Profession (specialty) according to certificate (diploma)	0.0093
7.	Gender	0.0000

* PSI < 0.1 – no difference; PSI – [0.1; 0.2] – insignificant differences; PSI > 0.2 – significant differences.

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Table 10. Monitoring the model for estimating the likelihood of unemployment among employed population in Ukraine: discriminatory power

Indicator	Sample for model development	Sample for model monitoring
Gini index	34.6 %	34.2 %
Kolmogorov–Smirnov test	26.1 %	24.9 %
area under the ROC curve (AUC)	0.673	0.671

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

As can be seen on Table 10, the studied indicators have only changed slightly (6 %), hence the effectiveness of the model's ranking of the depending on the level of risk of their transition to unemployed status has not deteriorated.

For the purposes of monitoring, the quality of calibration is defined using standard tests with normal and binomial distributions in the same way as during the model development.

It should be reminded that, in terms of management, the most relevant is the risk of underprediction the probability of the employee's job loss and, as confirmed by the results of model testing, in any of the classes and in overall sample, the probability of «bad» event is not underestimated (Fig. 2).

However, in the monitoring sample in the rating class A7, i.e. among the employed with higher «potential» of losing their jobs, the likelihood of unemployment is slightly overestimated (Fig. 2, Tab. 11).

This situation is well expected, because the monitored period (2014–2015) coincides with a crisis in economy of Ukraine. This means that, during that time, people were less likely to look for better jobs and tried to keep their current positions.

To sum up, let's note that testing by criteria of sample's stability, discriminatory power and calibration quality confirms the adequacy of the model of estimating the probability of unemployment among employed population of Ukraine and currently no evidence of the deterioration in its performance is discovered.

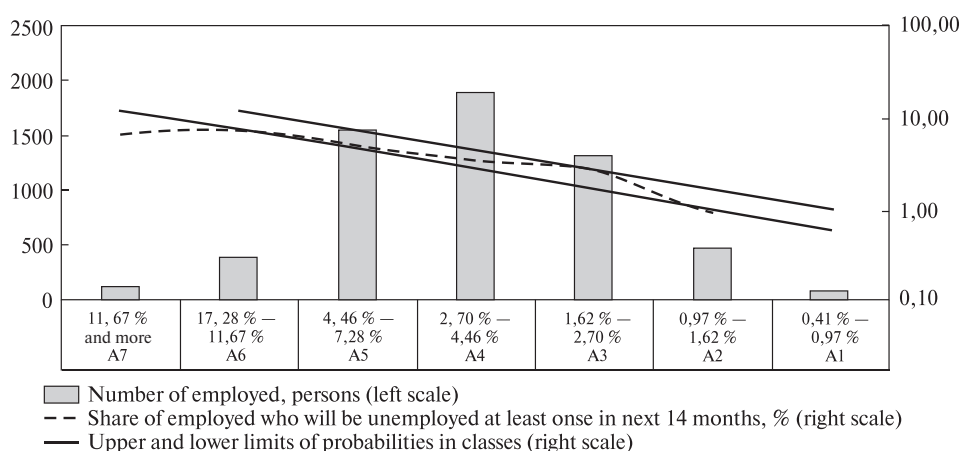

Figure 2. Rating based classification of the employed population depending on the level of risk of their transition to unemployed status (a monitoring sample)

Source: constructed by the authors based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Table 11. Model monitoring for estimating the likelihood of unemployment among employed population of Ukraine: quality of calibration, %*

Rating class	Bad rate observed	Bad rate forecast	$BR_f - BR_o$	Tolerance ranges for significance level			
				90 %	95 %	99 %	99.9 %
A7	6.36	14.66	8.29	4.32	5.55	7.84	10.42
A6	8.07	8.78	0.71	1.85	2.38	3.36	4.46
A5	5.24	5.70	0.46	0.76	0.98	1.38	1.83
A4	3.40	3.47	0.07	0.54	0.69	0.98	1.30
A3	2.75	2.19	-0.56	0.57	0.67	0.94	1.25
A2	0.86	1.37	0.51	0.69	0.89	1.25	1.66
A1	0.00	0.84	0.84	1.39	1.78	2.52	3.35
All classes	3.86	4.14	0.28	0.34	0.43	0.61	0.81

* Calibration Testusing Standard Normal Distribution (one-sided test).

Source: author's calculations based on sample surveys of the population (households) on economic activity.

Conclusion. Thus, for the first time, the development of a scoring model for solving the tasks of forecasting, classification and diagnosis of risk events on the labor market was introduced. In particular, the model, which is based on the joint influence of socio-demographic and professional qualification characteristics of employees, calculates points and on their basis ranks the employed population in terms of risk (probability) of the loss of job (unemployment).

Results of the testing of the model's quality and empirical evaluation confirming the theoretical assumptions actually prove the possibility and prospects of the application of scoring for the diagnosis and prediction of risk events on the labor market.

On the basis of the model, one can not only structure the process of preparing possible solutions for risk management, but also carry out a preliminary assessment of the significance of the studied employee's characteristics associated with the probability of «bad» event.

Let's note, that our model for estimating the probability of unemployment among employed population of Ukraine is represented primarily as an example of the application of scoring – a tool that empowers HR-analysts for the purpose of strategic management of human resources and allows a transition from retrospective descriptive data to the level of forecast.

As for the range of tasks and applications of such probabilistic models, their use can be relevant in the activities of both public institutions, such as employment services and employers, i.e. all those entities who participate in the formation and implementation of strategies of the management of human resources and who daily gather and accumulate large amounts of data from which they can «extract» the knowledge to make strategic decisions and plan tactical steps not intuitively, but on the basis on the latter.

The combination of HR-data (socio-demographic and professional qualification characteristics of workers, data on the key performance indicators, information on career and administrative change, information about the progress and success of training, etc.) makes scoring a suitable tool for the needs of human resource management in the context of strategic perspective. Moreover, it makes available not only application scoring, but also behavioral scoring, which takes into account motivational factors that determine individual's labor behavior and the associated probability of the occurrence of certain investigated events.

LITERATURE

1. Юринець Р.В. Економетрична модель оцінювання кредитного позичальника відповідно до експертної оцінки / Р.В. Юринець // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. — Вип. 19.5. — Львів : РВВ НЛТУ України, 2009. — С. 254–258.
2. Abdou H.A. Credit scoring, statistical techniques and evaluation criteria: A review of the literature / Abdou H.A., Pointon J. // *Intelligent systems in accounting, finance and management*. — 2011. — № 18 (2–3). — P. 59–88.
3. Anderson R. The credit scoring toolkit: theory and practice for retail credit risk management and decision automation / Anderson R. — New York : Oxford University press, 2007. — 790 p.
4. Hand D.J. Statistical classification methods in consumer credit scoring: a review / Hand D.J., Henley W.E. // *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*. — 1997. — 160. — P. 523–541.
5. Камінський А.Б. Моделювання фінансових ризиків : монографія / Камінський А.Б. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. — 304 с.
6. Камінський А.Б. Скорингові технології в кредитному ризик-менеджменті / А.Б. Камінський, К.К. Писанець // *Бізнес Інформ*. — 2012. — № 4. — С. 197–201.
7. Lewis E.M. An introduction to credit scoring / Lewis E.M. — San Rafael : The Athena Press, 1992. — 172 p.
8. Liu Y. New issues in credit scoring application / Liu Y. // Research paper, Institute of Information Systems, University of Goettingen. — 2001. — № 16. — 35 p.
9. Liu Y. A framework of data mining application process for credit scoring / Liu Y. // Research paper, Institute of Information Systems, University of Goettingen. — 2002. — № 1. — 45 p.
10. Liu Y. The evaluation of classification models for credit scoring / Liu Y. // Research paper, Institute of Information Systems, University of Goettingen. — 2002. — № 2. — 59 p.
11. Handbook of credit scoring / Mays E. (Ed.). — Chicago : Glenlake Publishing Company Ltd/Fitzroy Dearborn Publishers, 2001. — 382 p.
12. Siddiqi N. Credit risk scorecards: developing and implementing intelligent credit scoring / Siddiqi N. — New Jersey : John Wiley and Sons, 2006. — 208 p.
13. Sohn S.Y. Technology credit scoring model with fuzzy logistic regression / Sohn S.Y., Kim D.H., Yoon J.H. // *Applied Soft Computing*. — 2016. — 43. — P. 150–158.
14. Tomas L.C. A survey of credit and behavioral scoring: forecasting financial risk of lending to consumers / Tomas L.C. // *International Journal of Forecasting*. — 2000. — 16. — P. 149–172.
15. Thomas L.C. Credit scoring and its applications: SIAM monographs on mathematical modeling and computation / Thomas L.C., Edelman D.B., Crook J.N ; SIAM. — Philadelphia, USA, 2002. — 248 p.
16. Kebebew E. Predictors of single-gland vs multigland parathyroid disease in primary hyperparathyroidism: a simple and accurate scoring model / Kebebew E., Hwang J., Reiff E., Duh Q.Y., Clark O.H. // *Archives of Surgery*. — 2006. — 141 (8). — P. 777–782.
17. Malthouse E.C. Ridge regression and direct marketing scoring models / Malthouse E.C. // *Journal of Interactive Marketing*. — 1999. — 13 (4). — P. 10–23.
18. Malthouse E.C. Assessing the performance of direct marketing scoring models / Malthouse E.C. // *Journal of Interactive Marketing*. — 2001. — 15 (1). — P. 49–62.
19. Мильчаков К.С. Скоринговые карты в медицине: обзор и анализ публикаций / К.С. Мильчаков, М.П. Шебалков // *Врач и информационные технологии*. — 2015. — № 1. — С. 71–79.
20. Надрага В.І. Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу : монографія / В.І. Надрага, НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. — Київ : ПП Сердюк В.Л., 2015. — 329 с.

REFERENCES

1. Yurynets, R.V. (2009). Ekonometrychna model otsiniuvannya kredytnoho pozychalnyka vidpovidno do ekspertnoi otsinky [Ekonometric Model of Evaluation of Credit Borrower Accordingly to Expert Estimation]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy - Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University*, 19.5, 254-258 [in Ukrainian].
2. Abdou, H.A., & Pointon, J. (2011). Credit Scoring, Statistical Techniques and Evaluation Criteria: A Review of the Literature. *Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management*, 18, 2-3, 59-88.

3. Anderson, R. (2007). *The Credit Scoring Toolkit: Theory and Practice for Retail Credit Risk Management and Decision Automation*. Oxford: Oxford University Press.
4. Hand, D.J., & Henley, W.E. (1997). Statistical Classification Methods in Consumer Credit Scoring: A Review. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 160, 3, 523-541.
5. Kaminsky, A.B. (2006). *Modeliuvannia finansovykh ryzykiv [Modeling of Financial Risk]*. Kyiv: Kyiv National Taras Shevchenko University [in Ukrainian].
6. Kaminsky, A.B., & Pysanets, K.K. (2012). Ckorynhovi tekhnolohii v kredytnomu ryzyk-menedzhmenti [Scoring Technologies in Credit Risk-Management]. *Biznes Inform - Business Inform*, 4, 197-201 [in Ukrainian].
7. Lewis, E.M. (1992). *An Introduction to Credit Scoring*. San Rafael, CA: Athena Press.
8. Liu, Y. (2001). *New Issues in Credit Scoring Application*. Research paper 16/2001. Institute of Information Systems. University of Goettingen.
9. Liu, Y. (2002). *A Framework of Data Mining Application Process for Credit Scoring*. Research paper 01/2002. Institute of Information Systems. University of Goettingen.
10. Liu, Y. (2002). *The Evaluation of Classification Models for Credit Scoring*. Research paper 02/2002. Institute of Information Systems. University of Goettingen.
11. Mays, E. (Ed). (2001). *Handbook of Credit Scoring*. Chicago: Glenlake Pub.
12. Siddiqi, N. (2006). *Credit Risk Scorecards: Developing and Implementing Intelligent Credit Scoring*. Hoboken, NJ: Wiley.
13. Sohn, S.Y., Kim, D.H., & Yoon, J.H. (2016). Technology Credit Scoring Model with Fuzzy Logistic Regression. *Applied Soft Computing*, 43, 150-158.
14. Thomas, L.C. (2000). A Survey of Credit and Behavioural Scoring: Forecasting Financial Risk of Lending to Consumers. *International Journal of Forecasting*, 16, 2, 149-172.
15. Thomas, L.C., Crook, J., & Edelman, D. (2002). *Credit Scoring & its Applications: Siam Monographs on Mathematical Modeling and Computation*. Siam. USA.
16. Kebebew, E. (2006). Predictors of Single-gland vs Multigland Parathyroid Disease in Primary Hyperparathyroidism. *Arch Surg Archives of Surgery*, 141, 8, 777-782.
17. Malthouse, E.C. (1999). Ridge Regression and Direct Marketing Scoring Models. *Journal of Interactive Marketing*, 13, 4, 10-23.
18. Malthouse, E.C. (2001). Assessing the Performance of Direct Marketing Scoring Models, *Journal of Interactive Marketing*, 15, 1, 49-62.
19. Milchakov, K.S., & Shebalkov, M.P. (2015). Skoringovyye kartyi v meditsine: obzor i analiz publikatsiy [Scorecards in Medicine: Analytic Review]. *Vrach i informatsionnyye tehnologii - Doctor and Information Technology*, 1, 71-79 [in Russian].
20. Nadruga, V.I. (2015). *Sotsialni ryzyky: sutnist, analiz, mozhlyvosti vplyvu [Social risks: nature, analysis, ability to influence]*. Kyiv: Serdyuk V.L. [in Ukrainian].

Article received on 06.07.2017.

Стаття надійшла до редакції журналу 06.07.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.076>

УДК 330.3 +364

JEL CLASSIFICATION: O35

В.П. ЗВОНАР

канд. екон. наук, старш. науч. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

SMART-ГРОМАДА ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Досліджено практику функціонування «розумної громади» (smart-громади) як моделі комунікації та конструктивного співробітництва суб'єктів суспільного розвитку у світі та в Україні. Виокремлено і систематизовано різні бачення реалізації зазначеної моделі. Запропоновано критерії для виокремлення й уявлення власне соціально-економічних характеристик (соціально-економічного профілю) «розумної громади». Встановлено, що з соціально-економічної точки зору недоцільно обмежувати ареал функціонування цієї моделі лише міськими громадами (smart-містами), хоча саме так часто відбувається на практиці. Обґрунтовано перспективність ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики за посередництва цієї моделі, яка залучає до управління соціальною і гуманітарною сферою широкий спектр зацікавлених суб'єктів (не тільки безпосередньо уряд і органи місцевого самоврядування). З'ясовано напрями інноваційної активності суб'єктів соціальної політики у «розумній громаді». Сформульовано алгоритм реалізації соціально-економічної ролі цієї моделі з урахуванням актуалізації проблематики соціальної відповідальності в економіці. Доведено, що невід'ємною частиною цього алгоритму є самоорганізація місцевого населення. Виявлено, що вітчизняний досвід функціонування «розумних громад» поки що недостатньою мірою враховує їхній соціально-економічний потенціал.

Ключові слова: «розумна громада», електронна комунікація, ознака, соціальна політика, суб'єкт, самоорганізація, соціальна відповідальність.

В.П. Звонарь

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

SMART-ОБЩИНА КАК СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Исследована практика функционирования «умной общины» (smart-общины) как модели коммуникации и конструктивного сотрудничества субъектов общественного развития в мире и в Украине. Выделены и систематизированы различные видения реализации указанной модели. Предложены критерии

© ЗВОНАР В.П., 2017

для обособлення собственно социально-экономических характеристик (социально-экономического профиля) «умной общины». Установлено, что с социально-экономической точки зрения нецелесообразно ограничивать ареал функционирования этой модели только городскими общинами (smart-городами), хотя именно так часто происходит на практике. Обоснована перспективность инициирования, осуществления и координации мер социальной политики в ходе применения этой модели, привлекающей к управлению социальной и гуманитарной сферой широкий спектр заинтересованных субъектов, не ограничиваясь государственными институтами и органами местного самоуправления. Выявлены направления инновационной активности субъектов социальной политики в «умной общине». Сформулирован алгоритм реализации социально-экономической роли этой модели с учетом актуализации проблематики социальной ответственности в экономике. Доказано, что неотъемлемой частью этого алгоритма служит самоорганизация местного населения. Выявлено, что украинский опыт функционирования «умных общин» пока в недостаточной степени учитывает их социально-экономический потенциал.

Ключевые слова: «умная община», электронная коммуникация, критерий, социальная политика, субъект, самоорганизация, социальная ответственность.

V.P. Zvonar

PhD (Economics), senior researcher, senior staff scientist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

SMART-COMMUNITY AS A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON

The paper explores the practice of functioning of a smart-community as a model of communication and constructive cooperation of economic entities. The specific visions of the implementation of the given model are systematized. The criteria that reveal the actual socio-economic characteristics (socio-economic profile) of the model are proposed. The first such criterion appears to be a type of residence area (urban vs non-urban). In accordance with this criterion, the urban and the convergent visions of a smart-community are identified in the paper. The first one absolutizes the needs of urban areas and contributes to the development of the well-known concept of “smart-city”. The paper argues that from a socio-economic point of view, limiting of the scope of the smart community model to urban spaces is unnecessary, although such limiting is often actually the case. Therefore, the alternative vision of a smart-community is called for. This vision can be addressed as the convergent one. It does not contrast urban areas with non-urban ones, but consolidates them. The second criterion is the degree of social orientation of the functional components of the smart-community model. Such components include but are not limited to basic stakeholders in a community, algorithms for their interaction, etc. The extent to which these components can be perceived as “socialized” sets ground for distinguishing between the engineer (with a primary focus on the new information technologies deployment) and the humanistic vision (with a primary focus on human and social capital issues) of a smart-community. The paper argues that the humanistic and the convergent visions are most appropriate for the socio-economic profile of the smart community model. This profile enables the implementation of social policy in a smart-community and promotes the social responsibility of economic entities. The paper also dwell on the directions of innovative activity of social policy agents in a smart community. An algorithm for implementing of the socio-economic role of this model is formulated. The self-organization of local population is viewed as an integral part of this algorithm. The paper concluded that practice of the functioning of smart communities in Ukraine does not yet sufficiently take into account their socio-economic potential.

Keywords: smart community, e-communication, criterion, social policy, entity, self-organization, social responsibility.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі та в Україні стрімко зростає суспільна й академічна увага до питання освоєння інформаційно-комунікативних технологій у різних сферах суспільного життя — публічному управлінні, сфері політичних комунікацій, організаційному менеджменті, торгівлі тощо. Динамічно збільшуються масштаби використання інформаційних технологій (електронних й онлайн засобів комунікації

та цифрових пристроїв) громадянами у побуті. Швидкі темпи зазначених процесів обумовили появу й активне впровадження нової концепції та практичної моделі місцевого розвитку – *smart*-громади («розумної громади»). Вона заснована на ідеї про взаємодію зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у місцевих громадах з метою інтенсифікації позитивних змін через широке застосування цифрових технологій, а також найактивніше запровадження інновацій. Треба визнати, що в середовищі економістів ця модель нині викликає передусім управлінський і комерційний інтерес. Водночас специфічне соціоекономічне тлумачення і сприйняття «розумної громади» досі не увиразнилося належним чином.

Аналіз останніх публікацій. Соціально-економічним та еколого-економічним аспектам освоєння інформаційно-комунікаційних технологій присвячено праці багатьох авторитетних учених із України та зарубіжжя. Серед них – В. Геєць (V. Hegets), А. Чухно (A. Chukhno), Е. Гончаренко (E. Goncharenko) тощо. Проблематика експлуатації моделі «розумної громади» в економіці та управлінні – в центрі уваги таких дослідників як А. Балашов (A. Balashov), А. Козирєв (A. Kozurev), І. Жукович (I. Zhukovich). Соціальні наслідки функціонування «розумних громад» досліджують вітчизняні та зарубіжні вчені А. Олівейра (A. Oliveira) [1], С. Веекман (C. Veeckman) [2], Н. Кунанець (N. Kunanets) [3] та ін. Попри це цілісна система соціально-економічних характеристик «розумної громади» залишається досі не сформованою.

Мета статті – з урахуванням міжнародного досвіду сформулювати критерії визначення специфічного соціально-економічного профілю *smart*-громади, виявити особливості та можливості його реалізації в процесах соціалізації економіки.

Виклад матеріалу. Аналіз сучасної міжнародної практики не дає підстав чітко виокремити види / типи «розумних громад» (за географічним, адміністративним, галузевим чи іншим принципом), які би правили за своєрідні лекала для подальшого відтворення в різноманітних умовах. Точніше, таких видів / типів напрацьовано велику кількість зі специфічними та досить вільно сполучуваними рисами. Це утруднює спроби типізації «розумних громад» для їх порівняння й оптимального вибору. Натомість є підстави вивчати та порівнювати різні акценти (бачення) функціонування «розумної громади», які на практиці можуть беззастережно поєднуватися навіть у межах одного співтовариства.

На основі узагальнення зарубіжного досвіду автор пропонує *два базові критерії*, за якими можливе виокремлення й увиразнення «розумної громади» як соціально-економічної моделі місцевого розвитку (*соціально-економічного профілю* «розумної громади») (рис. 1).

Першим таким соціально-економічним критерієм, який наче лежить на поверхні, можна вважати *соціально-поселенські ознаки smart-співтовариства*. На цій основі автор виокремлює *урбаністичне* та *конвергентне* бачення «розумної громади». Урбаністичний підхід абсолютизує потреби і риси міських ареалів (*smart-city* – «розумне місто»). Особливу увагу дослідники й управлінці з урбаністичним баченням приділяють питанню реалізації «розумних підходів» до розвитку столичних міст і мегаполісів, від яких очікування трансформаційних зрушень у *smart*-напрямі є чи не найбільшими. Фокус на міській проблематиці характерний і для високих офіційних структур, зокрема для Європейської Комісії. Відповідно до методологічної схеми, напрацьованої європейськими урбаністами, «розумні міста» повинні мати такі основні характеристики: 1) «розумна (інноваційна) економіка» – з передовими

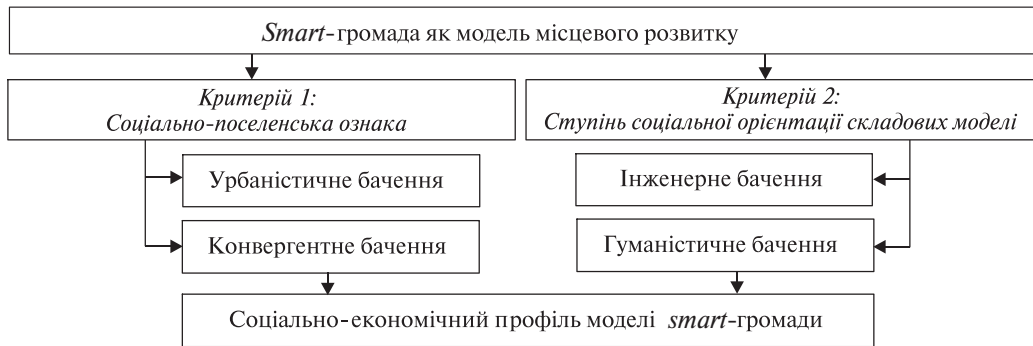

Рис. 1. Критерії визначення соціально-економічного профілю «розумної громади»

технологічними рішеннями та ресурсозберезувальною енергетикою; 2) заохочення мобільності (доступність, простота та безпека транспортного сполучення); 3) увага до проблем довкілля і постійний екологічний моніторинг; 4) освіченні, креативні, толерантні й активні громадяни; 5) висока якість життя (безпека, охорона здоров'я, житлово-побутові зручності, культурне життя, соціальна згуртованість); 6) «розумне урядування» (публічність і прозорість діяльності влади, стратегічні управлінські підходи) [4]. З незначними відмінностями та різним ступенем деталізації ці характеристики відтворюються і в *smart*-містах поза європейським континентом. Так, у деяких міських громадах у світі особливу увагу приділено зручності паркування й освітленню вулиць, у інших спеціальний акцент зроблено на громадській безпеці та дотриманні закону. Існують міста, де особливо переймаються утилізацією відходів.

Автор звертає увагу на те, що жодна з названих обов'язкових характеристик «розумного міста» (прозорість дій влади, екологічний моніторинг тощо) не має виняткових урбаністичних асоціацій. Очевидно тому й актуалізується альтернативне бачення «розумної громади» за соціально-поселенською ознакою, яке можна умовно назвати *конвергентним*. Воно не протиставляє міські та неміські ареали, а натомість зближує їх. Його підґрунтям може слугувати позиція, відповідно до якої модель *smart*-співтовариства концептуально зовсім не обмежена урбаністичною проблематикою [5]. Прибічники цієї позиції воліють сприймати «розумні міста» як одну з варіацій *smart*-громади, беручи за основу широке тлумачення громади як соціальної групи (необов'язково урбанізованої), в межах якої люди об'єднанні територіальною, історичною, культурною й економічною спільністю [6]. Тому територіальні та поселенські межі «розумної громади» для «конвергентів» є довільними і можуть варіювати від району одного поселення до декількох адміністративних округів (регіонів). На ґрунті конвергентного бачення у розвинутих країнах активно розвивається напрям трансформації невеликих міст на «розумних засадах» [7], так само як і напрям сільського *smart*-розвитку [8]. З часом різноманіття громад, які можуть розвиватися у *smart*-напрямі, було визнане і на високому офіційному рівні, зокрема у США (Національна рада з науки і технологій).

Як видається, широкий «громадівський» підхід у межах *конвергентного* бачення є універсальним і методологічно зручнішим, ніж урбаністичний, оскільки враховує поселенську та територіальну варіативність *smart*-формату місцевого розвитку. Це бачення не заперечує й урбаністичну орієнтацію цього розвитку. Воно має очевидні переваги, коли мова йде про забезпечення комплексності та просторово-поселенської рівномірності соціального розвитку. Тому конвергентний підхід є більш придатним

для соціально-економічного профілю «розумної громади», якщо брати до уваги перший запропонований автором — соціально-поселенський — критерій.

Другим (не менш важливим) критерієм для увиразнення *соціально-економічного профілю* «розумної громади», на думку автора, є ступінь соціальної орієнтації обов'язкових функціональних складових її загальної моделі. Аналіз фахових джерел спонукає досліджувати, в першу чергу, такі компоненти цієї моделі: 1) спектр комунікативно активних стейкхолдерів у громаді; 2) цілі інтеграції е-комунікаційних технологій у її діяльність; 3) алгоритми функціонування громади з урахуванням цієї інтеграції. За ступенем «соціальності» кожного з цих компонентів можна умовно виокремити *інженерне* (з фокусом на темпі появи й ефективності освоєння нових інформаційних та інших технологій) і *гуманістичне* бачення «розумної громади» (з фокусом на якості людського і соціального капіталу).

Перш ніж описувати особливості першого компоненту — *стейкхолдерів «розумної громади»* — у межах кожного із зазначених підходів, треба загалом зауважити надзвичайно відмінні уявлення в різних фахових джерелах щодо складу можливих учасників цієї моделі. Виокремлюють мешканців (містян), місцеву владу, приватний сектор (зокрема, ІТ-сегмент приватної індустрії), науково-освітню сферу, інститути громадського здоров'я, благодійні організації тощо. Інколи їх укрупнюють у компактніші групи: влада, бізнес, громадськість (мешканці). Трапляється і вищий рівень узагальнення: з простим поділом на мешканців, з одного боку, та інститути розвитку громади — з іншого. Беручи до уваги усі варіанти тлумачення, автор трактує учасників «розумної громади» як індивідів (мешканців) та інститути (публічної влади, бізнесу, громадянського суспільства).

За авторським спостереженням, інженерне бачення *smart-спільноти* наполягає на первинності тих стейкхолдерів, які беруть безпосередню участь у модернізації / оптимізації, науково-дослідному супроводі функціонування громади, а також у формуванні його комерційного результату. Їхній спектр містить, передусім, державні та приватні університети, ІТ-компанії, фінансові і маркетингові агенції, економічні та промислові департаменти органів влади тощо [9]. Як провідні суб'єкти змін зазначені учасники декларують конкурентоздатність, автоматизацію / дебюрократизацію та безперервність локальних процесів як цілі інтеграції *е-комунікаційних технологій і діяльності громади*. При цьому такі стейкхолдери зосереджуються, як правило, у публічно-владному і комерційному секторах. За цих обставин громадянське суспільство та, власне, мешканці можуть виявитися всього лише тривіальними об'єктами трансформацій. Автор визнає, що у будь-якій «розумній спільноті» місцеве населення безальтернативно залучно до процедур консультування й оцінювання життєдіяльності громади. Проте в межах інженерного бачення подібні комунікаційні засоби ризикують виявитися звичайним маркетинговим / соціологічним інструментом — для вивчення та / або стимулювання попиту на ті чи інші послуги у громаді.

Натомість гуманістичне бачення схильне рівнозначно оцінювати значимість усіх інститутів у громаді, які, у свою чергу, орієнтовані на добробут пересічних мешканців. Крім того, воно передбачає максимально активне *самозалучення* цих мешканців до всіх процесів життєдіяльності громади. Громадяни самостійно формують зміст і перелік потреб громади, а також способи їх задоволення, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології. Як наслідок, населення та його представники в особі інститутів громадянського суспільства більшою мірою виявляють свою суб'єктність. Гуманістичне бачення стимулює та всіляко підтримує безпосередні соціальні контакти між людьми (сусідами, колегами, однодумцями, однолітками тощо). Тому взаємодія у

такій громаді перестає бути «безликою» технічною процедурою, а управлінські рішення стають менш орієнтованими на узагальнені / середньостатистичні величини.

Експерти з гуманістичним баченням справедливо наголошують на тому, що в сучасних умовах «розумні» мешканці і «розумне соціальне середовище» є чи не найважливішою характеристикою *smart*-співтовариств [10]. Адже сьогодні все чіткіше окреслюється проблема втрати «розумними громадами» (найбільше — містами) потенціалу реальної міжособистісної соціальної взаємодії. Актуалізуються зниження інтенсивності соціальних контактів, дегуманізація й фрагментація міжособистісних і ділових відносин — з огляду на їх віртуалізацію. Немоżliвість ігнорування цих та інших викликів в останні роки призвела до осучаснення концепту *smart-city*, який повільно трансформується у концепт *human smart-city* (розумне місто для людей) [1]. У ньому цілком зміщено фокус з галузевих інтересів та економіко-управлінських аспектів на інтереси пересічних мешканців і соціальні проблеми. Йдеться про те, що міська громада не має перетворюватися в самоцінного надсучасного, прибуткового, організаційно досконалого, технократичного «монстра». На цій основі дещо корегують (а саме соціалізують) базові характеристики «розумного міста». У їх переліку на перше місце висувають: 1) етичну інноваційну економіку; 2) здоров'я населення та екологічний добробут, 3) самоорганізацію, громадську участь і соціальне залучення, 4) креативізацію освітнього процесу та соціалізацію змісту освіти; 5) безперешкодність транспортної, віртуальної, соціальної мобільності населення. Вони загалом позбавлені виняткових урбаністичних асоціацій, а тому є однаково придатними в контексті соціального розвитку міських і неміських ареалів. Можна узагальнити, що за гуманістичного бачення перелік *цілей інтеграції е-комунікаційних технологій у діяльність громади* розширюється за рахунок *соціалізації технологічних і економічних процесів*.

Будь-яка зі вказаних характеристик соціалізованої «розумної громади» може бути майданчиком співробітництва індивідуальних та інституційних суб'єктів (влади, бізнесу, громадянського суспільства). Водночас варто рахуватися з тим, що кожен окремий суб'єкт, виходячи зі змісту і специфіки діяльності, схильний по-своєму визначати пріоритетність соціалізаційних завдань. Так, публічна влада вбачає в моделі «розумної громади» найбільше управлінської проблематики: для владних інститутів *smart*-формат полегшує менеджмент соціально значущих питань, виходячи із бюджетних можливостей та обмежень. Бізнес, ймовірно, сприймає «розумну громаду» найбільше як полігон для тестування і комерціалізації виробничих та інфраструктурних проєктів (у т. ч. соціально й етично доцільних). Громадянське суспільство сфокусоване насамперед на легкості налагодження та підтримування соціальних контактів, на ефективності власного впливу на владу і бізнес. Для мешканців важливим є комфорт проживання та професійної діяльності. Отже, можна стверджувати, що у межах гуманістичного бачення існують окремі комплекси пріоритетів функціонування «розумних громад»: управлінський, комерційний, громадський і повсякденний. Актуальним питанням, очевидно, є інтеграція та взаємне узгодження цих пріоритетів.

Автор вважає, що така інтеграція має сенс під знаменником *соціальної політики*. Відомо, що до її сфери може входити низка питань, серед яких забезпечення матеріального добробуту, соціальне залучення, соціальний захист, соціальна справедливість, розвиток культури й освіти, громадське здоров'я, підвищення громадської активності, зміцнення демократії і т. д. У підсумку заходи за кожним із цих питань забезпечують соціальний розвиток. Не можна не помітити, що всі зазначені питання фактично консонують із обов'язковими характеристиками «розумної громади» (толерантні й активні громадяни, сучасна освіта тощо). Додатково на близькість контекстів

smart-громади та соціальної політики указує цілковите утвердження полісуб'єктності цієї політики в Україні та світі: сьогодні не лише державні інститути уповноважені проектувати та здійснювати заходи соціальної політики. І бізнес, і громадянське суспільство вважають повноцінними учасниками й ініціаторами цих заходів. Адже загальновизнано, що соціальна політика вимагає однакової уваги до адміністративних, фінансово-комерційних і соціально-інтеграційних аспектів.

На підставі цього можна припустити, що «розумна громада» є одним із перспективних механізмів ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики. Залишаючи місце для кожного пріоритету учасників життєдіяльності *smart*-громади, цей механізм все ж виявляє перевагу злагодженого співробітництва / діалогу суб'єктів для досягнення збалансованості соціального розвитку. При цьому масштаб і результати його функціонування не обмежені локальним рівнем. Загальнонаціональна соціальна політика теж може орієнтуватися на можливості *smart*-формату, наприклад, для досягнення необхідної адресності заходів соціального захисту, інтерактивності в роботі соціальних відомств, забезпечення суспільної згоди стосовно змісту соціальної політики (зміцнення довіри громадян до інститутів влади та бізнесу).

Алгоритми функціонування громади з урахуванням е-комунікації — ключовий компонент моделі «розумного співтовариства». Він вимагає насамперед визначення режиму взаємодії стейкхолдерів під час ініціювання і функціонування *smart*-формату. З фахових джерел відомо два такі режими. Перший — *bottom-up*-комунікація, коли ініціативу зі створення та розвитку *smart*-громади проявляють і люблять власне локальні спільноти (в особі місцевих владних інститутів чи громадськості). Другий режим — *top-down*-комунікація, що передбачає зацікавленість, насамперед, публічної влади вищого адміністративного рівня або великих транснаціональних корпорацій, або глобальних громадських асоціацій. З їхньої ініціативи *smart*-формат тиражують та використовують на локальному рівні. Можливим є поєднання обох цих режимів в єдиний процес, де вони диференціюються стадійно: спочатку формується локальна ініціатива, яка згодом знаходить підтримку і сприяння на національному чи глобальному рівні. Або навпаки: спершу концепт «розумної громади» ініціюється «згори» й апробується в окремих ареалах — для того, щоб з часом самостійно втілюватися у життя повсюдно на місцях. Як видається, переважання режиму *bottom-up* комунікації або поєднання обох цих режимів в єдиному процесі більшою мірою характерне саме для гуманістичного бачення «розумної громади», ніж для інженерного.

Коли відповідний режим взаємодії стейкхолдерів визначено й апробовано, актуалізується загальна схема алгоритму функціонування громади з урахуванням е-комунікації. При цьому спільною для інженерного та гуманістичного бачення є максимальна експлуатація сучасних інформаційно-комунікативних пристроїв і методів електронного зв'язку. Вона передбачає: 1) створення гнучкої мережевої телекомунікаційної електронної архітектури (у т. ч. бездротової), 2) формування цифрових платформ публічного спілкування та спільної діяльності; 3) безперервний моніторинг і аналіз різноманітних даних (безупинна робота різних автономних сенсорів, передавачів, реєстраторів тощо); 4) освоєння цифрових та електронних технологій у системі публічного менеджменту (місцевого самоврядування) [3]. Нині у світі для потреб «розумної громади» створено велику кількість електронних програм і програмних додатків з метою налагодження взаємодії цифрових пристроїв між собою та з різноманітними зовнішніми сенсорами. Об'єднані фізичними і / або віртуальними зв'язками, такі пристрої сприяють, наприклад, попередженню дорожніх

заторів, уможлиблюють розвантаження черг в адміністановах і соціальних закладах, полегшують здійснення фінансових трансакцій тощо.

Експлуатуючи інтелектуальні пристрої та програми, інженерне бачення використовує алгоритмічну схему з трьох ключових етапів: 1) специфікація громади (дослідження й узагальнення демографічних, економічних, географічних і технологічних рис громади); 2) розроблення відповідного плану заходів з визначенням основних сфер докладання зусиль та основних виконавців (адміністративні, фінансові, організаційні питання, коротко- та довгострокові проекти); 3) сприяння участі населення в заходах розвитку (насамперед, через будівництво інфраструктури бездротового інтернет-доступу) [11]. На противагу цьому, гуманістичне бачення робить участь населення базовим процесним компонентом: залучення і самозалучення мешканців відбувається вже на етапі дослідження, а згодом — і на етапі планування розвитку громади. Це означає, що місцеве населення бере участь не тільки у накопиченні соціологічних і маркетингових даних (побажань, очікувань і т. д.) для покращення тих чи інших послуг у громаді. Мешканці уповноважені також самостійно ініціювати створення і корекцію змісту й організацію надання цих послуг через самоорганізацію. Гуманістичне бачення вимагає, щоб технічний супровід «розумної громади» гарантував безперешкодність здійснення подібних ініціатив і можливості ефективної спільної діяльності / впливу мешканців у громаді (а не лише обмін думками, реакціями, оцінками та побажаннями). Реалізація цього завдання спирається на використання методики *Living Lab*, розробленої в середині 2000-х рр. у США [2]. Вона спрямована на створення відкритих інноваційних соціальних мікросистем (живих лабораторій) як фрагментів єдиного фізичного простору *smart*-громади. Такі лабораторії територіально обмежені районом або вулицею поселення. Вони правлять за експериментальний майданчик для розроблення важливих для громади інноваційних рішень та їх апробації в реальних просторових і соціально-економічних умовах. Важливо, що ці експерименти моделюють і впроваджують спільно користувачі (місцеві мешканці) та розробники (компанії ІТ-сфери, чиновники тощо). Користувачам надається необмежений вплив на інноваційний процес. За бажанням вони можуть, пройшовши відповідне навчання, проявити себе власне як розробники. Такий спосіб взаємодії у громаді відображає основні принципи функціонування живої лабораторії: спільний дизайн громади, спільне творення доданої вартості у громаді, взаємна підзвітність стейкхолдерів.

На базі цих принципів будуються алгоритми специфічних електронних платформ для потреб різноманітних соціально орієнтованих *smart*-громад у світі. Прикладом такої платформи є електронна система *MyNeighbourhood*, яка діє у деяких містах Європи та Латинської Америки й орієнтована на зміцнення і реалізацію потенціалу сусідської округи в межах «розумної громади» [12]. Алгоритм функціонування цієї платформи передбачає три етапи: 1) вибір пілотного ареалу та реконструкція сусідської округи у ньому; 2) забезпечення округи необхідними засобами та можливостями; 3) масштабування досягнень округи до рівня громади. Перший етап стосується створення і просування тематичних веб-ресурсів, де розміщені, зокрема, методичні рекомендації про те, як місцевим жителям спільно використовувати наявні ресурси громади — матеріальні та фінансові активи, природні багатства, час і знання. На другому етапі ці веб-ресурси слугують основою для створення електронної бази даних різноманітних запитів та ініціатив місцевих мешканців. Така база здатна автоматично оцінити запит кожного члена сусідської мережі та згенерувати найбільш адекватну відповідь, яку до цього сформулював і завантажив у базу хтось із співмешканців. База функціонує як фокальна точка, де умовно сходяться проблема і спосіб її вирішення.

Тематика запитів та ініціатив може бути широкою: від прибирання вулиці до колективних заходів щодо боротьби з локальною злочинністю. Третій етап спрямований на створення відкритого інформаційного порталу для користувачів у всій громаді, який наповнюється локальним контентом і проектами місцевих жителів та активно популяризується у віртуальному середовищі в контексті можливих методів подолання соціальних проблем громади через активну взаємодію безпосередніх сусідів.

За авторським розумінням, соціальна політика як сфера прикладання спільних зусиль учасників *smart*-громади в межах гуманістичного бачення наділяє певними особливостями алгоритми функціонування «розумної громади» з урахуванням е-комунікації. Доцільно припустити, що ці алгоритми, використовуючи переваги методики живої лабораторії, мають бути вмонтовані у процеси створення й адміністрування *соціальних програм і проектів* як основного засобу реалізації соціальної політики. Як відомо, соціальна програма — це загальний план конструктивних трансформацій соціальної сфери (чи її окремої ланки), що ґрунтується на обов'язковій пов'язаності соціальних цілей і фінансово-матеріальних засобів їх реалізації. Зміст програми конкретизується у низці соціальних проектів, для яких визначено чіткі строки виконання і деталізовано інструментарій. Проекти зазвичай більшою мірою, ніж програми, зосереджені на інноваціях [13].

Виходячи з інноваційної суті *smart*-формату, автор припускає, що в «розумній» громаді соціальні програми та проекти однаково сфокусовані на інноваціях. Можна узагальнити, що соціальні програми і проекти у такій громаді використовують взаємодію інститутів для створення та освоєння новацій 1) соціальних, 2) інфраструктурних, 3) управлінських. Соціальне програмування перебуває у сфері компетентності переважно публічної влади. Але з огляду на полісуб'єктність соціальної політики, громадськість і бізнес можуть обирати спосіб свого позиціонування у цьому процесі. Логіка підказує, що кожен із окреслених напрямів інноваційної активності в рамках тої чи іншої соціальної програми має свого основного ініціатора і виконавця серед стейкхолдерів громади. *Громадянське суспільство*, як комунікаційно найближче до населення «очолює» роботу за напрямом соціальних інновацій, залучаючи до неї публічну владу та комерційний сектор. Такі новації полягають, зокрема, в наданні нових видів соціальних послуг (наприклад, масові громадські відкриті онлайн-курси різної тематики) або в організації нових способів створення соціальних благ (причому, краудсорсинг і краудфандинг). *Бізнес* об'єктивно зацікавлений у комерційно перспективних проектах за техніко-інфраструктурним напрямом (включно з проектами енергоефективності), залишаючись при цьому відкритим до діалогу з громадськістю та владою у цій сфері. *Місцева влада* функціонально здатна забезпечити прогрес у сфері менеджменту соціальної сфери — за конструктивного впливу на адміністративні процеси комерційних і громадських суб'єктів через цифрові модулі електронної демократії.

На думку автора, найважливішою особливістю соціальних програм і проектів у *smart*-громаді все ж треба вважати не їх інноваційну складову, а *інтерактивність* (комунікативність) циклу створення та процесу імплементації програм. У такій громаді мешканці не лише залучені до схвалення дизайну будь-якої соціальної програми (через канали е-комунікації), а громадянське суспільство ставить не тільки задачі контролю якості виконання владою заходів соціальної політики. На додаток до цих обов'язкових аспектів найбільш практично значущі і злободенні програмні частини мають розроблятися і втілюватися за безпосередньої участі пересічних членів громади та громадських інститутів. У зв'язку з цим, автор вважає можливим такий приблизний алгоритм дій. Програма як нормативний документ формується органами

влади з повним урахуванням позиції громадськості та бізнесу. А подальша реалізація програмних завдань і положень відбувається на рівні конкретних соціальних проєктів, розроблюваних і здійснюваних власне громадськістю і бізнесом. За наявності політичної волі та загальногромадівського консенсусу е-комунікація як комунікація з мінімальною кількістю просторових перешкод дає змогу так діяти з мінімальними трансакційними витратами.

Бізнес може проявити себе у власний спосіб, фіксуючи ще одну важливу особливість соціальних програм і проєктів у *smart*-громаді. У загальному сенсі будь-яка соціальна програма, перебуваючи у сфері компетенції головним чином публічної влади, в ресурсному плані спирається на розподіл коштів у системі публічних фінансів і критично залежить від бюджетної забезпеченості певної території чи галузі соціальної сфери. Залучення комерційного сектору до соціальних програм в «розумній громаді», ймовірно, обумовить появу диверсифікованого за джерелами мультиресурсного пулу — для досягнення стабільності програмних / проєктних заходів і сталості досягнутого ефекту. Завдання інших суб'єктів «розумної громади» — зробити програмні / проєктні заходи інвестиційно привабливими, використовуючи, наприклад, мотивацію публічно-приватного партнерства.

Треба додати, що традиційно соціальні програми і проєкти диференціюють перелік за спрямованістю — на превентивні (спрямовані на попередження соціальних проблем), реактивні (сфокусовані на подоланні чи пригніченні наслідків соціальних проблем) і розвиткові (націлені на зміну якості елементів соціальної сфери, зокрема, на трансформацію соціально-економічних відносин). Розвиткові програми не є жорстко орієнтованими на визначений проблемний аспект функціонування соціальної та гуманітарної сфери. Це — не засіб поточного впливу на процеси. Водночас вони не є позбавленими проблемного фокусу цілком, а позиціонують наявні чи потенційні соціальні проблеми крізь призму *стратегії* та *перспективи* соціального розвитку. На переконання автора, контекст «розумної громади» в ході реалізації соціальної політики зобов'язує використовувати найперше розвиткові програми. Адже *smart*-формат стратегічно вимагає якісних і глибоких трансформацій. Превентивний чи пригнічуваний вплив стосовно соціальних проблем у громаді при цьому має *тактичне* значення.

За авторським баченням, соціально-економічний профіль «розумної громади», де технічно модерна комунікаційна мережа поєднується з предметною увагою до аспектів соціального розвитку, є інструментальним середовищем для реалізації *соціальної відповідальності* економічних суб'єктів. Суб'єктами, для яких соціальна відповідальність є необхідною рисою в умовах соціалізації економіки, треба вважати не лише комерційні інститути (корпорації), а й усіх інших стейкхолдерів громади — включно з органами влади та пересічними мешканцями (споживачами, працівниками тощо).

Як видається, саме соціальне програмування у «розумній громаді» може особливо прислужитися формуванню і відтворенню зразків соціально відповідальної поведінки стейкхолдерів. Для цього соціальні програми і проєкти мають передбачати такі аспекти: 1) освітньо-інформаційний, 2) витрато-оптимізаційний, 3) колективно-діяльний.

В *освітньо-інформаційному* аспекті програмно-проєктний підхід націлює, приміром, на розроблення і запровадження в діяльність освітніх закладів у «розумних громадах» тематичних курсів із основ корпоративної соціальної відповідальності, курсів підвищення обізнаності населення про громадянські, трудові, споживчі права тощо. Формат «розумної» громади у цьому зв'язку, по-перше, полегшує комунікацію

між реципієнтами і продуцентами знань (тією мірою, якою цифрові технології полегшують спілкування). По-друге, цей формат надає дизайнові освітніх програм / проектів ознак краудсорсингового продукту (продукту спільної – «громадівської» – творчості).

Витрато-оптимізаційні програми і проекти ініціативи спрямовані на мінімізацію бар'єрів прояву соціальної відповідальності. Вони мають пропонувати зрозумілу і безвитратну альтернативу непорядному поведінню, наприклад – альтернативні способи чесної сплати податків. Із закордонної практики у цьому зв'язку широко-відомим є механізм відсоткової філантропії. Його суть полягає в тому, що платник податку має право переадресувати відсоток свого податку прямо на рахунок місцевої організації, яка займається вирішенням конкретної соціальної проблеми, – без посередництва місцевого / державного бюджету. Формат «розумної громади» у цьому випадку забезпечує публічне консенсусне визначення пріоритетних галузей соціальної сфери – ймовірних бенефіціарів відсоткової філантропії, а також адресність і прозорість таких трансакцій.

Колективно-діяльний аспект соціальних програм / проектів у розумній громаді покликаний забезпечувати діяльнісний контекст (практичні ситуації) прояву соціальної відповідальності. Приміром, програмно-проектним фокусом може стати краудфандинг – добровільне об'єднання членами громади фінансових ресурсів з певною метою: допомога постраждалим від нещасного випадку, спорудження інфраструктурних об'єктів тощо. Формат «розумної громади» у цьому випадку сприяє оперативності необхідних дій і підзвітності їх ініціаторів / виконавців.

В Україні напрацьовано поки що мінімальний досвід використання моделі розумної громади. Найбільш системні і конкретні рішення стосовно цього питання почали з'являтися лише з 2015 р., коли, зокрема, у м. Київ спільно представниками громадськості і столичної влади було розроблено цілісну концепцію «Київ Сمارт Сіті 2020» для «розумної трансформації» мегаполісу (URL: <http://kyivsmartcity.com/>). Крім столиці, найбільш комплексно та показово реалізацію цієї моделі розпочато у містах Вінниця, Дніпро, Львів, Харків і Чернівці. Вони мають певні ознаки орієнтованості на соціалізацію технологічних і господарських процесів. Тут запроваджено такі сервіси, як онлайн-виклик поліції, електронні адмінпослуги, електронна картка пацієнта, електронний запис до дитячого садка, онлайн-сервіс «дитячий омбудсмен» тощо. У всіх цих містах (і в Києві) реалізовано бюджет участі – ініціативу, за допомогою якої містяни отримали право самостійно обирати спосіб витрачання певної суми коштів міського бюджету на благоустрій [14]. На додаток, столиця активно користується перевагами живої лабораторії, спорудження якої триває на вул. Мельникова (Шевченківський район).

Окремою ініціативою в Україні втілюється в життя модель *smart*-громади для малих та середніх міст у рамках всеукраїнської інтернет-платформи електронного врядування «Розумне Місто» (URL: <http://www.rozumnemisto.org>). Платформа має широкий асортимент е-інструментів, які для кожної підключеної громади налаштовані індивідуально. Серед таких інструментів – моніторинг дефектів ЖКГ, пошук донорів крові і т. д. Усі вони тією чи іншою мірою мають соціальне значення. Станом на 2017 р. у системі налічується понад сім сотень населених пунктів.

Можна стверджувати, що в Україні домінує урбаністичне бачення «розумної громади». Крім того, треба визнати, що вітчизняна практика ставить головним чином управлінські пріоритети. Так, декларовано, що Київ Смарт Сіті – це передусім модель управління містом (міською інфраструктурою, ресурсами). Платформа

«Розумне Місто» теж націлена на створення системи «розумного менеджменту» у громаді. Тому і соціально значущі питання актуалізуються та розглядаються крізь призму, насамперед, управлінської парадигми. Натомість становлення «розумної громади» як майданчика для багатостороннього співробітництва стейкхолдерів із різними інтересами / пріоритетами ще триває. Платформ, які б стимулювали самоорганізацію / самозалучення населення і розвиток соціального капіталу зусиллями власне містян, у «розумних містах» України назагал не створено. У цілому, мешканці сприймаються як «розумні користувачі», про комфорт яких обіцяють дбати і яких залучають до міського життя саме управлінці.

Висновок. Поширені у світі інженерне та гуманістичне бачення «розумної громади», так само як її урбаністичне та конвергентне сприйняття ставлять різні практичні акценти функціонування її загальної моделі. Вони можуть довільно сполучатися у кожному конкретному співтоваристві, або застосовуватися окремо. Гуманістичне та конвергентне бачення найбільшою мірою увиразнюють соціально-економічний профіль «розумної громади». Це означає, що в соціально-економічному сенсі така громада має широкі територіальні і поселенські межі (не обмежена міським ареалом), а також характеризується чіткою соціально-розвитковою орієнтацією інноваційної та господарської діяльності. Соціально-економічний профіль «розумної громади» уможливорює здійснення соціальної політики в її межах та сприяє реалізації соціальної відповідальності суб'єктів економіки. Саме такого типу громади необхідно розвивати в Україні, якщо брати до уваги пріоритети соціалізації економіки, актуальні проблеми у сфері соціальної політики і людського розвитку. Водночас у нашій країні соціально-економічну модель *smart*-спільноти відтворено частково і непослідовно. Проте достеменно існують передумови для її «визрівання» у найближчому майбутньому. Подальші дослідження доцільно присвятити способам активізації цих вітчизняних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Oliveira A.* From Smart Cities to Human Smart Cities / Álvaro Oliveira, Margarida Campolargo // Proceedings of the 2015 48th Hawaii International Conference on System Sciences, Kauai, HI, USA, 5–8 Jan. 2015. — Washington, DC : IEEE Computer Society. — P. 2336–2344.
2. *Veeckman C.* The City as Living Laboratory: Empowering Citizens with the Citadel Toolkit / Carina Veeckman, Shenja van der Graaf // Technology Innovation Management Review. — 2015. — March. — P. 6–17.
3. *Кунанець Н.* Досвід реалізації проєктів класу «розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій / Н. Кунанець, В. Пасічник, Г. Химич // Вісник ЛДУ БЖД. — 2016. — № 14. — С. 17–37.
4. Smart City Model [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.smart-cities.eu/model.html>
5. *Gurstein M.* Smart Cities vs. Smart Communities: Empowering Citizens not Market Economics / Michael Gurstein // The Journal of Community Informatics. 2014 — 10, № 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ci-journal.net/index.php/ciej/article/view/1172/1117>
6. *Lindskog H.* Smart communities initiatives / Helena Lindskog; University of Linköping [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.researchgate.net/profile/Helena_Lindskog/publication/228371789_Smart_communities_initiatives/links/549812230cf2519f5a1db56d.pdf
7. Smart cities Ranking of European medium-sized cities. Final report, October 2007 / Centre of Regional Science, Vienna University of Technology. — Vienna, 2007. — 28 p.
8. Ward J. The smart rural community / Jesse Ward; National Telecommunications Cooperative Association. — Arlington, VA, 2012. — 30 p.
9. Умные города как «столицы» цифровой экономики / В.П. Куприяновский, С.А. Буланча, В.В. Кононов, К.Ю. Черных, Д.Е. Намиот, А.П. Добрынин // International Journal of Open Information Technologies. — 2016. — 4, № 2. — P. 41–52.

10. Smartness that matters: towards a comprehensive and human-centred characterisation of smart cities / Alexander Prado Lara, Eduardo Moreira Da Costa, Thiago Zilinski Furlani and Tan Yigitcanlar // *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*. – 2016. – 2. – P. 1–13.
11. Musa S. Smart Cities – A Roadmap for Development / Sam Musa // *Journal of Telecommunications System & Management*. – 2016. – 5, Iss. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.omicsgroup.org/journals/smart-cities--a-roadmap-for-development-2167-0919-1000144.pdf>
12. MyNeighbourhood Project. MyNeighbourhood in Mouraria [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vimeo.com/75226308>
13. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: монографія / О.В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2015. – С. 68–81.
14. Умные и еще умней: какими инновациями могут похвастаться украинские города // Delo.UA. – 2016. – 27 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://delo.ua/ukraine/umnye-i-esche-umnej-kakimi-innovacijami-mogut-pohvastatsja-ukrai-326548/?supdated_new=1496091753 © delo.ua

REFERENCES

1. Oliveira, A. (2015). *From Smart Cities to Human Smart Cities*. Washington. DC: IEEE Computer Society.
2. Veeckman, C. (2015). *The City as Living Laboratory: Empowering Citizens with the Citadel Toolkit*. *Technology Innovation Management Review*, 6-17.
3. Kunanets', N. (2016). Dosvid realizatsiyi proektiv klasu «rozumne misto» na osnovi informatsiynykh i telekomunikatsiynykh tekhnolohiy [Experience in implementing «smart city» projects based on ICT]. *Visnyk LDU BZhD – Herald of LDU BZhD*, 14, 17-37 [in Ukrainian].
4. Smart City Model. (n.d.). *smart-cities.eu*. Retrieved from <http://www.smart-cities.eu/model.html>.
5. Gurstein, M. (2014). Smart Cities vs. Smart Communities: Empowering Citizens not Market Economics. *The Journal of Community Informatics*, 10, 3. *ci-journal.net*. Retrieved from <http://ci-journal.net/index.php/ciej/article/view/1172/1117>.
6. Lindskog, H. (2014). Smart communities initiatives. *researchgate.net*. Retrieved from http://www.researchgate.net/profile/Helena_Lindskog/publication/228371789_Smart_communities_initiatives/links/549812230cf2519f5a1db56d.pdf.
7. *Smart cities Ranking of European medium-sized cities* (2007). Final report. Vienna : Centre of Regional Science, Vienna University of Technology.
8. Ward, J. (2012). *The smart rural community*. Arlington. VA : National Telecommunications Cooperative Association.
9. Kupriyanovskiy, V.P., Bulancha, S.A., & Kononov, V.V. ets. (2016) Umnyie goroda kak «stolitsyi» tsifrovoy ekonomiki [Smart cities as the «capitals» of the digital economy]. *International Journal of Open Information Technologies*, 4, 2, 41-52. [in Russian].
10. Lara, A., Da Costa, E., Furlani, Th., & Yigitcanlar, T. (2016). Smartness that matters: towards a comprehensive and human-centred characterisation of smart cities. *Journal of Open Innovation: Technology, Market and Complexity*, 2, 1-13.
11. Musa, S. (2016). Smart cities – a roadmap for development. *Journal of Telecommunications System & Management*, 5, iss. 3. *omicsgroup.org*. Retrieved from <https://www.omicsgroup.org/journals/smart-cities--a-roadmap-for-development-2167-0919-1000144.pdf>.
12. MyNeighbourhood Project. MyNeighbourhood in Mouraria. (n.d.). *vimeo.com*. Retrieved from <http://vimeo.com/75226308>. [in English]
13. Makarova, O.V. (2015). *Sotsial'na polityka v Ukrayini [Social policy in Ukraine]*. Kyiv, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
14. Umnyie i esche umney: kakimi innovatsiyami mogut pohvastatsya ukrainskie goroda [Smart and even smarter: what innovations can boast Ukrainian cities about]. (2016). Delo. UA. *delo.ua*. Retrieved from https://delo.ua/ukraine/umnye-i-esche-umnej-kakimi-innovacijami-mogut-pohvastatsja-ukrai-326548/?supdated_new=1496091753 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.10.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.089>

УДК 316:336

JEL CLASSIFICATION: G110

М.І. КАРЛІН

д-р екон. наук, проф.

Східноєвропейський національний університет

імені Лесі Українки

43025, м. Луцьк, просп. Воли, 13

E-mail: karlin.lutsk@gmail.com

ФОРМИ ФІНАНСОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ, ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД І ГРОМАДЯН

Розглянуто зміст нових форм фінансового стимулювання підвищення рівня соціально-економічної відповідальності бізнесу, територіальних громад та громадян, які сприяють становленню «зеленої» економіки в світі та в Україні. Виявлено вплив соціально відповідального бізнесу на обмеження викидів парникових газів та на розвиток відновлювальних джерел енергії. Розкрито соціальну роль територіальних громад та домогосподарств у становленні «зеленої» економіки в розвинутих країнах і необхідність використання цього досвіду в Україні. Проаналізовані соціально-економічні проблеми фінансування заходів зі становлення «зеленої» економіки в Україні на рівні окремих підприємств, територіальних громад, домогосподарств. Запропоновані напрями їх вирішення за допомогою використання «зелених» фінансів і їх складових: кліматичних фінансів, кліматичних позитивних та негативних стимулів, вуглецевого податку, вуглецевих бірж, «зелених» облігацій, «зеленого» тарифу, «револьверного» кредиту тощо. Досліджені соціально-економічні передумови отримання фінансової допомоги від Зеленого кліматичного фонду, інших міжнародних фінансових організацій українськими підприємствами, територіальними громадами та домогосподарствами в сучасних умовах.

Ключові слова: соціально-економічна відповідальність, еколого-економічний парадокс Пігу, «зелена» економіка, «зелені» фінанси, вуглецевий податок, «револьверний» кредит, «зелений» тариф.

Н.И. Карлин

д-р экон. наук, проф.

Восточноевропейский национальный университет

имени Леси Украинки

43025, г. Луцк, просп. Воли, 13

E-mail: karlin.lutsk@gmail.com

© КАРЛІН М.І., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 3 (31): 89–99

89

ФОРМЫ ФИНАНСОВОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА, ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН И ГРАЖДАН

Рассмотрено содержание новых форм финансового стимулирования повышения уровня социально-экономической ответственности бизнеса, регионов страны и граждан, которые способствуют становлению «зеленой» экономики в мире и в Украине. Определено влияние социально ответственного бизнеса на ограничение выбросов парниковых газов и на развитие воспроизводимых источников энергии. Раскрыта социальная роль территориальных общин и домохозяйств в становлении «зеленой» экономики в развитых странах и необходимость использования этого опыта в Украине. Проанализированы социально-экономические проблемы финансирования мероприятий, способствующих становлению «зеленой» экономики в Украине на уровне отдельных предприятий, территориальных общин и домохозяйств. Предложены направления их решения с помощью использования «зеленых» финансов и их составляющих: климатических финансов, климатических позитивных и негативных стимулов, углеродного налога, углеродных бирж, «зеленых» облигаций, «зеленого» тарифа, «револьверного» кредита и т. д. Исследованы социально-экономические предпосылки получения финансовой помощи от Зеленого климатического фонда, других международных финансовых организаций украинскими предприятиями, территориальными общинами и домохозяйствами в современных условиях.

Ключевые слова: социально-экономическая ответственность, эколого-экономический парадокс Пигу, «зеленая» экономика, «зеленые» финансы, углеродный налог, «револьверный» кредит, «зеленый» тариф.

M.I. Karlin

Dr. Sc.(Economics), Prof.

Lesya Ukrainka Eastern European National University

43025, Ukraine, Lutsk, Volya Avenue, 13

E-mail: Karlin.Mukola@gmail.com

FORMS OF FINANCIAL STIMULATION OF ECOLOGIC RESPONSIBILITY OF BUSINESS, TERRITORIAL COMMUNITIES AND CITIZENS

The content of new forms of financial incentives for raising the level of socioeconomic responsibility of business, territorial communities and citizens that contribute to the establishment of a «green» economy in the world and in Ukraine is considered. The influence of socially responsible business on the limitation of greenhouse gas emissions and on the development of renewable energy sources is revealed. The social role of territorial communities and households in developing a «green» economy in developed countries and the necessity of using this experience in Ukraine are revealed. The socioeconomic problems of financing of measures for the establishment of the «green» economy in Ukraine at the level of individual enterprises, territorial communities and households are analyzed. Ways to solve them through the use of «green» finance and their components, such as climate finance, climatic positive and negative incentives, carbon tax, carbon stock exchanges, green bonds, green tariffs, revolving loans, etc, are proposed. Socio-economic preconditions for obtaining financial aid from the Green Climate Fund, other international financial organizations by separate Ukrainian enterprises, territorial communities and households under current conditions are researched. While using international financial assistance to solve climatic problems, it must be taken into account that a significant part of this assistance to poor countries may not be used effectively. Therefore, in our country, as well as in other developing countries, it is necessary to involve the public and the business as much as possible in order to control the use of «green» finance. To increase the level of socio-economic responsibility of business, territorial communities and individuals for the state of the environment, it is important for the state and local governments to stimulate financially the development of energy co-operatives in Ukraine, thousands of which work in different countries of the European Union.

Keywords: socio-economic responsibility, ecology-economic Pigou paradox, green economy, green finance, carbon tax, «revolving» credit, «green» tariff.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними проблемами. Сьогодні людство перебуває на новому етапі розвитку, який називають катастрофічним з точки зору впливу людини на клімат планети.

Для вирішення цієї проблеми ухвалено Кіотський протокол та Паризьку кліматичну угоду. Але соціально-економічний механізм реалізації цих угод поки не забезпечує поставлених ними цілей, що зумовлює необхідність пошуку додаткових заходів для стимулювання зменшення викидів парникових газів. Одним із них може стати підвищення ролі соціально-економічної відповідальності бізнесу, територіальних громад та домогосподарств у становленні «зеленої» економіки в світі. Важливо виявити форми стимулювання такої відповідальності, зокрема й фінансові (їх ще називають «зелені» фінанси), які дають змогу країнам світу, зокрема й Україні, досягти кліматичних показників, задекларованих у Кіотському протоколі та Паризькій кліматичній угоді.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Вагомий внесок у дослідження різних аспектів впливу соціальної відповідальності бізнесу на розвиток економіки, сприятливої до навколишнього середовища, належать зарубіжним та українським ученим, серед яких О. Беляєв (O. Beliaev), Е. Вайцзеккер (E. Vaiczekker), І. Вахович (I. Vahovich), О. Власюк (O. Vlasjuk), В. Геєць (V. Geiets), В. Голян (V. Golian), О. Губанова (O. Gubanova), Б. Данилишин (Danylyshyn), Г. Дейлі (G. Dejli), І. Запатріна (I. Zapatrina), В. Кравців (V. Kravtsiv), Н. Крафтс (H. Krafts), Е. Лібанова (E. Libanova), Д. Лижін (D. Lyzhin), О. Ляшенко (O. Liashenko), Р. Кламтам (R. Klamtam), Н. Павліха (N. Pavliha), Б. Порфір'єв (B. Porfiriev), Б. Рубцов (B. Rubtsov), Л. Руденко (L. Rudenko), П. Саблук (P. Sabluk), О. Сохацька (O. Sohatska), Д. Стігліц (D. Stiglits), І. Сторонянська (I. Storonianska), Дж. Сьєберт (D. Siebert), Ю. Туниця (Yu. Tunytsia), Дж. Фарлей (D. Farlej), М. Хвесик (M. Hvesyk), Є. Хлобистов (Ye. Hlobystov) та ін. Водночас бракує досліджень комплексного впливу ролі соціально-відповідального бізнесу, територіальних громад та домогосподарств на становлення «зеленої» економіки на місцях, хоча у розвинутих країнах є багато позитивних прикладів такого впливу. Тому необхідне активне фінансове стимулювання бізнесу, територіальних громад та домогосподарств до побудови «зеленої» економіки в Україні із урахуванням наявного світового досвіду.

Мета статті – розкриття змісту нових фінансових форм стимулювання підвищення ролі соціально-економічної відповідальності бізнесу, територіальних громад та домогосподарств у становленні «зеленої» економіки в Україні, оскільки наявні форми виконання кліматичних завдань, поставлених перед нашою країною в Кіотському протоколі та Паризькій кліматичній угоді, поки не дають належних результатів. Важливо проаналізувати досвід розвинутих країн із цього питання та використати його в Україні.

Виклад основного матеріалу. Значущим напрямом побудови соціально-ринкової економіки є фінансове стимулювання підвищення соціально-економічної відповідальності бізнесу, територіальних громад та домогосподарств до побудови «зеленої» економіки. Насамперед це проявляється під час реалізації заходів, передбачених у рамках державно-приватного партнерства. Визначення цього партнерства саме як державно-приватного, на думку І.В. Запатріної, не враховує той факт, що у місцевої влади наявні самостійні, відмінні від інтересів центральних органів влади, погляди на реалізацію інфраструктурних проєктів. Тому доцільнішим є використання терміну публічно-приватне партнерство [1, с. 95]. Передусім це стосується співпраці об'єднаних територіальних громад (ОТГ) з бізнесом щодо вирішення кліматичних проблем на місцях. Одним із позитивних аспектів адміністративно-територіальної реформи в Україні стало збільшення фінансових ресурсів ОТГ, які вони можуть спрямовувати на заходи з поліпшення стану довкілля.

Однією з підвалин соціально-ринкової економіки є забезпечення екологічного порядку, що передбачає збереження навколишнього середовища, енергоефективність, використання альтернативних відновлюваних джерел енергії [2, с. 71]. Однак, за влучним зауваженням Дж. Стігліца, сьогодні глобалізація не працює для багатьох бідних людей у світі, а також для великої частини довкілля [3, с. 205]. Виходом із вказаної ситуації міг би стати перерозподіл доходів від заможних верств населення та багатих країн на користь бідних верств та країн, а також на підтримку «зеленої» економіки в світі, але при цьому важливо встановити оптимальну межу такого перерозподілу як у певній країні, так і між країнами.

Значний вклад у вирішення вказаної проблеми вніс Т. Пікетті, який зокрема підкреслив, що сучасний перерозподіл у соціальних державах базується насамперед на фінансуванні сукупності фундаментальних соціальних прав, а саме прав на освіту, охорону здоров'я та пенсію [4, с. 486–488]. Подальше розширення соціальної держави з темпами зростання на рівні 1930–1980 рр. означало б, що податки в 2050–2070 рр. складатимуть 70–80 % національного доходу. Відповідно, Т. Пікетті вважає, що таке різке збільшення розміру соціальної держави поки що є не реалістичним. Тому можна передбачити, що за сучасних умов розвиватимуться нові децентралізовані та спільні форми організації разом з інноваційними типами управління. Останнє, на наш погляд, насамперед стосується стабілізації та покращення кліматичних умов відтворення на місцевому рівні.

На думку зарубіжних учених [5], сучасний етап розвитку глобалізації та її вплив на природу зумовлює необхідність співпраці національних урядів у питаннях природокористування, та обумовлює необхідність створення міждержавних інституцій для спільного вирішення глобальних екологічних проблем. Такими є Зелений кліматичний Фонд, Глобальний екологічний фонд та ряд інших подібних структур, проблемою яких є фінансове наповнення, оскільки не існує обов'язкових джерел їх фінансування. Мова йде про добровільність здійснення внесків у подібні фонди провідними країнами світу, що сьогодні дуже важко досягти через загострення політичних відносин між ними. Треба також враховувати, що значна частина міжнародної фінансової допомоги для вирішення кліматичних проблем бідні країни використовують недостатньо ефективно. Багато досліджень свідчать, що до кінцевого споживача доходить 10–20 % міжнародної допомоги [6, с. 392]. Тому важливо поставити надання такої допомоги під контроль громадських екологічних організацій, що підвищить зацікавленість розвинутих країн у наданні допомоги.

У зарубіжній економічній літературі до складових «зеленої економіки» відносять роздрібні фінанси (екологічні штрафи та стимули), інвестиційні фінанси, управління активами, страхування, які в свою чергу, поділяються на певні елементи. На наш погляд, було б доцільним замість поняття «роздрібні фінанси застосовувати термін «екологічні податки та стимули», оскільки цей термін більше відповідає суті явища. На думку зарубіжних учених, «зелені» фінанси охоплюють різні галузі фінансів та фінансові продукти. Всіх їх можна об'єднати в три напрями: 1) фінансування інфраструктури; 2) фінансова допомога галузям та компаніям; 3) фінансові ринки [7, с. 14–15].

У структурі «зелених» фінансів виділяють і таку складову як кліматичні фінанси: витрати на розвиток низьковуглецевих технологій та зниження викидів парникових газів і / або адаптації до змін клімату та їхніх наслідків [8, с. 6]. Однак визначення кліматичних фінансів як економічної категорії ще відсутнє, тому необхідним є дослідження з метою чіткого відокремлення їх від «зелених фінансів». Здійснений

нами аналіз міжнародних документів та зарубіжної наукової літератури та практики з питань «зелених фінансів» дає змогу запропонувати таке визначення кліматичних фінансів як економічної категорії. Це — сукупність фінансових відносин між країнами та у країнах, пов'язаних із використанням фінансових важелів, інструментів, норм і нормативів, які сприяють збереженню й покращенню кліматичних умов з метою належного відтворення факторів виробництва та забезпечення сталого розвитку як в масштабах світу і груп країн, так і на рівні певної країни, її регіону, окремої територіальної громади. Відповідно, суб'єктами цих відносин є міжнародні організації (ООН, ЄС тощо), конкретні держави в особі їхніх урядів і парламентів, регіони країн, територіальні громади, домогосподарства.

Виходячи з вимог теорії суспільного добробуту А. Пігу, на продуктувачів забруднення навколишнього середовища необхідно накладати спеціальні підвищені податки («податок Пігу»), відшкодовуючи таким чином витрати держави на компенсацію населенню втрат насамперед від негативних зовнішніх екстерналій. Цей податок ми відносимо до негативних стимулів. У той же час збільшення видатків підприємств — забруднювачів навколишнього середовища змушує їх до скорочення (або до зупинення) виробництва в певному регіоні чи країні та переводу бізнесу в менш розвинуті країни, де екологічні вимоги не такі жорсткі, як у розвинутих країнах. У цьому випадку доцільно говорити про еколого-економічний парадокс Пігу (запропонований нами): підвищене оподаткування підприємств — забруднювачів навколишнього середовища змушує їх скорочувати зайнятість у розвинутих країнах, підвищуючи рівень безробіття в них. Це в свою чергу веде до зростання видатків у розвинутих країнах на допомогу безробітним, що сприяє зростанню податкового навантаження на платників податків у цих країнах. Виходом із цієї ситуації могло б стати використання не екологічних штрафів, а фінансових стимулів для тих підприємств, які зменшують викиди забруднювальних речовин, надання пільгових державних кредитів та гарантій на технічне переозброєння застарілих підприємств, надання їм податкових канікул на період реконструкції тощо. Передовсім це стосується тих підприємств, які активно застосовують у своїй діяльності принципи корпоративної соціальної відповідальності, зокрема щодо збереження довкілля.

Основою «зелених» фінансів у світі є використання вуглецевого податку (тобто ціни викидів з кожної тонни вуглекислого газу). Вуглецеві податки використовують багато держав Європи, а також Мексика та Японія. Щорічний світовий обсяг їх сплати становив 14 млрд дол. США (на квітень 2015 р.). Ціни на вуглець складають від 1 дол. за тонну вуглекислого газу в еквіваленті у Мексиці до 130 дол. у Швеції. Найчастіше ця ціна менше 10 дол. за тонну [8, с. 9]. Ставка вказаного податку в Україні становить 0,33 гривні (0,015 євро) за 1 тону вуглекислого газу в еквіваленті, тому він не створює належного стимулу до зменшення парникових викидів в атмосферу. Цьому може сприяти тільки самоорганізація населення на місцях та соціально відповідальний бізнес, оскільки наша держава не приділяє належної уваги збереженню довкілля. Аналіз основних пріоритетів бюджетної політики України [9, с. 12] показав слабку увагу влади до необхідності вирішення екологічних проблем (вони лише згадані в бюджетній резолюції 2013 р.), недостатню увагу приділено й державній підтримці впровадженню екологічно чистих технологій.

Новою формою реалізації принципів соціально відповідального бізнесу в розвинутих країнах в останні роки стає відмова частини фінансових інституцій від фінансування видобутку вугілля та виробництва електроенергії з нього, а також із інших викопних енергоносіїв, що розглядається як «брудні інвестиції». Під тиском

громадськості та враховуючи фінансові ризики такого інвестування не тільки фінансові структури, а й виробники в розвинутих країнах починають згортати подібні проекти. Так, ряд корпорацій Франції реалізують стратегії, направлені на обмеження викидів вуглецю спираючись на державну підтримку, зокрема на допомогу Агентства з захисту навколишнього середовища та енергоефективності Франції (АДЕМЕ). На початку квітня 2017 р. під тиском громадськості енергетичні компанії майже всіх країн ЄС (за винятком Польщі та Греції) підписали зобов'язання не будувати нових ТЕС, що працюють на вугіллі. Головною метою цієї ініціативи є скорочення обсягу парникових викидів в атмосферу.

Усе більше пенсійних і страхових фондів, які є найбільшими інвесторами в світі, виходять із програм фінансування видобування та переробки викопного палива, насамперед вугілля, що треба враховувати в Україні. Зокрема, французький пенсійний фонд (*FRR*), який оперує коштами близько 37 млрд євро, оголосив, що виходить з інвестицій у виробництво тютюну та в більшій частині — з інвестицій у вугільні акціонерні товариства. Ряд британських пенсійних фондів, з системи регіональних пенсійних фондів (*LGPF*), проголосили про вихід із вугільних акціонерних товариств у зв'язку зі зростанням фінансового ризику інвестування у них. Вони переорієнтовують свої кошти у товариства, пов'язані з виробництвом відновлюваної енергії. Німецькі пенсійні фонди дотримуються тенденцій аналогічних пріоритетів в інвестуванні, оскільки в Німеччині ухвалено рішення до 2035 р. повністю замінити енергію, отриману від спалювання вугілля, енергією від використання відновних джерел.

Важливою умовою підвищення соціально-економічної відповідальності бізнесу за збереження довкілля стають так звані «зелені» банки, широко розвинуті нині у США, Німеччині, інших країнах. Доцільно на державному рівні фінансово стимулювати їхній розвиток і в Україні. Термін «зелений» банк ще ніде не зареєстровано, ним позначають альтернативні фінансові інститути, які інвестують у захист навколишнього середовища, у раціональне використання природних ресурсів, підтримку сільського господарства та виробників біопродукції, а також забезпечують високий рівень прозорості фінансових операцій та соціальної відповідальності щодо власних клієнтів і співробітників. Кількість клієнтів «зелених» банків постійно зростає, хоча вони ще не складають конкуренції традиційним великим фінансово-кредитним закладам. В основному клієнтура подібних банків — особи з вищою освітою та доходом вище середнього, які хочуть знати, що відбувається з їхніми грошима та не бажають вкладати свої кошти в спекуляції на світовому фінансовому ринку. Вони зацікавлені насамперед у збереженні довкілля, що свідчить про зростання рівня соціально-економічної відповідальності населення за збереження навколишнього середовища. Зокрема, на початку 2017 р. керівництво німецького *Deutsche Bank* ухвалило рішення, що банк та його дочірні структури по всьому світі не будуть надавати кредити для видобутку енергетичного вугілля та побудови тепло- та електростанцій, які працюють на викопному паливі. Фінансування вже розпочатих проектів за участі *Deutsche Bank* у цій сфері буде поступово скорочуватися, а з часом припиниться взагалі. Це рішення було ухвалено *Deutsche Bank* під час проведення Паризької кліматичної конференції (грудень 2015 р.). Коли ще 400 державних та приватних компаній, які брали участь у цій конференції, пообіцяли допомогти в боротьбі з глобальним потеплінням.

Як свідчить звіт, оприлюднений *CDP (Climate Disclosure Project)* та *We Mean Business* напередодні засідання групи G20 наприкінці травня 2017 р. в Італії, майже 100 компаній із *Fortune Global 500* вже використовують такий фінансовий кліматичний інструмент, як «внутрішня ціна на карбон», який дає можливість врахувати

кліматичні ризики під час розробки стратегії розвитку компанії. Спираючись на розрахунки експертів, компанії користуються так званими ціновими коридорами, які демонструють ефективну ціну на викиди парникових газів на подальші 20–30 років для утримання темпів потепління на планеті. Вже сьогодні, за підрахунками *CDP* та *We Mean Business*, середня внутрішня ціна на викиди парникових газів у межах корпорацій енергетичного сектору коливається близько 35 дол. США за тону вуглекислого газу в еквіваленті у 2020 р. та 30–100 дол. США в 2050 р. [10].

У грудні 2016 р. Рада фінансової стабільності (*FSB*), до якої входять центральні банки та міністри фінансів групи *G20*, ухвалила рекомендації для фінансових інвесторів (банків, страхових компаній, фондів, що управляють фінансовими активами) та для нефінансових організацій щодо добровільного інформування про потенційний вплив їхніх інвестицій на зміну кліматичних умов у світі. Акцент припадатиме на ринкове стимулювання тих інвесторів, які своїми інвестиціями поліпшують кліматичні умови господарювання. Це повинно суттєво підвищити рівень корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в провідних країнах світу.

Однією з найскладніших екологічних проблем є збереження та відновлення лісів на планеті, які поглинають значну частину вуглекислого газу. У 2010 р. Європейська Комісія ратифікувала Зелену книгу про захист лісів в ЄС, до якої пізніше вносили зміни. Зараз цей документ містить план дій до 2030 р. Основним напрямом є шлях до так званої «зеленої економіки», яка забезпечує вигоду бізнесу від ведення лісового господарства за максимального збереження природних ресурсів. У плані ефективного використання лісових ресурсів для збереження клімату заслуговує на увагу передусім досвід країн Балтії, де функціонують біржі з продажу деревини, що робить для бізнесу вигідною діяльністю із вирощування лісу [11, с. 21]. Оскільки цей ринок працює, країни Балтії не відчувають проблем з лісом. Подібний досвід має і Данія.

У сучасних умовах брак коштів на відновлення лісів, як і на побудову «зеленої» економіки в Україні в цілому, робить необхідним розвиток публічно-приватного партнерства. Станом на 01.01.2016 р. в нашій країні виконувалося 177 проектів на засадах державно-приватного партнерства, основними сферами реалізації яких були утилізація відходів, очищення води та водопостачання, розбудова транспортної інфраструктури [12, с. 8]. Найпоширенішою формою співробітництва між державним і приватним секторами в Україні є концесія, хоча світова практика знає й інші ефективні форми. В цьому плані на увагу України заслуговує досвід публічно-приватного партнерства в Канаді, де для забезпечення фінансування програм будівництва і подальшого оперативного управління різноманітними інфраструктурними об'єктами в регіонах (зокрема й екологічними) переважною формою реалізації стало партнерство федерального уряду з приватними компаніями або консорціумами. При цьому низку об'єктів створено за принципом «побудувати – використати – передати». Це означає, що держава за свої кошти будує потрібні об'єкти та передає їх у використання бізнесу в регіонах, де немає належних фінансових ресурсів для їх побудови.

Позитивним прикладом підвищення ролі соціально-економічної відповідальності громадян у вирішенні проблеми потепління в США є те, що керівництво окремих штатів, зокрема Каліфорнії, враховуючи вимоги виборців, ставить умовою отримання енергії на своїй території переважно від підприємств відновної електроенергетики та поступової заборони на використання електроенергії, отриманої за допомогою викопних енергоносіїв. Під тиском громадськості подібну політику упроваджують усе більше суб'єктів господарювання цих штатів, відмовляючись від електроенергії, отриманої з використанням викопних енергоносіїв. Загалом до міжнародного руху

відмови від інвестицій у викопне паливо в різних регіонах світу вже приєдналося понад півтисячі установ, насамперед деякі університети США, Великої Британії, інших країн. До цього руху долучилися й такі структури як найбільша в Європі страхова компанія *Allianz SE*, суверенний фонд Норвегії, пенсійний фонд Осло. Президент Фонду братів Рокфеллерів у вересні 2014 р. оголосив відмову інвестувати 860 млн дол. США в проекти, пов'язані з викопним паливом.

У цьому плані у нашій країні на усебічну підтримку заслуговує політика децентралізації, яка формує відповідальне ставлення територіальних громад та громадян до довкілля. Бажано, щоб вона реально здійснювалась за польським зразком, відповідно до якого територіальні громади гмін Польщі мають повну самостійність у використанні власних фінансових ресурсів, зокрема й на екологічні проекти. Поки в Україні подібного не вдалося досягнути, оскільки найбільш вагомі й стійкі джерела бюджетних доходів, як і до реформування, залишаються в державному бюджеті. Тому заслуговує на увагу пропозиція В.М. Новікова щодо спрямування в місцеві бюджети неподаткоспроможних регіонів України переважної частини податку на прибуток приватних підприємств. Решту доходів (2–5 %) треба перераховувати до державного бюджету. В податкоспроможних регіонах навпаки доцільно переважну частину податку на прибуток приватних підприємств перераховувати до державного бюджету, а решту залишати в місцевих бюджетах. Подібний принцип варто застосовувати й до акцизу на алкоголь, тютюнові вироби, товари широкого вжитку [13, с. 79]. Необхідно урахувати й пропозицію Ю.Ю. Туниці, про те, що треба використовувати, охороняти й відтворювати в єдиному процесі як природні ресурси, так і природне життєве довкілля та його якість. А кошти на охорону й відтворення якості природного довкілля і біологічно відновних ресурсів треба акумулювати у регіональних бюджетах з прибутків від їх використання [14, с. 144]. Частково це вирішено в 2015 р., оскільки 80 % екологічного податку в Україні тепер зараховується до спеціального фонду місцевих бюджетів (крім певних винятків).

Позитивним у плані підвищення ролі відповідальності громадян стосовно вирішення проблем довкілля в нашій країні є досвід Дніпропетровщини, де за допомогою ІТ-волонтерів створено екосайт, на якому можна отримати інформацію про стан довкілля в конкретному місці області, в тому числі щодо найбільших забруднювачів навколишнього середовища. Дещо в цьому плані робить і соціально відповідальний бізнес: для переробки сміття в м. Дніпро англійська компанія «Фарстон» планує встановити сучасну сортувальну лінію вартістю 35 млн дол. США, на якій тверді побутові відходи відбиратимуться і перероблятимуться. Але частину сміття все ж таки доведеться утилізувати на спеціальному полігоні, оскільки населення не готово до сортування сміття за європейськими стандартами. Крім того, для посилення контролю за збереженням довкілля на рівні територіальних громад доцільно фінансово стимулювати використання ними екологічних стартапів, спрямованих на моніторинг стану навколишнього середовища.

Для підвищення відповідальності територіальних громад та громадян щодо побудови «зеленої» економіки в Україні варто всебічно підтримувати використання так званого бюджету участі (партисипативного бюджету). Цей ресурс має бути спрямований на проекти, найважливіші для мешканців конкретної громади. Разом з тим, проблемою є активізація її жителів щодо прийняття місцевої ініціативи. Причиною, на наш погляд, є масова недовіра жителів України один до одного. Крім того, в умовах значної нерівності в суспільстві серед жителів панує небажання працювати легально та платити податки. Певною мірою це пов'язано з тим, що в Україні, на

відміну від розвинених країн, тягар податків покладено на бідні верстви населення. В нашій країні заможні верстви населення платять значно меншу частку податків, а бідні – відповідно значно більшу, ніж у США, модель економіки якої максимально відповідає ліберальним принципам [15, с. 15].

Для підвищення рівня відповідальності бізнесу, територіальних громад та окремих громадян за стан довкілля державі та органам місцевого самоврядування важливо стимулювати розвиток в Україні енергетичних кооперативів, які використовують відновлювальні джерела енергії. Тисячі таких кооперативів працюють у розвинутих країнах. Серед них є й невеликі кооперативи, й потужні, що володіють сонячними, вітровими та біогазовими електростанціями. Членами таких кооперативів є окремі громадяни, фермерські господарства та компанії. Посилює відповідальність громадян за стан довкілля і використання «зеленого тарифу» на електроенергію для домогосподарств, які самостійно отримують електроенергію за рахунок енергії сонця, вітру, надр. У нашій країні з 04.06.2015 р. встановлені нові «зелені» тарифи для домогосподарств, які продають електроенергію державі, з прив'язкою до курсу євро. У результаті протягом 2014–2016 рр. кількість таких господарств зросла з 21 до 720. Позитивно впливають на підвищення відповідальності громадян за стан довкілля «теплі» кредити для населення та об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), частину витрат за якими бере на себе влада.

Новою формою використання «зелених» фінансів у світі стає й так званий «револьверний» кредит для бюджетних організацій, який можна було б використати і в Україні для підвищення відповідальності місцевих територіальних громад за стан навколишнього середовища. Суть його полягає у поетапному застосуванні енергоощадних технологій для бюджетних установ. Спочатку виділяється відповідний пільговий кредит від міжнародних фінансових організацій на першу бюджетну організацію, потім отримана від цього економія спрямовується на запровадження енергоощадних технологій у іншій бюджетній організації і так далі. Важливою є підтримка цієї ініціативи з боку місцевих органів влади.

Висновки. Однею з нових форм прояву соціально-економічної відповідальності в сучасному світі стає посилення відповідальності бізнесу, територіальних громад і громадян за стан довкілля, яке перебуває в кризовому стані. Для цього у розвинутих країнах усе більше використовують «зелені» фінанси. Вони охоплюють різні галузі фінансів та фінансові продукти, які можна об'єднати в три напрями: 1) фінансування інфраструктури; 2) фінансова допомога галузям та компаніям; 3) фінансові ринки. Важливою складовою «зелених» фінансів є кліматичні фінанси.

За сучасних умов для підвищення рівня корпоративної соціальної відповідальності бізнесу за стан довкілля доцільно використовувати не екологічні штрафи, а фінансові стимули для тих підприємств, які зменшують викиди забруднювальних речовин, надання пільгових державних кредитів і гарантій на технічне переозброєння застарілих підприємств, надання їм податкових канікул на період реконструкції тощо.

До сучасних фінансових форм стимулювання підвищення рівня соціально-економічної відповідальності бізнесу, територіальних громад та громадян, спрямованих на побудову «зеленої» економіки в світі, доцільно віднести вуглецевий податок, «зелені» облігації, «зелений» тариф, «револьверний» кредит, «теплі» кредити тощо. Організаційними структурами, які можуть надавати фінансову кліматичну допомогу та кредити, є вуглецеві біржі, «зелені» банки, міжнародні кліматичні установи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Запатрина І.В.* Перспективы использования механизмов публично-частного партнерства для развития инфраструктуры в Украине / И.В. Запатрина // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1. — С. 94–102. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.094>
2. Соціальна економіка: навч. посіб. — 2-е вид., без змін / [О.О. Беляєв (кер. авт. кол.), Є.Б. Ніколаєв (наук. ред.), А.В. Келічавий та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2016. — 481, [7] с.
3. *Стігліц Дж.* Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. / Дж. Стігліц. — Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 252 с.
4. *Пікетті Т.* Капітал у XXI столітті: Пер. з англ. Н. Палій / Т. Пікетті. — Київ : Наш Формат, 2016. — 696 с.
5. *Crafts N.* Globalization and Growth in the Twenties Century // IMF. — 2000. — Р. 27–29.
6. *Аджемоглу Д.* Чому нації занепадають Пер. з англ. О. Дем'янчука / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон. — Київ : Наш Формат, 2016. — 440 с., іл.
7. *Рубцов Б.Б.* «Зеленые финансы» в мире и в России: монография / Б.Б. Рубцов, И. А. Гусева, А. И. Ильинский, И. В. Лукашенко, С.А. Панова, А.Ф. Садретдинова, С.М. Алыкова; под ред. Б.Б. Рубцова. — М. : РУСАЙНС, 2016. — 170 с.
8. *Порфирьев Б.Н.* «Зеленые» тенденции в мировой финансовой системе / Б.Н. Порфирьев // Мировая экономика и международные отношения. — 2016. — № 9. — С. 5–16.
9. *Тулай О.І.* Державні фінанси у забезпеченні сталого людського розвитку Автореф. дис... д-ра. екон. наук за спец.08.00.08. — гроші, фінанси і кредит / О.І. Тулай; Терноп. Нац. екон. ун-т. — Тернопіль. 2017. — 40 с.
10. *Гичка О., Сущенко О.* Make the world great again: навіщо США виходять з Паризької угоди [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/06/02/7066632/>
11. *Савчук С.* Котельні сьогодні — це моветон / С. Савчук // Український тиждень. — 2017. — № 7. — С. 18–21.
12. *Власюк О.С.* Соціально-економічний розвиток регіонів України в умовах децентралізації влади: виклики, загрози, нові механізми / О. Власюк // Регіональна економіка. — 2016. — № 3. — С. 5–9.
13. *Новіков В.М.* Інституціональні механізми реалізації соціального потенціалу децентралізації / В.М. Новіков // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3. — С. 70–82. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.070>
14. Наукові дискусії // Регіональна економіка. — 2016. — № 3. — С. 142–162.
15. *Лібанова Е.М.* Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1. — С. 5–22. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.005>

REFERENCES

1. Zapatrina, I.V. (2012). Perspektivy ispolzovania mehanizmov publichno-chastnogo partnerstva dlia razvitiia infrastruktury v Ukraine. [Prospects of using public-private partnership mechanisms for infrastructure development in Ukraine]. *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 94–102. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.094> [in Russian].
2. Nikolaev, E.B. (Eds.). (2016). *Socialna ekonomika [Social economy]*. Kyiv. KNEU [in Ukrainian].
3. Stiglic, D. (2003). *Globalizaciia ta ii tiagar [Globalization and its burden]*. Kyiv. KM Akademia [in Ukrainian].
4. Piketti, T. (2016). *Kapital v XXI stolitti [Capital in the XXI-st century]*. Kyiv. Nach format [in Ukrainian].
5. Crafts, N. (2000). *Globalization and Growth in the Twenties Century*. IMF.
6. Adshemoglu, D., & Robinson, D. (2016). *Chomu nacii zanepadaiut [Why nations fail]*. Kyiv. Nach format. [in Ukrainian].
7. Rubcov, B.B., Guseva I.A., & Iliinskii, A.I. et al. (2016). «Zelenye financy» v mire i Rossii. [«Green finance» in the world and in Russia]. Moscow. RUSAJNS [in Russian].

8. Porfirev, B.N. (2016). «Zelenye» tendencii v mirovoj finansovoj sisteme [«Green» trends in the world financial system]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia - World Economy and International Relations*, 9, 5-16. [in Russian].
9. Tulaj, O.I. (2017). Derzhavni finansy u zabezpechenni stalogo liudskogo rozvytku. [Public finances in ensuring the sustainable human development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ternopil. [in Ukrainian].
10. Gychka, O., & Suzhenko O. (n.d.). Make the world great again: navizho US vychodiat z Paryzkoj ugody. *eurointegration.com.ua*. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/06/02/7066-632/>
11. Savchuk, S. (2017). Kotelni ciogodni – ce moveton [Boiler houses today are a mauvais ton]. *Ukrainckyj tyzhden - Ukrainian week*, 7, 18-21. [in Ukrainian].
12. Vlasiuk, O.S. (2016). Socialno-ekonomichnyj rozvytok regionov Ukrainy v umovah decentralizacii vlady: vyklyky, zagrozy, novi mechanizmy [Socio-economic development of Ukraine's regions in terms of power decentralization challenges, threats, new mechanisms]. *Regionalna ekonomika - Regional economy*, 3, 5-9. [in Ukrainian].
13. Novikov, V.M. (2016). Instytucjonalni mechanizmy realizacii socialnogo potencialu dectntralizacii [Institutional mechanisms for realization of social potential of decentralization]. *Demografia ta socialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3, 70-82. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.070> [in Ukrainian].
14. Naukovi dyskusiyi [The scientific discussions]. (2016). *Regionalna ekonomika - Regional economy*, 3, 142-162. [in Ukrainian].
15. Libanova, E.M. (2012). Socialni problemy modernizacii ukrainskoi ekonomiky [Social problems of modernization of the Ukraine's economy]. *Demografia ta socialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 5-22. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.005> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.07.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.100>

УДК 64.044.2

JEL CLASSIFICATION: I38

Ю.В. ГОРЕМИКІНА

канд. екон. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: refer5718@gmail.com

Г.І. ТЕРЕЩЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: a_tereschenko@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ МОНІТОРИНГУ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Розглянуто теоретико-методичне підґрунтя здійснення моніторингу соціальних послуг, що надають центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на місцевому рівні, та виявлено основні недоліки, які ускладнюють повноцінне проведення такого моніторингу в Україні. Актуальність статті обумовлена важливою роллю місцевого рівня у наданні громадянам якісних соціальних послуг у контексті децентралізації. Запропоновано підхід до організації моніторингу соціальних послуг на місцевому рівні, який передбачає реалізацію на систематичній основі таких етапів моніторингу визначення потреб у інформації, мети і завдань моніторингу; розробка системи показників та інструментарію; збирання даних; контроль та обробка даних; аналіз результатів моніторингу; поширення результатів тощо. Наведено результати апробації окремих етапів моніторингу соціальних послуг на базі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, виконаної у 2015 році «Академією фінансового управління» й Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України. Дослідження охопило 65 центрів Дніпропетровської та Запорізької областей. На основі отриманих результатів здійснено корегування проекту стандарту послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах. Визначено проблемні аспекти діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді вказаних областей, які потребують державного регулювання. Запропонований підхід задовольняє основні вимоги до проведення моніторингу соціальних послуг і може бути використаний у діяльності інших організацій, які надають такі послуги на місцевому рівні.

Ключові слова: соціальні послуги, моніторинг соціальних послуг, місцевий рівень, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, стандарти соціальних послуг.

Ю.В. Горемыкина

канд. экон. наук, науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60
E-mail: refer5718@gmail.com

А.И. Терещенко

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60
E-mail: a_tereschenko@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ

Рассмотрена теоретико-методическая основа для осуществления мониторинга социальных услуг, предоставляемых центрами социальных служб для семьи, детей и молодежи на местном уровне и выявлены основные недостатки, затрудняющие полноценное проведение такого мониторинга в Украине. Актуальность статьи обусловлена важной ролью местного уровня в предоставлении гражданам качественных социальных услуг в контексте децентрализации. Предложен подход к организации мониторинга социальных услуг на местном уровне, который предполагает реализацию на систематической основе таких этапов мониторинга: определение потребностей в информации, целей и задач мониторинга; разработка системы показателей и инструментария; сбор данных; контроль и обработка данных; анализ результатов мониторинга; распространение результатов и т. д. Изложены результаты апробации отдельных этапов мониторинга социальных услуг на базе центров социальных служб для семьи, детей и молодежи, в 2015 году проведенной «Академией финансового управления» и Институтом демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи Национальной академии наук Украины. Мониторинг охватил 65 центров Днепропетровской и Запорожской областей. На основе полученных результатов осуществлена корректировка проекта стандарта услуги социальное сопровождение семей (детей), оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. Определены проблемные аспекты деятельности центров социальных служб для семьи, детей и молодежи указанных областей, требующие государственного регулирования. Предложенный подход соответствует основным требованиям к проведению мониторинга и может быть использован в деятельности других организаций, предоставляющих населению такие услуги на местном уровне.

Ключевые слова: социальные услуги, мониторинг социальных услуг, местный уровень, центры социальных служб для семьи, детей и молодежи, стандарты социальных услуг.

Yu. V. Horemykina

PhD (Econ.), Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: refer5718@gmail.com

G. I. Tereshchenko

PhD (Econ.), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: a_tereschenko@ukr.net

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF MONITORING SOCIAL SERVICES
AT LOCAL LEVEL

The authors review the theoretical and methodological basis for the monitoring of social services at the local level and identify the main disadvantages that complicate the full implementation of such monitoring in Ukraine. They putted a special attention on the important role of the local level in providing citizens with social services of high quality in the context of decentralization. The practical approach to the organization of monitoring is proposed in the article. It assumes the implementation on a systematic basis of following steps of monitoring: the definition of the needs for information, the goals and the objectives of monitoring; the development of a system of indicators and tools; the data collection; the control and data processing; the analysis of monitoring results; the distribution of results. The results of the approbation of separate stages of monitoring of social services carried out in 2015 on the basis of social service centers for families, children and young people by «Academy of Financial Management» and Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine are given. The monitoring covered 65 centers of Dnipropetrovsk and Zaporizhzhya regions. The information received as a result of this monitoring have been taken into account while the adjustment and approval of the final version of the «Project of the Standard of Service named Social Support for Families (Children) Faced with difficult living conditions». In addition, held monitoring helped to outline the problem area in the activities of social service centers for the family, children and young people of Dnipropetrovsk and Zaporizhzhya regions, which requires the response of the relevant state authorities. This approach is relevant for different purposes of monitoring. Its advantages are: the efficiency, the authenticity, the clarity and the ease of use. The proposed by the authors approach meets the basic requirements for monitoring and can be used in the activities of other organizations that provide social services to population at local level.

Keywords: social services, monitoring of social services,, local level, centers for social services for families, children and young people, standards for social services.

Постановка проблеми. Найближчим часом в Україні очікується посилення ролі місцевого самоврядування в економічній і соціальній сферах, що стосується у тому числі і соціального обслуговування. В результаті має відбутись наближення соціальних послуг до потреб отримувачів і, відповідно, підвищення їх якості та доступності. Отже, місцевий рівень надання соціальних послуг стає ключовим з точки розу забезпечення права громадян на отримання цих послуг. Водночас питання планування показників діяльності організацій-надавачів соціальних послуг виходячи з потреб громади або адміністративно-територіальної одиниці залишається досить проблематичним. Мова йде не лише про визначення числа реальних і потенційних отримувачів соціальних послуг та необхідної їм кількості послуг, а й про якісні характеристики соціальних послуг. На місцевому рівні соціальні послуги повинні бути заплановані як такі, що відповідають певним вимогам до якості. Здійснення планування такої складності вимагає коректного збору та обробки інформації, регулярного відстеження змін, які відбуваються у ході надання населенню соціальних послуг у межах конкретної територіальної одиниці, що фактично означає проведення повноцінного моніторингу. Інформація, зібрана в результаті моніторингу на місцевому рівні, має бути основою розробки та обґрунтування стандартів соціальних послуг.

На сьогодні у державі існує кілька важливих законодавчих актів, які регулюють виконання моніторингу соціальних послуг на місцевому рівні: накази Міністерства соціальної політики України від 15.10.2012 № 648 «Про затвердження Методичних рекомендацій визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах», від 27.12.2013 № 904, «Про затвердження методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг» [1], від 20.01.2014 № 28 «Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах» [2]. Проте робота з упровадження моніторингу та оцінювання соціальних послуг у практичну діяль-

ність нині лише на початковій стадії: переважно внутрішній моніторинг і оцінку за узагальненими критеріями, визначеними згаданими методичними рекомендаціями здійснюють, в основному, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг). Водночас в Україні існує низка інших державних та недержавних закладів, які надають соціальні послуги і значний потенціал зовнішнього моніторингу і оцінювання. Що ж стосується визначення потреб адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах, то експерти Бюро соціальних та політичних розробок [3] відзначають лише часткове проведення оцінки цих потреб, відсутність адекватного збору даних та їх аналізу, неможливість проаналізувати потенціал різних надавачів соціальних послуг та інфраструктуру.

Отже, брак практичного досвіду моніторингу на місцевому рівні зумовлює необхідність підвищення уваги до розробки практичних підходів до організації такого моніторингу та інтерпретації отриманої інформації. При цьому моніторинг соціальних послуг доцільно розглядати як перший етап планування соціальних послуг на місцевому рівні.

Метою цієї статті є висвітлення основних результатів розробки та апробації окремих етапів моніторингу соціальних послуг на місцевому рівні. У статті описано особливості реалізації цих етапів у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької і Дніпропетровської областей у рамках проекту ¹, виконаного у 2015 році «Академією фінансового управління» (далі – АФУ) та Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України (далі – ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України).

Аналіз останніх досліджень. Значний теоретичний доробок щодо загальних засад здійснення моніторингу містять роботи Е. Ведунга (E. Vedung), К. Маккея (K. MacKay), Ю. Сурміна (Yu. Surmin). Проблематику моніторингу і оцінювання соціальних послуг, а також якості інформаційного забезпечення цих процесів у своїх роботах висвітлювали Е. Лібанова (E. Libanova), О. Макарова (O. Makarova), К. Дубич (K. Dubych), В. Саріогло (V. Sarioglo), Л. Черенько (L. Cheren'ko), О. Давидюк (O. Davydyuk), А. Гоней (A. Honey), К. Ньюмен (K. Newman), П. Романов (P. Romanov), О. Ярська-Смірнова (O. Yars'ka-Smyrnova). Суттєвий практичний внесок у питання моніторингу якості соціального обслуговування здійснили Бюро соціальних та політичних розробок та Український фонд соціальних інвестицій.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетність децентралізації в Україні сприяє збільшенню значення для суспільства надання соціальних послуг саме на місцевому рівні. Під місцевим рівнем розуміють рівень району, міста або села чи селища, тобто рівень адміністративно-територіальної одиниці. На території кожної адміністративно-територіальної одиниці мешкає певна громада, яка представляє собою сукупність людей, об'єднаних спільним становищем (у даному випадку територією проживання), отже місцевий рівень у широкому значенні включає і таке поняття як «рівень громади». Розвиток соціально-політичних та соціально-економічних процесів в Україні характеризується багаторазовим зростанням уваги до проблем місцевого розвитку та забезпечення рівного доступу населення до суспільних благ незалежно від місця проживання [4, с. 110]. Дійсно, усім отримувачам соціальних послуг в Україні, у будь-якому населеному пункті держави, гарантовано право на рівний доступ до якісних соціальних послуг. Разом із цим, потреби територіальних одиниць у соціальних послугах та специфіка роботи служб, що їх надають, можуть значно роз-

¹ Зміст проекту: «Розробка анкет, проведення анкетування регіональних учасників науково-комунікаційних заходів, їх експертно-аналітичне оброблення для забезпечення щоквартального моніторингу пілотованої моделі фінансування соціальних послуг, корегування методичного інструментарію, зокрема в частині пілотування».

різнятися. В Україні визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах відбувається у кілька етапів: етап 1 — визначення числа потенційних отримувачів соціальних послуг; 2 — визначення індивідуальних потреб осіб / сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, або соціальної групи у певній кількості соціальних послуг; 3 — визначення суб'єктів, що надають соціальні послуги [2].

Згаданий підхід орієнтований на кількісну оцінку, при його застосуванні якість соціального обслуговування залишається на другому плані. Повною мірою виявити і врахувати у майбутньому місцеві особливості дає змогу саме належним чином організований моніторинг. З одного боку, моніторинг соціальних послуг на місцевому рівні може бути підґрунтям для розробки системи стандартів якості соціальних послуг, а з іншого — джерелом інформації про роботу відповідних організацій для громадськості, представників місцевої та державної влади. Посилення уваги до стандартизації в різних сферах сучасного суспільства відзначає і В. Новіков (V. Novikov) [5, с. 40]. Разом з підвищенням уваги до стандартизації зростають і очікування від сучасної системи надання соціальних послуг, яку прагне побудувати Україна. Ця система повинна вигідно відрізнятися від пострадянського соціального обслуговування безумовним дотриманням мінімальних стандартів якості соціальних послуг, орієнтованістю на постійне підвищення якості надання соціальних послуг, врахуванням потреб і очікувань отримувачів соціальних послуг.

Згідно з Методичними рекомендаціями з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг, затвердженими Мінсоцполітики, моніторинг соціальних послуг передбачає систематичний збір та обробку статистичних, адміністративних, оперативних даних. Під час моніторингу варто враховувати результати національних досліджень, показники, оцінки якості соціальних послуг, додаткові дані, отримані завдяки спеціальним опитуванням анкетуванням щодо надання соціальних послуг [1].

Водночас для розробки підходу до (організації) моніторингу соціальних послуг на місцевому рівні доречно звернутись до поняття «моніторинг» і виявити, яким умовам він повинен відповідати, щоб забезпечити його коректність. У сучасних дослідженнях моніторинг переважно розглядають як систематичне відстеження тих або інших сторін об'єкта для отримання відомостей про зміни і тенденції розвитку, що виникають, з метою вироблення й внесення коректувань у процес управління об'єктом [6, с. 20]. Аналогічне визначення надають і експерти Світового банку у роботі [7].

На думку Ю. Сурміна (Yu. Surmin), у загальних рисах моніторинг представляє собою гнучкий процес виявлення проблем і поступового безболісного їх вирішення, оскільки технології моніторингу дають змогу не тільки відстежувати характеристики процесу, що відбувається, але й ураховувати їх у практичній діяльності за каналом зворотного зв'язку, а також і перевіряти ефективність управлінських рішень [6, с. 22].

К. Дубич (K. Dubych) досліджує процес моніторингу та оцінювання соціальних послуг у контексті виконання соціального замовлення, наголошуючи, що метою моніторингу та оцінки є контроль дотримання часових, якісних і кількісних параметрів, зазначених у завданні, ступінь задоволеності клієнтської групи якістю послуг, своєчасне виявлення і усунення проблем з реалізації замовлення [8].

Розглянувши сучасні підходи до визначення поняття «моніторинг» можна дійти висновку, що основними умовами, яким має відповідати будь-який моніторинг (у тому числі і моніторинг соціальних послуг на місцевому рівні) є: систематичність; інформативність; орієнтованість на вдосконалення об'єкта; практичний характер; створення бази даних про різні сторони об'єкта моніторингу, відображення різних суджень про об'єкт моніторингу (якість роботи організації-надавача соціальних послуг).

Серед країн ЄС у контексті вирішення соціальних проблем досить поширеною є практика використання систем моніторингу і оцінки (систем МіО), головна ідея яких полягає в поєднанні суті понять моніторингу й оцінки. Моніторинг надає інформацію щодо того, де саме (на якому етапі) програма, послуга, політика або проект знаходиться в будь-який певний час (і де буде через деякий час) відповідно до цілей і результатів. Оцінка пояснює, чому цілі та результати або досягаються, або ні, тобто вона відображає причинно-наслідкові зв'язки [9, с. 37].

О. Давидюк (О. Davydyuk) зауважує, що в процесі одержання інформації щодо оцінки соціальних послуг розрізняють об'єктивний, суб'єктивний і комбінований підходи. Суб'єктивний метод видається найбільш перспективним для оцінки диференціації якості та ефективності соціальних послуг, оскільки спирається на результати соціологічних досліджень та експертних оцінок, що відображають об'єктивні умови в суб'єктивному сприйнятті людей, їхнє ціннісне ставлення до створених умов процесу надання соціальних послуг, і забезпечує більш глибоке уявлення про об'єкт дослідження, що дає змогу виявити наявні проблеми та визначити причини, що їх викликають [10, с. 96].

З точки зору соціологічної науки і користувачі соціальних послуг, і працівники, які надають соціальні послуги, є суб'єктами експертного оцінювання, носіями інформації щодо оцінки соціальних послуг. Споживачі формують споживачську оцінку, а працівники даної сфери, які безпосередньо надають соціальні послуги, репрезентують своє фахове бачення проблеми [11, с. 124].

На думку низки дослідників [12, с. 61], найбільш розповсюдженим методом оцінювання якості надання соціальних послуг є безпосереднє спілкування з отримувачем. Використовуються також заповнені отримувачами оцінні форми, у яких фіксуються їхні підсумкові судження про надану допомогу. Таким чином, опитування отримувачів соціальних послуг покликані значною мірою розширити інформаційну базу щодо системи надання соціальних послуг та акцентувати увагу на якісних аспектах соціального обслуговування.

Моніторинг соціальних послуг виконується на систематичній основі шляхом реалізації певної послідовності етапів. Загальну схему організації моніторингу наведено на рисунку. Основними етапами моніторингу є: визначення потреб у інформації, мети і завдань моніторингу; розробка, або уточнення системи показників та інструментарію, проведення опитування бенефіціарів та збір адміністративних даних; контроль та обробка даних; аналіз даних та підготовка аналітичних матеріалів; представлення результатів та поширення матеріалів. Оскільки моніторинг є систематичним процесом, етапи 2–6 повторюються. Треба наголосити, що етапи використання інформації, управління і контролю виходять за межі моніторингу.

Прикладом реалізації етапів 2–6 моніторингу соціальних послуг є дослідження, виконане АФУ та ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України у 2015 році у центрах соціальних служб для сімей, дітей та молоді. Були опитані працівники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і отримувачі соціальних послуг, яких обслуговують ці центри, у двох регіонах – Запорізькій та Дніпропетровській областях. Основна мета обстеження – вивчення практики роботи працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо надання послуг з соціального супроводу і консультування та виявлення думки отримувачів стосовно цих послуг. Результати дослідження у центрах соціальних служб для сім'ї були використані і при підготовці Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які опинилися у складних життєвих обставинах.

Основні етапи моніторингу соціальних послуг

Джерело: складено авторами.

На етапі розробки системи показників та інструментарію визначено основні цільові показники, здійснено розробку опитувальників (анкет) для працівників даних центрів та для громадян, які отримують у них соціальні послуги. У роботі [13] виокремлено блоки питань, з яких може складатися анкета для оцінювання соціальних програм: питання щодо участі респондентів у певних соціальних програмах, питання щодо інформованості про програми соціальної допомоги, питання стосовно суб'єктивної думки респондентів щодо якості та ефективності соціальних програм, питання про мотиви участі у програмах. Ці блоки питань актуальні і для моніторингу та оцінювання соціальних послуг. Тому саме за такими принципами складено анкети для моніторингу соціальних послуг. У отримувачів запитували: як довго і як часто вони користуються послугами центрів, чи допомагають вони вирішувати їхні проблеми і які саме проблеми залишились невирішеними. Питання у анкеті для працівників центрів стосувались ознайомленості зі стандартами деяких соціальних послуг, відповідності стандартів змісту та обсягу послуг, достатності фінансування для надання послуг, розрахунку вартості деяких соціальних послуг. Також на цьому етапі здійснено погодження проектів анкет з керівниками центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Дніпропетровської та Запорізької областей.

На етапі збору даних проведено опитування працівників центрів та громадян, які отримують у них соціальні послуги, методом анкетування у самих центрах. Опитування виконано впродовж 2015 року відповідно до розроблених анкет у 65 центрах Дніпропетровської та Запорізької областей. Всього отримано 393 анкети працівників та 1003 анкети отримувачів соціальних послуг. У Запорізькій області інформацію від працівників отримано у 25 центрах, які працюють в області (без врахування обласного Центру), з них 20 районних і 5 міських. Від отримувачів соціальних послуг інформацію надано з 23 центрів, з них 18 районних і 5 міських. У Дніпропетровській області

опитування працівників центрів здійснено у 40 центрах з 47. Інформація одержана з 16 районних центрів, 12 міських, 8 районних у м. Дніпро. Селищні та сільські центри в опитуванні участі не брали. Опитування охопило більшість центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді зазначених регіонів.

На наступному етапі здійснено контроль та обробку отриманих даних. Уведення даних з усіх анкет виконано в ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України командою операторів з використанням спеціально розроблених програм вводу з обов'язковим контролем даних при введенні. У ході обробки даних реалізовано стандартні процедури агрегації даних у відповідні масиви, арифметичного, логічного та статистичного контролю первинних даних у масивах, чищення даних тощо.

Етап аналізу даних та підготовки аналітичних матеріалів полягав у розгорнутому аналізуванні отриманих даних окремо щодо працівників центрів та отримувачів соціальних послуг, було підготовлено аналітичні матеріали та укладено звіт.

Серед працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді регіонів, які взяли участь в анкетуванні, 177 працівників (45 %) працюють у районних центрах, 139 працівників (35 %) – у міських центрах, і 76 працівників (19 %) – у районних у місті центрах. За підсумками опитування працівників центрів у середньому питома вага послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах за трудовитратами у загальному обсязі послуг, що надає центр, становить близько 70 %. При цьому кожен п'ятий працівник вважає, що розрахунок вартості даної соціальної послуги повинен здійснюватись відповідно до обсягу потреб центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, майже кожен другий визнає правильним здійснення розрахунку вартості шляхом оцінки вартості всього комплексу елементів, з яких складається соціальний супровід, а кожен третій – шляхом оцінки вартості кожного окремого елементу, з яких складається соціальний супровід.

Зважаючи на цю інформацію, у Державному стандарті соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, встановлено, що вартість послуги соціального супроводу має бути визначена з урахуванням її собівартості, адміністративних витрат і податку на додану вартість. Також передбачено, що вартість послуги соціального супроводу, яка надається за рахунок місцевих бюджетів, формується з урахуванням фінансових можливостей відповідних місцевих бюджетів [14].

У ході анкетування 93 % опитаних працівників центрів зазначили, що вони знайомі з «Проектом Державного стандарту соціальної послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах», водночас 7 % працівників виявились не ознайомленими з цим документом. На недостатність наявного фінансування для забезпечення стандарту соціального супроводу вказали близько 85 % працівників центрів, проте решта вважає, що фінансування достатньо. На думку 12 % працівників центрів, обсяг та зміст послуги, яку вони фактично надають, відповідає згаданому проекту стандарту, 87 % працівників вказали на часткову відповідність послуги, яка фактично надається проекту стандарту, близько 1 % – на повну не відповідність. Працівники, які вказали на часткову або повну невідповідність послуги вважають, що невідповідність полягає у недостатньому фінансуванні витрат на транспорт і зв'язок (79 %), нестачі фахівців (47 %) та персоналу (49 %), у недостатньому врахуванні стандартом потреб клієнтів (15 %).

Згідно з результатами опитування працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, основними факторами, що збільшують трудомісткість послуги соціального супроводу, є: віддаленість місця проживання отримувача послуги (66 %), особлива складність проблем у сім'ї (64 %), кількість членів сім'ї, які потребують су-

проводу (24 %). Крім того, було виявлено середню кількість заходів, що виконуються під час надання послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах. Так, захід інформування виконується найчастіше – 21 раз, психологічна підтримка в середньому надається 10 разів, по шість разів виконується підготовка листів, запитів, зустрічі, бесіди з іншими надавачами соціальних послуг, надання інформаційних матеріалів, п'ять разів реалізується допомога в оформленні документів, по чотири рази – перегляд плану соціального супроводу, ведення переговорів від імені отримувача, зустрічі з іншими надавачами соціальних послуг, пере-направлення до інших надавачів соціальних послуг, по три рази – представництво в отриманні гуманітарної допомоги та представлення інтересів отримувача, і лише один раз здійснюється надання відповіді на письмове звернення клієнта. Ця кількість заходів врахована у Додатку 1 до Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які опинилися у складних життєвих обставинах.

Зазначимо, що Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які опинилися у складних життєвих обставинах, охоплює і вимоги щодо необхідності оцінювання якості даної послуги. Для оцінювання якості послуги соціального супроводу повинні використовуватись і такі показники як частка надавачів послуги соціального супроводу, у яких перевищено навантаження від загальної кількості надавачів цієї послуги та рівень забезпечення приміщеннями, обладнанням і витратними матеріалами, необхідними для надання послуги відповідно до встановлених норм [14]. Упровадження цих показників також стало результатом використання інформації з проведеного опитування, під час якого виявлено проблему ресурсного забезпечення відповідних соціальних послуг.

Питома вага послуги «консультування» в середньому у загальному обсязі послуг, які надаються центрами досліджених регіонів, складає 37 %. На разові консультації припадає 40 % обсягу консультаційних послуг. Майже 45 % опитаних працівників центрів вважають, що розрахунок вартості послуги консультування треба здійснювати виходячи з оцінки обсягу потреб центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а решта дотримуються думки про необхідність здійснення розрахунку вартості згаданої послуги шляхом оцінки вартості одиниці послуги.

Більшість працівників центрів (83 %) зазначили, що вони знайомі з Державним стандартом соціальної послуги консультування. Водночас 81 % працівників з числа ознайомлених з Державним стандартом соціальної послуги консультування вважають, що наявного фінансування не достатньо для забезпечення стандарту послуги консультування, про достатність фінансування заявили 19 %. На думку 14 % працівників з числа ознайомлених з Державним стандартом соціальної послуги консультування, обсяг та зміст послуги, яку вони фактично надають, відповідає цьому стандарту, проте решта працівників визнають лише часткову відповідність послуги, що ними надається, Державному стандарту. Основними причинами невідповідності соціальної послуги консультування, на думку респондентів, виявилися недостатнє фінансування витрат на транспорт і зв'язок (83 %) та нестача персоналу (51 %), нестача фахівців (52 %), недостатнє врахування стандартом потреб клієнтів (21 %).

Отримана інформація є корисною для можливого корегування Державного стандарту соціальної послуги консультування.

Серед отримувачів соціальних послуг, які взяли участь в анкетуванні, 47 % отримувачів обслуговуються в районних центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, 44 % опитаних – у міських центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, решта – у районних в місті центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. За оцінками опитаних працівників 90 %, отримувачів соціальних послуг, які обслуговуються в охоплених опитуванням центрах, складають сім'ї з дітьми.

Найбільшою за чисельністю категорією отримувачів соціальних послуг, які обслуговуються в центрах досліджених регіонів, є сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах у зв'язку зі складними стосунками в сім'ї: до цієї категорії належать 21 % від усіх опитаних отримувачів. Поширеною категорією отримувачів соціальних послуг, що надаються в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, є одинокі матері чи батьки (у тому числі неповнолітні), яким потрібна підтримка. Дана категорія нараховує 19 % від усіх опитаних. Майже такою є кількість опитаних отримувачів, приналежних до категорії сімей з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних засобів та можливостей (у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей), і учасники АТО – 12 % від усіх опитаних, та до категорії сімей з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах у зв'язку з наркотичною або алкогольною залежністю одного або обох з членів сім'ї – 12 %. Назва категорії «сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних засобів та можливостей, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, і учасники АТО» у робочому варіанті анкети для отримувачів соціальних послуг зазначена як «сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних засобів та можливостей, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей». Однак у процесі обстеження було з'ясовано, що у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді досліджуваних регіонів окрім зазначених в анкеті категорій, обслуговуються і учасники АТО, тому виникла необхідність змінити назву і віднести до цієї категорії додаткову кількість отримувачів. Близько 7 % опитаних отримувачів соціальних послуг належать до категорії сімей, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ще 6 % – до категорії сімей з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах у зв'язку з вимушеною міграцією, близько 5 % – до категорії дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, 4 % – до категорії сімей з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах у зв'язку з насильством у сім'ї, до категорії матерів з числа матерів (у тому числі неповнолітніх), які мали або мають намір відмовитися від новонароджених дітей, віднесено близько 3 % опитаних.

При цьому за підсумками анкетування 11 % опитаних отримувачів обслуговуються в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді менше одного місяця, 60 % отримувачів користуються послугами від одного до шести місяців, а 29 % отримувачів – понад шість місяців. Водночас 85 % отримувачів зазначили, що вони одержують соціальні послуги центрів кілька разів на місяць, 12 % отримувачів користуються послугами раз на місяць, решта респондентів відвідують центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді раз у квартал або рідше.

Більшість опитаних отримувачів соціальних послуг (72 %) вважає, що послуги центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді допомагають їм вирішувати їхні проблеми, 27 % отримувачів заявили про часткову допомогу у вирішенні проблем, менше ніж 1 % отримувачів вважають, що соціальне обслуговування в центрах зовсім не допомагає вирішувати їхні проблеми. Крім того, отримувачі соціальних послуг, які обслуговуються у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, вказали на конкретні заходи, які реалізуються центрами в межах надання соціальних послуг. Найбільш поширеними заходами виявились: бесіди з фахівцем щодо подолання життєвих негараздів (82,8 %), відвідування фахівцем родини за місцем проживання (84,5 %), консультації з різних питань (88,4 %). Менш поширеними виявились такі заходи як направлення в місця, де можна одержати інші види послуг (56 %), допомога в оформленні документів (45,6 %), інші заходи (11,8 %). Проте про участь у таких

заходах як збори груп само- та взаємодопомоги чи тренінги вказали трохи більше 10 % опитаних отримувачів соціальних послуг, що вказує на недостатнє проведення таких заходів у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Разом з цим, у ході опитування отримувачів соціальних послуг, які вважають, що послуги центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді зовсім не допомагають вирішувати їхні проблеми або допомагають лише частково, запитували про те, які саме проблеми залишилися невирішеними. Основними з них є матеріальні та житлові-побутові проблеми, питання працевлаштування, проблеми, пов'язані з нормалізацією стосунків у сім'ї та вихованням дитини, проблеми зі здоров'ям, оформлення документів тощо.

Останній етап передбачав поширення отриманих результатів. Результати моніторингу становлять інтерес для Міністерства соціальної політики України, Міністерства фінансів України, структурних підрозділів місцевих органів влади, які займаються організацією надання населенню соціальних послуг, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших державних та недержавних надавачів соціальних послуг. Зокрема, зазначено вище, результати дослідження у центрах соціальних служб для сім'ї використані у процесі підготовки Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які опинилися у складних життєвих обставинах.

Висновок. За результатами виконаних досліджень розроблено та апробовано основні етапи моніторингу соціальних послуг, що надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на місцевому рівні. Установлено, що опитування отримувачів соціальних послуг та працівників центрів, які надають такі послуги, дасть змогу одержати якісну інформацію щодо роботи системи надання соціальних послуг.

Більшість працівників центрів виявились ознайомленими з «Проектом Державного стандарту соціальної послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах». На недостатність наявного фінансування для забезпечення стандарту соціального супроводу вказали 85 % працівників центрів. Лише 12 % працівників центрів вважали, що обсяг та зміст послуги, яку вони фактично надають, відповідає даному проекту. Невідповідність послуги в основному полягала у недостатньому фінансуванні витрат на транспорт і зв'язок, нестачі фахівців та персоналу, а також у недостатньому врахуванні стандартом потреб клієнтів. Основними факторами, які суттєво збільшують трудомісткість послуги соціального супроводу є: віддаленість від центру місця проживання отримувача послуги; складність соціальних проблем у сім'ї; кількість членів сім'ї, які потребують супроводу. Головними причинами неповного надання соціальних послуг у центрах є: недостатнє фінансування витрат на транспорт і зв'язок, нестача фахівців та персоналу.

Майже кожен п'ятий опитаний працівник центрів не ознайомлений із Державним стандартом соціальної послуги консультування, тому існує потреба у проведенні роз'яснювальних заходів з працівниками центрів щодо змісту державних стандартів відповідних соціальних послуг та їх застосування у практичній діяльності.

За результатами опитування окреслено коло питань у діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Дніпропетровської та Запорізької областей, які вимагали реагування державних структур. На основі отриманої у ході опитування інформації здійснено корегування та затвердження «Проекту Державного стандарту соціальної послуги соціальний супровід сімей (осіб), що опинилися у складних життєвих обставинах».

Запропонований у статті підхід відповідає основним вимогам до моніторингу. Його перевагами є оперативність, достовірність, чіткість та зручність у застосуванні.

Крім того, даний підхід актуальний не лише для затвердження державних стандартів соціальних послуг, а й для різних цілей моніторингу, зокрема, визначення потреб у фінансуванні та відстеженні ситуації щодо дотримання встановлених стандартів, удосконалення затвердженої у стандартах системи показників якості соціальних послуг.

Виконане дослідження свідчить про необхідність щоквартального моніторингу соціальних послуг, які надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на місцевому рівні, відповідно до запропонованої організаційної схеми. Матеріали про результати моніторингу повинні поширюватись на основі стандартних форм серед зацікавлених сторін — державних органів влади, державних та недержавних організацій, які надають громадянам соціальні послуги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг: Наказ Міністерства соціальної політики України від 27.12.2013 № 904 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://cct.com.ua/2014/27.12.2013_904.htm
2. Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах: Наказ Міністерства соціальної політики України від 20.01.2014 № 28 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0253-14>
3. Звіт-моніторинг системи соціальних послуг в Україні [Електронний ресурс] / Бюро соціальних та політичних розробок. — 2015. — Режим доступу : <http://bureau.in.ua/downloads/social-reform/reportua.pdf>
4. Калашнікова Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку / Т.М. Калашнікова // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102—112. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.
5. Новіков В.М. Досягнення справедливості як умова соціогуманітарного розвитку / В.М. Новіков, В.В. Семенов // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2. — С. 40—49. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040>
6. Сурмін Ю. Моніторинг соціально-політичної ситуації в Україні: питання методології та організації / Ю. Сурмін // Вісник НАДУ. — 2004. — № 4. — С. 20—29.
7. MacKay K. How to build M&E systems to support better government [Electronic resource] / K. MacKay; Independent Evaluation Group, The World Bank. — Access mode : http://www.worldbank.org/ieg/ecd/docs/How_to_build_ME_gov.pdf
8. Дубич К.В. Соціальне замовлення — ефективний механізм надання соціальних послуг в Україні [Електронний ресурс] / К.В. Дубич. // Державне управління: теорія та практика. — 2013. — № 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_1_14.
9. Проект концепції (моделі) моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг / за ред. О.В. Макарової. — Умань : СПД Сочинський, 2008. — 148 с.
10. Давидюк О.О. Оцінка процесу надання соціальних послуг з позиції отримувачів / О.О. Давидюк // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. — 2013. — № 3. — С. 95—100.
11. Горемікіна Ю.В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект / Ю. В. Горемікіна // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3 (28). — С. 120—132. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.120>
12. Управління діяльністю соціальних служб: метод. посібник [авт. кол. : Н. Гусак, Н. Кабаченко, В. Назарук, К. Савчук, О. Савчук, Л. Скоропада, Л. Чорній] / упоряд.- заг. ред. О. Іванова, Н. Гусак ; ПРООН в Україні, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». — Київ : К.І.С., 2013. — 178 с.
13. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : [моногр.] / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.
14. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах Наказ Міністерства соціальної політики України від 22.04.2016 № 621/28751 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16>

REFERENCES

1. Nakaz Ministerstva sotsialnoyi polityky Ukrainy vid 27.12.2013 «Pro zatverdzhennya Metodichnykh rekomendatsiy z provedennya monitorynhu ta otsinky yakosti sotsialnykh posluh» [The Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine «On Approval of Methodological Recommendations on the Monitoring and Evaluation of the Quality of Social Services»]. (2013, 27 December). *cct.com.ua* Retrieved from http://cct.com.ua/2014/27.12.2013_904.htm [in Ukrainian].
2. Nakaz Ministerstva sotsialnoyi polityky Ukrainy vid 20.01.2014 «Pro zatverdzhennya Poryadku vyznachennya potreb naselennya administratyvno-terytorialnoyi odynitsi u sotsialnykh posluhakh» [The Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine «On Approval of the Procedure for Determining the Needs of the Population of the Administrative-territorial Unit in Social Services»]. (2014, 20 January). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0253-14> [in Ukrainian].
3. Zvit-monitorynh systemy sotsialnykh posluh v Ukraini [Report-monitoring of the social services system in Ukraine]. (2015). Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok - Bureau of Social and Political Developments. *bureau.in.ua* Retrieved from <http://bureau.in.ua/downloads/social-reform/reportua.pdf> [in Ukrainian].
4. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorialno lokalizovanykh blahamy v konteksti liudskoho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].
5. Novikov, V.M. (2013). Dosyahnennya spravedlyvosti yak umova sotsiohumanitarnoho rozvytku [Achievement of justice as a condition of social and humanitarian development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 40-49. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040> [in Ukrainian].
6. Surmin, Yu. (2004). Monitorynh sotsialno-politychnoyi situatsiyi v Ukraini: pytannya metodolohiyi ta orhanizatsiyi [Monitoring of the socio-political situation in Ukraine: questions of methodology and organization]. *Visnyk NADU - The NADU Bulletin*, 4, 20-29 [in Ukrainian].
7. MacKay, K. (n.d.). How to build M&E systems to support better government. *worldbank.org*. Retrieved from http://www.worldbank.org/ieg/ecd/docs/How_to_build_ME_gov.pdf.
8. Dubych, K.V. (2013). Sotsialne zamovlennya - efektyvnyy mekhanizm nadannya sotsialnykh posluh v Ukraini [Social contracting as an effective mechanism for social services delivery in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktyka - State Administration: Theory and Practice*, 1 *nbuv.gov.ua*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_1_14 [in Ukrainian].
9. Makarova, O.V. (Ed.). (2008). *Proekt kontseptsii (modeli) monitorynhu ta otsiniuvannia sektoru sotsialnykh posluh* [The project of the concept (model) for monitoring and evaluation of social services]. Uman : SPD Sochyns'kyj [in Ukrainian].
10. Davydyuk, O.O. (2013). Otsinka protsesu nadannya sotsialnykh posluh z pozytsiyi otrymuвачiv [Evaluation of the process for providing of social services from the standpoint of the recipients]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyy politekhnichnyy instytut»*. *Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo. - Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*. *Politology. Sociology. Law*, 3, 95-100 [in Ukrainian].
11. Horemykina, Yu.V. (2016). Monitorynh i otsiniuvannya yakosti ta efektyvnosti sotsialnykh posluh: prykladnyy aspekt [Monitoring and evaluation of the quality and effectiveness of social services: the applied aspect]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3, 120-132. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.120> [in Ukrainian].
12. Ivanova, O., & Husak, N. (Ed.). (2013). *Upravlinnya diyalnistyu sotsialnykh sluzhb: metod. posibnyk* [Management of social services activities: method. manual]. Kyiv : PROON [in Ukrainian].
13. Libanova, E.M. (Ed.). (2010). *Yakist informatsijnoho zabezpechennia sotsialnoi polityky* [The quality of information provision of social policy]. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
14. Nakaz Ministerstva sotsialnoyi polityky Ukrainy vid 22.04.2016 «Pro zatverdzhennya Derzhavnoho standartu sotsialnoho suprovodu simey (osib), yaki перебувають у складних зhyttyevykh obstavynakh» [The Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine «On the Approval of the State Standard for Social Support for Families (Persons) in Extreme Living Conditions»]. (2016, 22 April). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 21.09.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.113>

УДК 332.14 (477)

JEL CLASSIFICATION: I31

С.В. ПОЛЯКОВА

канд. екон. наук, старш. наук. співр., пров. наук. співр.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України,

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: polyakova_@ukr.net

**БІДНІСТЬ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ
ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПОЛІТИКИ**

Проаналізовано основні чинники бідності серед літніх людей в Україні, специфіку формування їхніх доходів та структуру витрат, оцінено ризики бідності залежно від соціально-демографічного складу домогосподарств. Доведено, що у складних багатопокілних сім'ях зберігаються найвищі показники монетарної бідності; літні люди мають вищі порівняно з іншим населенням ризики деприваційної бідності. Визначено, що серйозною проблемою в Україні є практично повна відсутність комфортного для літніх людей середовища проживання: облаштування міського житлового фонду та інфраструктура сільських населених пунктів у більшості випадків не відповідає їхнім потребам. Обґрунтовано, що в умовах постаріння суспільства державна політика подолання бідності серед літніх людей має поєднувати два напрями: 1) запобігання монетарній бідності шляхом: розширення можливостей зайнятості для осіб, які виявляють бажання працювати та залишатись активними членами суспільства; проведення пенсійної реформи, «осучаснення» раніше призначених пенсій та недопущення надмірної диференціації пенсійних виплат із солідарної системи; 2) зниження рівня деприваційної бідності, забезпечення прийняттого рівня життя і комфортного проживання для літніх, які не мають можливостей або бажання продовжувати трудову діяльність.

Ключові слова: бідність, деприваційна бідність, ризики бідності, доходи, витрати, літні люди, пенсіонери.

С.В. Полякова

канд. екон. наук, старш. наук. сотр., вед. научн. сотр.

Інститут демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: polyakova_@ukr.net

**БЕДНОСТЬ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В УКРАИНЕ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ
И РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ ПОЛИТИКИ**

Проанализированы основные факторы бедности среди пожилых людей в Украине, специфика формирования их доходов и структура расходов, оценены риски бедности в зависимости от социально-демографического состава домохозяйства. Доказано, что в сложных многопоколенных домохозяйствах

© ПОЛЯКОВА С.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 3 (31): 113–123

отмечаются наивысшие риски монетарной бедности, по сравнению с другими категориями населения пожилые люди имеют повышенные риски депривационной бедности. Определено, что серьезной проблемой в Украине является практически полное отсутствие комфортной для пожилых людей среды обитания: обустройство городского жилищного фонда и инфраструктура сельских населенных пунктов в большинстве случаев не отвечают их потребностям. Обосновано, что в условиях старения общества государственная политика преодоления бедности среди пожилых людей должна объединять два направления: 1) предотвращение монетарной бедности путем расширения возможностей занятости для людей, желающих работать и оставаться активными членами общества; проведение пенсионной реформы, «осовременивание» назначенных ранее пенсий и недопущение чрезмерной дифференциации пенсионных выплат из солидарной системы; 2) снижение уровня депривационной бедности, обеспечение приемлемого уровня жизни и комфортного проживания для пожилых, не имеющих возможности либо желания продолжать трудовую деятельность.

Ключевые слова: бедность, депривационная бедность, риски бедности, доходы, расходы, пожилые люди, пенсионеры.

S.V. Poliakova

PhD (Economics), Leading Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: polyakova_@ukr.net

POVERTY OF ELDERLY PEOPLE IN UKRAINE: BASIC TENDENCIES AND POLICY RECOMMENDATIONS

The principal causes of poverty of elderly people in Ukraine, specifics of their incomes and structure of expenditures are analysed in the article; the risks of poverty by social-demographic composition of households are estimated. According to the author's findings, a size and composition of consumer's expenses depend on the sex and age: a size of women's incomes and, accordingly, expenditures is traditionally lower than that of men; the gender gap in incomes and expenses increases with age, as the largest disparities are observed among the elderly. It is revealed that the high rates of monetary poverty are kept in complex multi-generation families.

In spite of the fact that pensioners' position looks rather safe at the national background (the relative poverty rate among pensioners is traditionally lower than the average country's rate), their limited income from the solidarity pension system and prevalence of the specific age-related needs (medical treatment, permanent use of medications, other skilled help) contribute to the increased risks of poverty among the elderly people. It has been determined that absence of comfortable environment of residence for elderly people is a serious problem in Ukraine: equipment of municipal housing fund and infrastructure of rural settlements do not answer their needs in most cases. That is why elderly people have higher risks of the deprivation poverty, as compared with the rest of the population. Consequently, in conditions of population aging, public policy on elderly people must combine two different directions: 1) preventing monetary poverty through expanding possibilities of employment for persons that wish to continue working and remain active members of society; implementing the pension reform through «modernizing» the pensions that have been scheduled earlier, and non-admission of the excessive differentiation of pension payments from the solidarity system; and 2) providing decent standards of life and comfortable residence for elderly people, who are not capable or do not wish to continue their labour activity.

Keywords: poverty, poverty by deprivations, risks of poverty, incomes, expenditures, elderly people, pensioners.

Постановка проблеми. Підвищення рівня і якості життя літніх людей є одним із важливих пріоритетів державної соціальної політики. Порівняно з іншими контингентами населення літні люди мають вищі ризики бідності, як монетарної, так і деприваційної (за позбавленнями)¹, тому потребують постійної уваги з боку держави, обґрунтованих, виважених політичних рішень.

¹ Деприваційний підхід до визначення бідності базується на припущенні, що у суспільстві існує деякий спосіб життя, притаманний середнім верствам населення, якого прагнуть майже усі люди і який може бути охарактеризований певним набором товарів, послуг, зручностей. Визначення бідності за деприваціями ґрунтується на концентрації в домогосподарствах певних ознак поганих умов життя, відсутності певних необхідних предметів, неможливості користування певними необхідними послугами, неможливості повадження певної діяльності.

На показники старіння у нашій країні традиційно накладають відбиток «демографічні хвилі», які зумовлюють істотні коливання чисельності вікових контингентів, що перетинають позначку першого порога старості (60 років ²) або ж 65-річчя ³. Тому за збереження загальної тенденції прогресуючого старіння населення в Україні за другу половину XX сторіччя в певні періоди частка населення, старшого за 60 (65) років, тимчасово знижувалася, що було пов'язано зі вступом до спільноти літніх осіб менш численних поколінь (наприклад тих, які пережили воєнне лихоліття). Треба зазначити, що вплив демографічної хвилі невдовзі (в міру того, як поріг старості перетнуть численні покоління народжених вже наприкінці першої — на початку другої половини XX сторіччя), зумовлюватиме посилення старіння населення. Нині більшість літніх людей у нас представлена «молодими старими» (віком від 60 до 74 років) — вони становлять понад 70 % усіх осіб, старших за 60 років. Та у перспективі варто очікувати підвищення частки старших вікових груп у складі найбільш літнього населення [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням бідності населення присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Найбільш комплексними є роботи Е.М. Лібанової (E. Libanova) [1, 2], у яких розкрито теоретико-методологічні підходи до вивчення проблем бідності, висвітлено сутність бідності як соціально-економічного явища, визначено фактори формування та прояви бідності. Наслідкам старіння суспільства присвячено ряд робіт І.О. Курило (I. Kurylo) [1, 3]; соціально-економічні та правові аспекти системи соціального забезпечення літніх людей вивчають О.В. Макарова (O. Makarova) [4, 5], Л.Г. Ткаченко (L. Tkachenko) [6, 7], проблеми бідності серед осіб старших вікових контингентів висвітлені у працях Л.М. Черенько (L. Cherenko) [8, 9]. Структуру доходів і витрат домогосподарств досліджують Л. Шангіна (L. Shanghina), В. Юрчишин (V. Yurchushun) [10] та інші вчені.

У сучасній зарубіжній економічній літературі приділено багато уваги питанням, пов'язаним із загальноосвітовим постарінням населення та проблемам літніх людей, вивченням факторів тривалості життя, оцінкою рівня матеріального забезпечення та специфіки їхніх витрат [11–15].

Метою статті є виявлення основних чинників поширення бідності серед літніх людей та розробка рекомендацій для політики стосовно підвищення рівня та якості їхнього життя.

Виклад основного матеріалу. Зміна соціально-демографічної структури населення у напрямі збільшення частки літніх людей, можливості і потреби яких істотно відрізняються від потреб інших вікових груп населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та низки інших. Так, уже нині комплекс заходів, спрямованих на підтримку літніх людей, фахівці визнають недостатнім та малоефективним, хоча ці витрати складають майже 2/3 (в 2014 році — 65,5 %) усіх витрат на соціальний захист. Пенсійні витрати становлять майже 10 % ВВП, при цьому мінімальний розмір пенсії вдвічі нижчий за фактичний прожитковий мінімум (на 01.01.2017 р. 1247 і 2436 відповідно ⁴).

² Межа пенсійного віку в Україні.

³ Міжнародний індикатор старіння населення.

⁴ У Кабміні поставили крапку у питанні підвищення пенсійного віку / Міністерство соціальної політики України: Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/news/12354.html>

Водночас, частина пенсіонерів отримують значно вищі пенсії, що в умовах солідарної системи пенсійного забезпечення є необґрунтованим та неприйнятним з точки зору пересічних громадян. Так, за даними Пенсійного фонду України, середній розмір пенсій у суддів становить 23,7 тис. грн, народні депутати отримують 15,2 тис. грн, прокурори — 9,9 тис. грн. Далі з трикратним відривом — пенсії науковців (3,7 тис. грн), чорнобильців (3,5 тис. грн), державних службовців (3,4 тис. грн), військовослужбовців (2,7 тис. грн). Середній розмір пенсії за віком становить 1,7 тис. грн⁵. Очевидно, що державі необхідно зосередити зусилля на тому, щоб за рахунок солідарної системи підтримувати прийнятні мінімальні стандарти пенсійного забезпечення, а диференціація має бути забезпечена за рахунок накопичувального рівня.

Розмір призначеної пенсії є головним джерелом доходів літніх людей: у структурі сукупних доходів самотніх пенсіонерів її частка перевищує 60 % (61,5 % за даними 2015 року). Вагомою статтею їхніх доходів залишається заробітна плата, оскільки частина пенсіонерів продовжують трудову діяльність. При цьому більшість працюючих пенсіонерів проживають у містах; у сільській місцевості можливостей для працевлаштування за межами особистого селянського господарства після виходу на пенсію значно менше.

Труднощі з працевлаштуванням пенсіонерів незалежно від місця проживання пов'язані ще й із тим, що роботодавці не хочуть працевлаштовувати осіб передпенсійного та пенсійного віку (за винятком деяких непопулярних серед молодших контингентів та низькооплачуваних категорій посад — прибиральниця, сторож, вахтер). Крім того, вони часто не вміють працювати з сучасною технікою, а система перенавчання та підвищення кваліфікації для представників старших вікових контингентів в Україні практично не працює.

Доволі відчутною залишається питома вага вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель — 7 % у 2015 році, а її зростання за останні два роки свідчить про погіршення матеріального добробуту літніх людей.

У цілому загальні доходи пенсіонерів-одинаків істотно відрізняються від доходів одинаків у працездатному віці: різниця становить близько 75 %, причому не змінюється з часом. У 2011 році середній дохід пенсіонера-одинака складав 1724,14 грн, одинака працездатного віку — 2303,97 грн, в 2015 році — 2365,26 і 3096,06 грн відповідно (рис. 1).

Необхідно відмітити, що ці цифри не враховують повною мірою тіньової складової доходів, істотно вищої в осіб працездатного віку. Таким чином, реальна різниця в сукупних доходах є ще більшою.

Низький рівень доходів літніх людей визначає і специфіку формування їх витрат. Протягом останніх двох десятиріч найбільшу питому вагу мають витрати на придбання продуктів харчування. Так, пенсіонери-одинаки витрачають на продукти близько 60 % від загальної суми витрат, ті, хто проживає в домогосподарстві разом з іншими пенсіонерами — вже 55 % (для порівняння: частка витрат на харчування в домогосподарствах осіб у працездатному віці становить 45–47 %). При цьому проблема полягає не стільки у кількісних показниках споживання, скільки у незбалансованості харчового раціону: домогосподарства, де проживають пенсіонери, забезпечують добову калорійність переважно за рахунок продуктів з високим вмістом жирів та вуглеводів і хронічно недоспоживають білки, що негативно впливає на стан здоров'я.

⁵ ПФУ: Пенсія суддів 23,7 тис., нардепів — 15,2 тис., прокурорів — 9,9 тис., а військових — лише 2,77 тис. грн // ЗІК [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zik.ua/news/2017/06/17/pfu_pensiya_suddiv_237_tys_nardepiv_152_tys_prokuroriv_99_tys_a_1116459

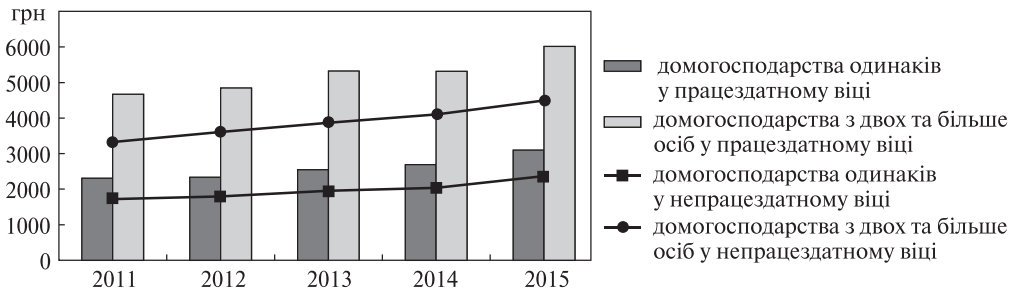

Рис. 1. Грошові доходи і сукупні ресурси домогосподарств без дітей залежно від їхнього складу (в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн)

Джерело: Держстат України. Офіційний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зростання цін на споживчому ринку ще більше ускладнить становище пенсіонерів та підвищить ризики монетарної та деприваційної бідності, адже держава компенсує лише збільшення вартості житлово-комунальних послуг (за рахунок надання субсидій). Так, за січень—серпень поточного року порівняно з аналогічним періодом попереднього року зросли ціни на продукти харчування та безалкогольні напої (на 10,3 %), одяг і взуття (3,3), житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива (34,2), предмети домашнього вжитку, побутову техніку та поточне утримання житла (2,9), охорону здоров'я (6), різні товари та послуги (на 5,2 %) ⁶.

Рівень і структура споживчих витрат залежать від статі та віку: традиційно розмір доходів і, відповідно, витрат у жінок нижчий, ніж у чоловіків; гендерний розрив у показниках доходів та витрат зростає зі збільшенням віку та досягає «піку» серед літніх людей. Так, різниця між сукупними витратами домогосподарств, де головою є жінка 57 років і старше та чоловік 60 років і старше, склала в 2011 р. 553 грн (21 %), 2012 — 629 грн (23 %), 2013 — 746 грн (26 %), 2014 — 871 грн (28 %), 2015 — 904 грн (24 %) (табл. 1).

Таблиця 1. Сукупні витрати домогосподарств України залежно від віку і статі голови домогосподарства, 2011–2015 рр. (в середньому за місяць на одне домогосподарство, грн)

Стать і вік голови домогосподарства	Роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Жінка 18–29 років	3408,55	3342,38	3641,63	4015,78	4729,51
Жінка 30–56 років	3873,09	4071,66	4182,62	4402,64	5230,82
Жінка 57 років і старше	2618,27	2748,70	2911,67	3086,26	3816,97
Чоловік 18–29 років	3576,66	3643,56	3672,06	3989,25	5185,03
Чоловік 30–59 років	4075,30	4165,54	4503,80	4678,38	5763,12
Чоловік 60 років і старше	3171,40	3378,07	3657,99	3957,71	4721,23

Джерело: Держстат України. Офіційний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶ Джерело інформації: Електронний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Літні люди є вразливими з точки зору ризиків бідності. Незважаючи на те, що на загальноукраїнському фоні ситуація виглядає цілком благополучною – рівень відносної бідності серед пенсіонерів стабільно нижчий за середній в країні на 2–3 в. п. (табл. 2), обмеженість доходів у більшості випадків тільки пенсійною виплатою із солідарної системи і наявність специфічних потреб, пов'язаних із віком (лікування, постійний прийом ліків, інша кваліфікована допомога) істотно збільшують ризики бідності літніх людей.

Бідність – явище сімейне; наявність у домогосподарстві, крім літньої людини, одного чи декількох дітей істотно підвищує ризики бідності. У складних багатопокілінних домогосподарствах (а їх досить багато в Україні), де вимушено проживають дві та більше сімей, що не можуть через фінансові труднощі придбати окреме житло, традиційно зберігаються найвищі показники бідності.

Літні люди більше, ніж населення середнього віку, вразливі до деприваційної бідності: за даними 2015 року 37,8 % домогосподарств з осіб у пенсійному віці відчували чотири та більше ознак позбавлення (для порівняння: серед домогосподарств з осіб у працездатному віці таких було 22,5 %). За останні п'ять років частка бідних домогосподарств істотно зростає: з 31,1 % в 2011 році до 37,8 % (рис. 2).

За самооцінкою респондентів, в 2015 році у третини населення старше 60 років не було достатньо коштів для споживання блюд з курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день, у 28 % не було коштів для підтримки достатньої, на їхню думку, температури в помешканні, а також не було можливості своєчасно і у повному обсязі оплатити орендні / іпотечні платежі або житлово-комунальні послуги⁷.

За всіма ознаками матеріальної депривації (крім відсутності автомобіля) рівні деприваційної бідності для жінок вищі, ніж для чоловіків; 45,1 % жінок і 42,5 % чоловіків проживають у домогосподарствах, що мають три і більше ознак позбавлень, 27,5 % жінок і 25,7 % чоловіків – у домогосподарствах, що мають чотири види матеріальної

Таблиця 2. Рівень бідності населення різних вікових груп за окремими критеріями бідності, 2011–2015 рр., %

Вікові групи	Критерії бідності									
	75 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат					міжнародний критерій (5 доларів по ПКС)				
	2011	2012	2013 ¹	2014 ²	2015 ¹	2011	2012	2013 ¹	2014 ²	2015 ²
Діти до 18 років	32,0	32,9	32,8	31,1	29,2	3,0	3,8	2,9	1,3	3,1
18–35 років	24,9	26,8	26,9	23,4	25,2	1,9	2,7	2,1	1,3	2,7
36–59 років	21,7	22,2	21,4	20,6	19,6	1,8	2,0	1,5	0,8	1,9
60 років і старше	21,2	22,2	20,5	21,2	19,7	1,2	1,3	1,1	0,4	1,3
В середньому в Україні	24,3	25,5	24,8	23,4	22,9	1,9	2,3	1,9	1,0	2,2

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь.

² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь, а також частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: Розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств, що проводиться Державною службою статистики України на постійній основі.

⁷ За даними Держстату. Офіційний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

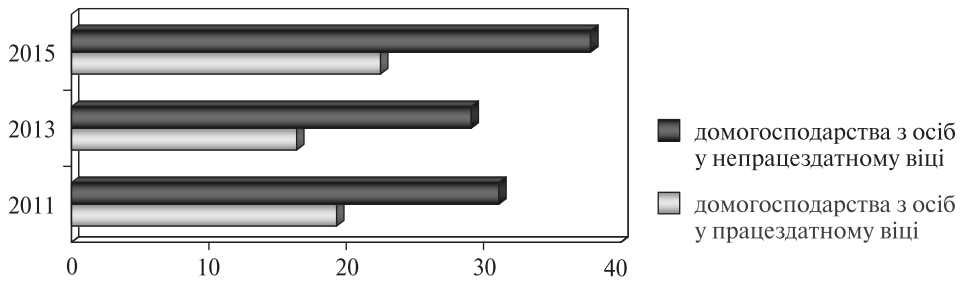

Рис. 2. Частка домогосподарств, що мають чотири та більше ознак позбавлення, %

Джерело: Держстат України. Офіційний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

депривації із дев'яти. У цілому більше чверті населення старше 60 років (26,3 %) відчують глибоку матеріальну депривацію (чотири та більше ознак позбавлень).

Серйозною проблемою в Україні є практично повна відсутність комфортного для літніх людей середовища проживання: облаштування житлового фонду у більшості випадків не відповідає їхнім потребам. У містах проблеми стосуються, по-перше, облаштування будинків та прибудинкових територій, по-друге, якісних характеристик приміщень (наявності базових зручностей, поточного та капітального ремонтів). Літні люди проживають, в основному, в старому житловому фонді, не обладнаному ліфтами, пандусами, поручнями, а комунікації таких будинків потребують серйозного капітального ремонту.

Проблеми сільських мешканців зумовлені в першу чергу недостатнім забезпеченням закладами соціальної сфери, передусім, медичними. У цілому в Україні незадоволена потреба літніх людей в амбулаторній терапевтичній і спеціалізованій консультативній допомозі складає в середньому 47 %, в реабілітаційному поліклінічному лікуванні — 81 %, організації стаціонарів на дому — 71,1, швидкій медичній допомозі — 32,5, стаціонарному інтенсивному лікуванні — 26,2, соціально-побутовому обслуговуванні — 20,5 %⁸. Зрозуміло, що забезпечити кожен сільський населений пункт медичними закладами, де б якісні послуги надавали кваліфіковані лікарі, є неможливим та економічно недоцільним. Натомість має бути організоване транспортне сполучення між віддаленими поселеннями та медичними закладами. Нині у багатьох сільських громадах проблема полягає не тільки і не стільки у відсутності транспортних засобів для перевезення хворих, скільки у відсутності доріг, по яких можна було б у найкоротші терміни доставити хворого до найближчого пункту медичної допомоги або лікаря до пацієнта. Хоча цьогоріч на розвиток місцевих громад виділено з Державного бюджету 1,5 млрд грн, з яких певну частину буде витрачено на ремонт доріг, але для будівництва нових шляхів сполучення цих коштів вочевидь не вистачить.

Ще одна проблема, пов'язана з відсутністю доріг і нормального транспортного сполучення з більш розвинутими населеними пунктами — неможливість сільських мешканців знайти роботу поза межами свого населеного пункту. У сільській місцевості проживає близько третини населення, а кількість робочих місць є недостатньою. Сільські мешканці не можуть знайти роботу у своєму населеному пункті, тому або переїжджають (переважно це молоді люди), або працюють в особистому підсобному господарстві (старші вікові контингенти). Але така праця, з одного боку, не приносить істотних грошових доходів, з іншого — не забезпечує надходжень до бюджету та страхових внесків, а отже, і страхового стажу.

⁸ За даними Держстату України. Офіційний ресурс. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Висновки та рекомендації для політики. Політика подолання бідності серед літніх людей в Україні має бути розділена за двома напрямками, що забезпечуватимуть:

1) запобігання монетарній бідності через:

- розширення можливостей зайнятості для людей, які бажають продовжувати працювати після виходу на пенсію;

- проведення пенсійної реформи, зокрема «осучаснення» призначених пенсій та забезпечення соціально прийнятної диференціації виплат із солідарної системи;

2) зниження рівня деприваційної бідності, забезпечення комфортного проживання для усіх літніх людей, незалежно від соціально-економічного статусу, доходів та типу місцевості.

Частина літніх людей має бажання продовжувати активну діяльність у суспільстві, в тому числі і на ринку праці. Враховуючи вимоги роботодавців до претендентів на вільні робочі місця, можна стверджувати, що у літніх людей невеликі шанси після оформлення пенсії знайти підходящу роботу із заробітною платою вище від мінімальної. Переважна більшість пенсіонерів (крім тих, хто залишиться на своїх попередніх робочих місцях, із відносно високим рівнем заробітної плати), буде змушена погоджуватись на низькооплачувані робочі місця у тіньовому секторі зайнятості. У цьому випадку державна політика має бути спрямована на визначення сфер суспільної діяльності, в яких можна було б підвищувати рівень зайнятості літніх людей, розробку і впровадження механізмів їх державної підтримки (в тому числі і фіскальних, системи державних замовлень тощо), забезпечення рівного доступу до програм професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки для сприяння їхній трудовій діяльності.

Міністерством соціальної політики України разом із Фондом Народонаселення ООН в 2008 році було розроблено та апробовано інноваційний проект щодо роботи «університетів третього віку». Нині в Україні працює більше 300 таких університетів, де навчається близько 25 тисяч слухачів за розробленою системою короткочасних курсів, повністю адаптованих до особливостей та інтересів літніх людей і спрямованих на вирішення їхніх проблем. Проте, невирішеними залишаються проблеми взаємодії таких університетів з ринком праці, безпосередньо з роботодавцями, що істотно зменшує шанси на працевлаштування літніх людей навіть за умови актуалізації їхніх знань, умінь і практичних навичок. У світовій практиці розроблено механізми для вирішення таких проблем, тому вивчення досвіду інших країн у сфері перенавчання та працевлаштування літніх людей є важливим та необхідним напрямом діяльності всіх інституцій, пов'язаних з ринком праці.

Важливим кроком для запобігання монетарній бідності є анонсоване Урядом «осучаснення» раніше призначених пенсій, що передбачає, перш за все, трикратне підвищення бази нарахування: з 1197 грн до 3764 грн. Проте для «осучаснення» раніше призначених пенсій та «підтягування» до фактичного прожиткового мінімуму наразі у Пенсійному фонді відсутні достатні кошти: загальний його дефіцит у 2016 році склав 143 млрд грн, з яких 82,3 млрд грн – дефіцит власне солідарної системи. Така ситуація склалась через різке зменшення єдиного соціального внеску та його пенсійної частини.

Збільшення мінімальної тривалості страхового стажу для певної категорії людей, які виходитимуть на пенсію, означатиме неминуче підвищення пенсійного віку: тим, хто не має достатньої кількості років страхового стажу, доведеться працювати після досягнення встановленого законодавством віку виходу на пенсію. Враховуючи рівень неофіційної зайнятості населення протягом останніх 20 років, можна стверд-

жувати, що контингенти тих, хто не матиме достатньої кількості років страхового стажу на момент досягнення пенсійного віку, будуть доволі чисельними. До того ж, вони зможуть претендувати лише на мінімальну пенсію, що призведе до зростання ризиків бідності серед літніх людей.

За оцінками Уряду, через 10 років у 60 на пенсію зможуть вийти тільки приблизно половина українців пенсійного віку; 40 % вийдуть на заслужений відпочинок у 63 роки, 5 % — в 65 років. За розрахунками Л. Ткаченко (L. Tkachenko), від 500 до 700 тисяч українців будуть виходити на пенсію пізніше 60 років, це приблизно 2/3 від усіх українців, які виходять на пенсію [15]. Таким чином, непопулярні в суспільстві рішення щодо загального підвищення пенсійного віку переведені в іншу площину.

Крім збільшення страхового стажу, Урядом передбачено зниження коефіцієнту за кожен рік понаднормативного стажу з 1,35 до 1, що з нашої точки зору є необґрунтованим, оскільки стаж у нинішніх реаліях є чи не важливішою складовою пенсійного забезпечення, ніж заробітна плата. Крім того, така політика призведе до зниження мотивації до продовження трудової діяльності після набуття права на пенсію.

Підвищення рівня пенсійних виплат безумовно позитивно вплине на скорочення масштабів деприваційної бідності в частині економічних депривацій (позбавлення). Зокрема, у літніх людей буде більше ресурсів для підвищення якості харчування, придбання необхідних непродовольчих товарів та оплати послуг, покращення житлових умов, покриття неочікуваних інших необхідних витрат.

Проте заходами монетарної політики вочевидь не вдасться зменшити масштаби позбавлення літніх людей можливостей доступу до інфраструктурних об'єктів. Для забезпечення комфортного існування усім членам суспільства, незалежно від соціально-економічного статусу, віку, місцевості проживання необхідно запроваджувати реформи з урахуванням потреб, інтересів та можливостей літніх людей. Мова йде, передовсім, про медичну реформу. Більшість літніх людей мають серйозні проблеми зі здоров'ям, потребують постійного лікування, а частина не може обходитись без сторонньої допомоги. В Україні сфера соціальних послуг нині перебуває в процесі реформування, тому важливо спрямувати реформи таким чином, щоб вони максимально враховували потреби літніх людей та забезпечували їм комфортне проживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лібанова Е.М., Курило І.О.* Що очікувати українцям до 2050 року? / Е. Лібанова, І. Курило // Урядовий кур'єр. — 31 січня 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-ochikuvati-ukrayincyam-do-2050-roku/> — Назва з екрана.
2. *Лібанова Е.М.* Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Е.М. Лібанова. — Київ : КНЕУ, 2008. — 330 с.
3. *Курило І.О.* Демографічне старіння: досягнення, перепона чи імператив? / І. Курило // Вісник Пенсійного фонду України. — 2015. — № 6 (156). — С. 12–17.
4. *Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (кол. моногр.)* / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2015. — 356 с.
5. *Макарова О.В.* Соціальна політика в Україні: Монографія / О.В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2015. — 244 с.
6. *Ткаченко Л.Г.* Кодифікація пенсійного законодавства: передумови та проблеми / Л. Ткаченко // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : зб. наук. праць. Матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 квіт. 2013 р.) ; за ред. проф. М.І. Іншина, проф. Н.М. Хуторян, доц. В.І. Шербини. — Київ : Ніка-Центр, 2013. — С. 634–638.

7. Ткаченко Л.Г. Влияние демографических изменений на пенсионную систему Украины / Л.Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 1 (21). — С. 97–107. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.01.097>
8. Черенько Л.М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив / Л.Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2 (27). — С. 130–142. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.130>
9. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища / Л.Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 11–21. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011>
10. Шангіна Л., Юрчишин В. Структура доходів і витрат домогосподарств «не відчула» кризи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.uceps.org/upload/yurchyshyn_shanhina_ohliad_XII-2009.pdf — Назва з екрана.
11. Mallier T., Morris D. Earnings trends among older employees in England and Wales, 1972–2001 // Ageing a. society. — Cambridge, — 2003. — 23, № 3. — P. 363–374.
12. Tinsley H.A., Tinsley D.J., Croskeys C.E. Park usage, social milieu, and psychosocial benefits of park use reported by older urban park users from four ethnic groups // Leisure sciences. — 2002. — 24, № 2. — P. 199–218.
13. Keating N., Ofinowski P. Understanding the caring capacity of informal networks of frail seniors: A case for care networks // Ageing a. society. Cambridge, 2003. — 23, № 1. — P. 115–127.
14. Selwyn N., Gorard S., Furlong J., Madden L. Older adults' use of information and communications technology in everyday life / Selwyn N., Gorard S., Furlong J., Madden L. // Ageing a. society. — Cambridge, 2003. — 23, № 5. — P. 561–582.
15. Richards S. Bridging the divide: Elders and the assessment process // Brit. j. of social work. — Oxford, 2000. — 30, № 1. — P. 37–49.
16. Пенсії знизять, а пенсійний вік «підвищать» для кожного другого: можливі наслідки реформи для українців [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://market.korupciya.com/2017/05/31/pensi-yi-znizyat-a-pensiyniy-vik-pidvishhat-dlya-kozhnogo-drugogo-mozhlivi-naslidki-reformi-dlya-ukrayintsiv/> — Назва з екрана.

REFERENCES

1. Libanova, E.M., & Kurylo, I.O. (2012). Shcho ochikuvaty ukrayintsyam do 2050 roku? [What could Ukrainian expect to 2050?]. Uryadovyy kuryer - Governmental courier. *ukurier.gov.ua*. Retrieved from <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-ochikuvati-ukrayincyam-do-2050-roku/> [in Ukrainian].
2. Libanova, E.M. (2008). *Bidnist naseleennyi Ukrainy: metodolohiya, metodyka ta praktyka analizu* [Poverty of the People in Ukraine: methodology, methods and analysis practise]. Kyiv, KNEU [in Ukrainian].
3. Kurylo, I.O. Demohrafichne starinnyia: dosyahnennya, perepona chy imperatyv? [Demographic aging: achievement, barrier or imperative?]. *Visnyk Pensynoho fondu Ukrainy - Bulletin of the Pension Fund of Ukraine*, 6 (156), 12–17 [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (Ed). (2015). *Liudskiy rozvytok v Ukraini. Modernizatsiia sotsialnoi polityky: rehionalnyi aspekt* [Human development in Ukraine. Modernisation of social politics: regional aspect]. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Makarova, O.V. (2015). *Sotsialna polityka v Ukraini* [Social policy in Ukraine]. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Tkachenko, L.H. (2013). Kodyfikatsiia pensiinoho zakonodavstva: peredumovy ta problemy [Codification of pension legislation: pre-conditions and problems]. Proceedings from Trends in the development of science of labor law and social security law: I Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (25-26 kvitnia 2013 roku) - International scientific and practical conference (April 25-26, 2013). (pp. 634-638). K. : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
7. Tkachenko, L.H. (2014). Vplyvanye demohrafycheskykh yzmeneniy na pensyonnuyu systemu Ukrainy [Influence of demographic changes on the pension system of Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1 (21), 97–107 [in Russian]. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.01.097>

8. Cheren'ko, L.M. (2016). Systema sotsialnoi pidtrymky v Ukraini: nemynuchist reform ta otsinka perspektyv [System of social support in Ukraine: inevitability of reforms and estimation of prospects]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2 (27), 130-142. [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.130>
9. Cheren'ko, L.M. (2015). Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proyavy ta otsinka masshtabiv yavlyshcha [New Forms of Poverty in Ukraine: Key Manifestations and Evaluation of Scale of the Phenomenon]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 1 (23), 11-21 [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011>
10. Shanhina, L., & Yurchyshyn, V. (n.d.). Ctruktura dokhodiv i vytrat domohospodarstv «ne vidchula» kryzy [Structure of income and expenditure «did not feel» of the crisis]. *uceps.org*. Retrieved from: http://www.uceps.org/upload/yurchyshyn_shanhina_ohliad_XII-2009.pdf [in Ukrainian].
11. Mallier, T., & Morris, D. (2003). Earnings trends among older employees in England and Wales, 1972-2001. *Ageing a. society*. Vol.23, 3, 363-374. Cambridge.
12. Tinsley, H.A., Tinsley, D.J., & Croskeys, C.E. (2002). Park usage, social milieu, and psychosocial benefits of park use reported by older urban park users from four ethnic groups. *Leisure sciences*, Vol. 24, 2, 199-218. London.
13. Keating, N., & Otfinowski, P. (2003). Understanding the caring capacity of informal networks of frail seniors: A case for care networks. *Ageing a. society*. Vol. 23, 1, 115-127. Cambridge.
14. Selwyn, N., Gorard, S., Furlong, J., & Madden, L. (2003). Older adults' use of information and communications technology in everyday life. *Ageing a. society*, Vol.23, 5, 561-582. Cambridge.
15. Richards, S. (2000) Bridging the divide: Elders and the assessment process. *Brit. j. of social work*. Vol. 30, 1, 37-49. Oxford.
16. Pensii znyziat, a pensiyni vik «pidvyshchat» dlia kozhnoho druhoho: mozhlyvi naslidky reformy dlia ukraintsiv [Pensions will be reduced, and retirement age «will increase» for each other: the possible consequences of reform for Ukrainians]. (n.d.). *market.korupciya.com*. Retrieved from: <http://market.korupciya.com/2017/05/31/pensiyi-znizyat-a-pensiyniy-vik-pidvishhat-dlya-kozhnogo-drugogo-mozhlivi-naslidki-reformi-dlya-ukrayintsiv/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 17.07.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.124>

УДК 330.567.25:336.71

JEL CLASSIFICATION: D14, G20, I32

В.С. ЗАЯЦЬ

канд. екон. наук., старш. наук. співроб.,
старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: zayac@idss.org.ua

ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАХИСТУ

Прозорість і легітимність інституційного середовища в країні є необхідною передумовою формування надійної системи захисту заощаджень домогосподарств. Важливе значення має стабільність функціонування ринку банківських послуг як однієї зі складових фінансової системи, оскільки забезпечує потреби усіх секторів економіки й населення у фінансових ресурсах і послугах, необхідних для економічного зростання і соціального розвитку. В Україні кризова ситуація у банківській системі та зниження довіри до неї з боку громадян послаблює інституційний захист заощаджень і створює своєрідні антистимули для залучення цих коштів в інституційні структури. Реформування банківської системи, зміни її структури чи функцій, а також політики взаємовідносин з клієнтами можуть обумовити розширення поля суспільних конфліктів і навіть спричинити появу ознак фінансової нестабільності. Вирішення цих проблем стає актуальним за умов загальної макроекономічної нестабільності, значних коливань валютних курсів, непередбачуваних змін в інвестиційних потоках, що формує нові ризики у сфері обігу заощаджень та їх трансформації в інвестиційний ресурс. У зв'язку з цим у статті досліджено специфіку сучасного інституційного захисту заощаджень домогосподарств в Україні у контексті завдань реформування банківської системи, її інтеграції у міжнародні ринки та процеси консолідації капіталу. Визначено нагальні проблеми, які виникли в результаті суспільно-політичної нестабільності та їхній вплив на процеси формування, збереження та інвестування заощаджень населення; виявлено обмеження та ризики у цій сфері, а також можливі напрями модернізації інституційного захисту на основі узагальнення світового досвіду.

Ключові слова: заощадження домогосподарств, інституційний захист, трансформаційні процеси, банківська система, банк, фінансова нестабільність.

В.С. Заяц

канд. екон. наук., старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: zayac@idss.org.ua

© ЗАЯЦЬ В.С., 2017

СБЕРЕЖЕНИЯ ДОМОХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ: АСПЕКТЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Прозрачность и легитимность институциональной среды в стране — необходимое условие формирования надежной системы защиты сбережений домохозяйств. Важное значение имеет стабильность функционирования рынка банковских услуг как одной из составляющих глобальной финансовой системы, поскольку обеспечивает потребности всех секторов экономики и населения в финансовых ресурсах и услугах, необходимых для экономического роста и социального развития. В Украине кризисная ситуация в банковской системе и снижение доверия к ней со стороны граждан ослабляет институциональную защиту сбережений и создает своеобразные антистимулы для привлечения этих средств в институциональные структуры. Реформирование банковской системы, изменения ее структуры или функций, а также политики взаимоотношений с клиентами могут обусловить расширение поля общественных конфликтов и даже привести к появлению признаков финансовой нестабильности. Решение этих проблем становится актуальным в условиях общей макроэкономической нестабильности, значительных колебаний валютных курсов, непредсказуемых изменений в инвестиционных потоках, формирует новые риски в сфере обращения сбережений и их трансформации в инвестиционный ресурс. В связи с этим, в статье исследована специфика современной институциональной защиты сбережений домохозяйств в Украине в контексте реформирования банковской системы, ее интеграции в международные рынки и процессы консолидации капитала. Определены актуальные проблемы, возникшие в результате углубления общественно-политической нестабильности и их влияние на процессы формирования, сохранения и инвестирования сбережений населения; выявлены ограничения и риски в этой сфере, а также возможные направления модернизации институциональной защиты на основе обобщения мирового опыта.

Ключевые слова: сбережения домохозяйств, институциональная защита, трансформационные процессы, банковская система, банк, финансовая нестабильность.

V.S. Zaiats
Ph.D (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: zayac@idss.org.ua

HOUSEHOLD SAVINGS IN UKRAINE: ASPECTS OF INSTITUTIONAL PROTECTION

Transparency and legitimacy of the institutional environment in the country is a prerequisite of the formation of a reliable system of household savings. The system of institutional protection of household savings performs an important social function and is an integral part of the financial security of any country. Ukraine is only at the stage of forming a system of reliable institutional protection of household savings. Protecting the rights of consumers of financial services in the country requires acceleration of these processes in order to bring them in line with European norms and standards. Equally important is the stability of the banking market as one of the components of the global financial system because it provides the needs of all economical sectors, population in financial resources and services needed for economic growth and social development. In Ukraine, the crisis in the banking system and reducing the credibility of the institutional protection of citizens weakens savings and creates a kind of despair to attract these funds in institutional structures. Reforming the banking system, changing its structure or functions, as well as customer relationship policies can condition the expansion of the field of social conflicts and even create signs of financial instability. The solution of these problems becomes relevant in the context of general macroeconomic instability, significant fluctuations in exchange rates, unpredictable changes in investment flows, which forms new risks in the sphere of the circulation of savings and their transformation into an investment resource. In this regard, the article examined the specificity of modern institutional protection of savings of households in Ukraine in the context of reforming the banking system as one of the components of the global financial system and its integration into international markets and consolidation of capital. The problems that have arisen as a result of the deepening social and political instability and its impact on the formation, protection and investing savings; limitations and risks identified in this area, the possible directions of modernization of the institutional protection; the world experience are determined and generalized.

Keywords: household savings, institutional protection, transformation process, banking, bank, financial instability.

Постановка проблеми. У країнах світу з ринковою економікою сукупні заощадження домогосподарств відіграють особливу роль, оскільки стимулюють економічне зростання і є важливою ознакою фінансового благополуччя та багатства будь-якої країни. У зв'язку з цим у країнах світу сформовано необхідні інституційні механізми гарантування, збереження і примноження цих ресурсів. Ефективно діють ті економічні механізми, які дають змогу акумулювати їх у банківській системі та ефективно використовувати для потреб зростання економіки та вирішення соціальних завдань у сфері добробуту населення. Проте в останні роки у зв'язку із кризовими явищами розвинені країни зіштовхнулися зі значними проблемами у сфері регулювання діяльності фінансово-кредитної, і, насамперед, банківської системи, внаслідок чого з'явилися нові проблеми інституційного захисту заощаджень, тобто захищеності від знецінення, гарантування повернення у повному обсязі банківських вкладів та додержання зобов'язань банків перед вкладниками в цілому.

Прозорість і легітимність інституційного середовища в країні є необхідною передумовою формування надійної системи захисту заощаджень домогосподарств. Не менш важливе значення має стабільність функціонування ринку банківських послуг в Україні, оскільки саме від неї залежить те, наскільки своєчасно і в якому обсязі задовольнятимуться потреби у фінансових ресурсах і послугах. В Україні кризова ситуація у банківській системі та зниження довіри до неї з боку громадян послаблює інституційний захист заощаджень і створює своєрідні антистимули для залучення цих коштів в інституційні структури. Це може мати руйнівні наслідки для економіки та соціальної стабільності в країні. Безперечно, за таких умов держава посилює вплив на діяльність банківських установ через підтримку ліквідності банків, створення державної системи гарантування вкладів, а також вимоги до таких показників як ліквідність, капіталізація та максимальні значення ризиків у цій діяльності. Водночас необхідно враховувати, що будь-які зміни у банківській системі можуть істотно розширювати поле потенційних конфліктів, а нерідко і спричиняти фінансову нестабільність. Ці проблеми актуалізуються в умовах суспільно-політичної нестабільності, створення умов для маніпулювання інвестиційними й фінансовими ресурсами, що формує нові ризики у сфері формування, збереження та інвестування заощаджень населення як однієї зі складових інвестиційного капіталу будь-якої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальним проблемам формування доходів і заощаджень населення та пов'язаним з ними проблемам якості життя присвятили праці багато українських учених: В. Близнюк (V. Blyznyuk), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Макарова (O. Makarova), С. Полякова (S. Polyakova), У. Садова (U. Sadova), Л. Черенько (L. Cherenko). Треба відзначити, що цю наукову проблематику розглянуто у широкому діапазоні — не лише у контексті якості життя населення, а й завдань розвитку фінансового ринку та нових інвестиційних потоків у державі. У зв'язку з цим виникають і розвиваються методологічно різні підходи. Зокрема, заощадження домогосподарств досліджено як складову інвестиційних ресурсів та важливий елемент фінансового ринку [1, с. 1–5; 2, с. 97–103; 3, с. 45–49; 4, с. 114; 5, с. 26–29] чи інструмент гарантування добробуту та захисту у складних життєвих ситуаціях [6, с. 116–129]. В умовах зниження трудових доходів домогосподарств виникають нові напрями досліджень, орієнтовані на формування механізму захисту заощаджень від інфляційного знецінення, коливань ринкової кон'юнктури, а також кризових явищ у банківській системі.

Наразі фінансово-економічна криза у європейських країнах актуалізувала проблему інституційного захисту заощаджень домогосподарств і пошуку нових механізмів,

спроможних їх забезпечити від знецінення чи повної втрати. Унаслідок цього виник напрям досліджень, пов'язаний із формування дієвої системи управління заощадженнями домогосподарств, насамперед у межах банківської системи [3, с. 45–49]. Доведено необхідність формування в Україні механізму захисту банківських вкладів із урахуванням світового досвіду через зовнішні та внутрішні інструменти впливу, зокрема, ліцензування операцій щодо залучення коштів фізичних осіб, посилення банківської майнової відповідальності за набутими зобов'язаннями, удосконалення системи корпоративного банківського управління з посиленням безпеки банків, а також модернізацію системи фінансового моніторингу банківських операцій. Пріоритетного значення набувають інструменти так званого змішаного впливу, тобто системи гарантування банківських депозитів. В Україні вони перебувають на етапі формування.

Мета статті полягає у визначенні специфіки сучасного інституційного захисту заощаджень домогосподарств в Україні у контексті реформування банківської системи, її інтеграції у міжнародні ринки та процесів консолідації міжнародного капіталу.

Виклад основного матеріалу. Система інституційного захисту заощаджень домогосподарств реалізується через певну сукупність взаємопов'язаних інструментів регулювання з боку державних та приватних структур, спрямованих на збереження цих коштів від можливого знецінення, сприяння їх залученню до банківської системи та ефективне використання для економічних та соціальних потреб, а також гарантоване повернення з відповідними дивідендами у визначені договором терміни. Надійність цієї системи залежить як від стабільності суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в країні та здійснюваної грошово-кредитної політики, так і від фінансової стійкості банків, розвитку в них системи ризик-менеджменту. Необхідно зазначити, що в Основних засадах грошово-кредитної політики на 2017 р. серед головних пріоритетів політики Національного банку України визначено зниження інфляційних ризиків та досягнення рівня інфляції на рівні 8 % на кінець 2017 р. [7, с. 15]. В оприлюдненій Національним банком України дорожній карті з переходу до інфляційного таргетування запропоновано план дій щодо реалізації Стратегії монетарної політики на 2016–2020 рр. Однак після ухвалення цих документів рівень довіри до банківської системи з боку населення не збільшився, а система інституційного захисту не стала, на жаль, більш надійною.

Загальні обсяги заощаджень домогосподарств України у вигляді депозитів у комерційних банках країни у 2016 р. становили 437,0 млрд грн. Протягом 2000–2016 рр. вони зросли у номінальному обчисленні у 64,3 рази (табл. 1). З 2008 р. в умовах значних коливань валютного курсу та ситуації невизначеності вкладники розміщували наявні кошти в комерційних банках на короткий термін чи взагалі закривали депозити, внаслідок чого їх обсяги скоротились у 2009 р. на 1 млрд грн, а протягом 2013–2015 рр. – на 31,0 млрд грн. Натомість обсяги депозитів в іноземній валюті за період 2013–2016 рр. зросли на 29,8 % виключно за рахунок зниження курсу гривні до іноземних валют, тоді як у валютних номінаціях їхній обсяг зменшився.

Значне скорочення обсягів депозитів відбувалося у зв'язку зі зростанням очікувань щодо ліквідації окремих комерційних банків та появи загальної невпевненості населення у можливостях стабілізації банківського сектору економіки, і відповідно, і повернення коштів. Однак необхідно враховувати і те, що певна частка заощаджень домогосподарств тривалий час функціонує поза межами банківської системи – за оцінками Національного банку України, наприкінці 2015 р. готівкова іноземна валюта поза банківською системою становила близько 84 млрд дол. [8]. Активне залучення

Таблиця 1. Депозити домогосподарств у комерційних банках в Україні, на кінець року, млрд грн

Депозити	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Всього	6,8	73,2	215,1	214,1	275,1	310,4	369,3	441,9	418,1	410,9	437,0	442,0
з них у валюті:												
націо- наль- ний	3,5	42,2	107,5	101,1	142,9	160,5	186,8	257,8	200,9	198,9	198,0	198,0
іно- земний	3,3	31,0	107,6	113,0	132,2	149,9	182,5	184,1	212,3	212,0	239,0	244,0

Примітка: * II кв. 2017 року.

Джерело: [9].

коштів населення, що обертаються поза банківською системою, становить значний резерв формування нових інвестиційних потоків у національну економіку та нарощування її соціально-економічного потенціалу.

Вихід із інвестиційного поля України значної кількості іноземних банків, ліквідація дрібних вітчизняних банків за умов високих інфляційних очікувань населення свідчать про ускладнення умов збереження та інвестування наявних коштів домогосподарств. Основними фінансово-кредитними інститутами, які забезпечують їх залучення як важливого інвестиційного ресурсу, залишаються комерційні банки України, мережа яких неухильно скорочується внаслідок політики оптимізації, здійснюваної Національним банком України. У 2008 р. їх налічувалося близько 175, у тому числі за участю іноземного капіталу — 47, а на 01.09.2017 р. кількість таких банків з ліцензією Національного банку України становила лише 88, у тому числі з іноземним капіталом — 38. Про зниження ефективності інституційної взаємодії між основними партнерами у цій сфері свідчить, зокрема, зростання простроченої заборгованості за кредитами — з 1,3 до 22,8 % (табл. 2). І хоча головні причини цього явища пов'язані із загальним падінням платоспроможності населення та його збіднінням, все-таки зміни в структурі та особливостях функціонування банківської системи впливають на захищеність вкладів домогосподарств.

Таблиця 2. Показники розвитку банківської системи України, 2008–2017 рр.

Показник	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*	2017**
Кількість банків з ліцензією НБУ	175	184	182	176	176	176	180	163	116	88
З них з іноземним капіталом	47	53	51	55	53	53	49	51	41	38
Частка простроченої заборгованості за кредитами, % від загальної суми кредитів	1,3	2,3	9,4	11,2	9,6	8,9	7,7	13,5	22,8	—

Примітки: * без неплатоспроможних банків; ** на 01.09.2017 року.

Джерело: [10].

Звичайним явищем для України є непартнерська поведінка банків стосовно власних клієнтів з огляду на низький рівень стандартів щодо відкритості банківського бізнесу та недостатньої прозорості фінансової політики, що на тлі низького рівня фінансової грамотності населення нерідко має наслідком втрату частини заощадженого доходу домогосподарств чи створення небажаних конфліктних ситуацій. За висновками експертів, спостерігається певна відстороненість банківського сектору від реальних потреб фінансування економіки та забезпечення її необхідними кредитними ресурсами.

Водночас громадяни України в умовах суспільно-політичної нестабільності та зниження трудових доходів з пересторогою ставляться до депозитної і кредитної політики банків, а близько третини населення країни не користується банківськими послугами. За результатами опитування, проведеного на замовлення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб за підтримки програми фінансового розвитку *USAID*, лише 18 % опитаних довіряли банкам зберігати частину заощаджень; молодь віком 18–29 років частіше довіряє банкам кошти, а серед опитаних осіб віком старше 60 років близько 43 % не мали заощаджень у банківській системі [11]. У цьому контексті необхідно зазначити, що будь-які заощадження (у вигляді вкладів у комерційних банках, інвестиційних фондах і компаніях, цінних паперах, внесків у пенсійних фондах та страхових полісах) мають значні переваги порівняно із накопиченнями в готівковій формі, оскільки значно розширюють можливості грошового обігу в державі через багаторазове використання залучених коштів. Це сприяє створенню необхідних інституційних передумов для поступового переходу до досконаліших форм організації та регулювання грошового обороту.

Результати соціологічних досліджень та офіційна інформація Національного банку України (зокрема, щодо показників доларизації та динаміки депозитів, частки коротко- і довгострокових депозитів у структурі депозитної бази) свідчать, що тривалий процес реформування банківської системи України не сприяє, на жаль, зростанню рівня довіри з боку споживачів банківських послуг — як фізичних, так і юридичних осіб. З часом це скорочує надходження до банків необхідних фінансових ресурсів, звужує їхні можливості кредитування вітчизняної економіки та трансформації доходів населення в інвестиційний капітал країни та її регіонів. Незаперечним є те, що на інституційну взаємодію банків та їхніх клієнтів значною мірою впливають зовнішні суспільно-політичні чинники — протягом 2014–2017 рр. триває безпрецедентне для України поєднання політичної, соціальної та фінансово-економічної кризи на тлі збройного конфлікту на сході України.

Наразі в країнах світу активно відбувається процес консолідації банківського капіталу водночас значними реорганізаційними та інституційними змінами в інших секторах економіки. З 2008 р. у банківському секторі Єврозони розпочалися процеси раціоналізації, спрямовані на зменшення кредитних установ, скорочення банківських витрат та боргів. За даними Європейського Центрального Банку (ЄЦБ) [12], протягом 2000–2016 рр. кількість кредитних інститутів у країнах ЄС та Єврозони скоротилась на 2 896 установ, у лютому 2017 р. їх кількість становила 5 002 установи. Необхідно підкреслити, що основні мотиви, які спонукали банки об'єднуватись через угоди злиття та поглинання, пов'язані, насамперед, із прагненням зменшити заборгованість шляхом приєднання до успішного банку, зміцнити власні позиції, а відтак значно розширити присутність на ринку банківських послуг.

Водночас активізувався процес виходу потужних банків із ринків країн, які втратили привабливість через відсутність значної частки платоспроможних пози-

чальників, зниження дохідності цих послуг чи можливе загострення суспільно-політичної ситуації. У відновленні банківського сегменту економіки країн Єврозони вагому роль відіграли органи державного управління, які задля їх оздоровлення та підвищення стійкості ініціювали частку ухвалення багатьох угод, спрямованих на злиття і поглинання. Сучасні трансформаційні зміни у банківській системі та загальне погіршення соціально-економічної ситуації в європейських країнах по суті примусило управлінські структури значно посилити захист інтересів вкладників через систему страхування банківських депозитів. Дієві системи гарантування вкладів існують у понад 70 країнах світу [13], представлені вони здебільшого американською та німецькою моделлю.

Значні відмінності у побудові та функціонуванні систем страхування вкладів обумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країн та особливостями здійснення банківської діяльності. Зокрема, чинна американська система гарантування повернення заощаджень, поширена у Великій Британії, Канаді та Японії, передбачає створення спеціального управлінського органу, поточна діяльність якого фінансуватиметься банками і державними органами управління за умови обов'язкової участі банківської системи у гарантуванні вкладів.

Необхідно зазначити, що за німецькою моделлю цими гарантіями опікуються створені асоціації банків (за умови їх добровільної участі) на тлі відсутності державного фінансування. Наразі ця модель ефективно застосовується в інших країнах, зокрема Швейцарії, Франції та Нідерландах. В країнах Євросоюзу системи гарантування депозитів є обов'язковими з прийняттям відповідної Директиви 94/19/ЄС «Щодо схем гарантування депозитів» [14]. Відповідно до цих вимог члени Європейського Союзу впроваджують будь-яку одну або навіть декілька систем гарантування депозитних вкладень. Значного поширення в європейських країнах набула система пропорційного страхування, яка передбачає відшкодування лише певного відсотку (близько 5–20 % до вкладу). Запровадження таких систем істотно впливає на вибір банківської установи з боку вкладника.

Порівнюючи специфіку європейської та української систем гарантування вкладів, треба зазначити, що серед її учасників в Україні є лише банківські установи, в той час, як у країнах ЄС вона охоплює банківські і небанківські установи, зокрема кредитні спілки, які здійснюють залучення вкладів; гарантії щодо повернення цих коштів поширюються і на суб'єкти підприємництва. Спостерігається позитивна тенденція щодо збільшення гарантованих обсягів повернення вкладів у країнах ЄС та в Україні – вони становлять відповідно 100 000 євро та 200 000 грн [15]. У перспективі з метою посилення довіри до вітчизняної банківської системи доцільно розглянути питання про подальше підвищення обсягів гарантованого повернення вкладів, можливо на рівні 250 000 грн.

В Україні проблемою захисту прав вкладників опікується Фонд гарантування вкладів фізичних осіб як неприбуткова організація. Однак, на думку експертів, доволі частими є факти порушення законодавства з боку цього Фонду. Крім того, вирішення проблеми інституційного захисту заощаджень населення України має певну специфіку через значні коливання валютних курсів, нестабільність національної грошової одиниці, внаслідок чого поведінка домогосподарств саме у цьому сегменті фінансового ринку стає непередбачуваною, а нерідко і панічною.

На їхнє природне намагання зберегти та повернути заощадження, а також поведінку на фінансовому ринку безпосередньо впливає значне коливання курсу національної валюти (рис. 1). Досвід попередніх років показує, що навіть незначна

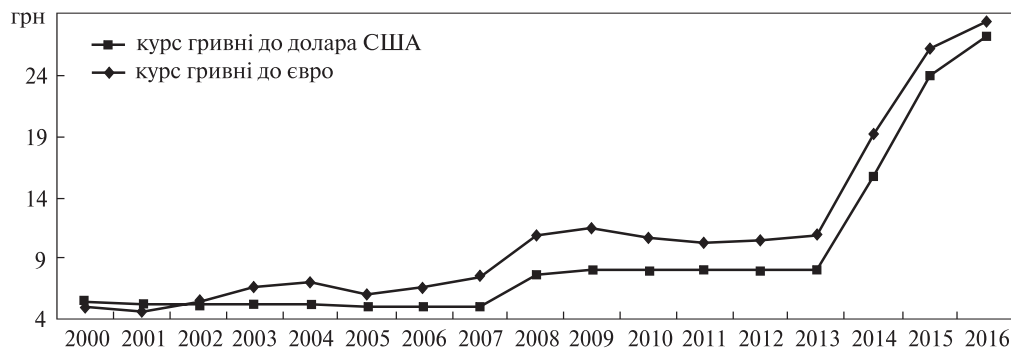

Рис. 1. Динаміка офіційного курсу національної грошової одиниці до іноземних валют (на кінець періоду), грн

Джерело: [16].

девальвація гривні спонукає значну частку економічно активного населення до формування заощаджень в іноземній валюті і може у короткий термін спричинити посилення панічних настроїв, які в свою чергу створюють ситуацію нестабільності і невизначеності на фінансовому ринку України.

Сучасні реорганізаційні зміни в банківській системі України, на жаль, не сприяють зміцненню системи інституційного захисту заощаджень домогосподарств, зростанню доступності кредитних ресурсів для фізичних та юридичних осіб, а відтак не забезпечують виконання важливих функцій банківського сектору відносно споживачів його послуг. Для переважної більшості як суб'єктів підприємництва, так і економічно активного населення ставки за кредитами є надзвичайно високими і перевищують реальну платоспроможність потенційних позичальників. Необхідно зазначити, що з 2009 р. фактичний розрив у величині процентних ставок комерційних банків за споживчими та іпотечними кредитами у національній валюті лише зростав (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка відсоткових ставок комерційних банків за споживчими та іпотечними кредитами у національній валюті (середньозважені за рік), %

Джерело: [17].

Новим етапом у формуванні інституційного захисту заощаджень домогосподарств є пом'якшення валютного регулювання. Постановою НБУ №14 від 24 лютого 2017 р. дозволено громадянам України розміщувати кошти з іноземним джерелом походження на банківських рахунках за межами держави та інвестувати їх. Індивідуальні ліцензії зберігаються лише для випадків, коли громадяни України переказують кошти на рахунки у закордонних банках чи інвестують в економіку інших країн.

Такі рішення НБУ схвалено експертним середовищем як необхідні кроки на шляху лібералізації системи валютного регулювання в країні та її позбавлення від архаїчних залишків минулого. Крім того, вони відкривають нові можливості для громадян у торгівлі із закордонним замовником та розпорядженні одержаних коштів, їх інвестуванні, а також спрощують доступ до новітніх систем інтернет-розрахунків, зокрема *PayPal*. Очікувані зміни у валютному регулюванні на основі нового законопроекту, розробку якого ведуть НБУ та експерти ЄС, дадуть змогу ще більше лібералізувати цю сферу відповідно до директив ЄС про вільний рух капіталу та угод між ЄС та Україною [18]. Передбачається декілька етапів такої лібералізації, спрямованих на те, щоб для населення скасувати обмеження на купівлю валюти чи її зняття з банківських рахунків, а також здійснення фінансових операцій за кордоном, у тому числі раніше введене обов'язкове ліцензування інвестицій, вкладених у нерухомість чи цінні папери.

Висновки. Система інституційного захисту заощаджень домогосподарств виконує важливу соціальну функцію і є складовою фінансової безпеки будь-якої країни. В сучасних умовах вона не може бути сформована без активного втручання державних структур та громадського контролю. Застосовувані інституційні механізми захисту можуть спиратися на різні фінансові інструменти, проте провідна роль належить прогресивній грошово-кредитній політиці держави. Україна знаходиться лише на етапі формування системи надійного інституційного захисту заощаджень домогосподарств. Захист прав споживачів фінансових послуг в країні вимагає прискорення цих процесів з метою приведення у відповідність до європейських норм і стандартів.

Специфіка сучасного інституційного захисту заощаджень домогосподарств в Україні полягає в збереженні низького рівня його надійності протягом тривалого часу внаслідок нестабільності банківської системи, частих реорганізаційних змін та високої залежності від стану фінансового ринку країни. Про це свідчать і судові процеси, пов'язані з ліквідацією банків, та заборгованість із виплат вкладникам неплатоспроможних банків. Найгірше те, що у своїй діяльності Фонд гарантування вкладів фізичних осіб припускає порушення законодавства. При цьому інтереси самих вкладників залишаються незахищеними належним чином державою. З боку самих домогосподарств загальна ситуація непередбачуваності викликає панічні настрої, що лише погіршує стан фінансового ринку країни.

Стратегічним напрямом створення потужної системи інституційного захисту заощаджень домогосподарств є досягнення стабільного розвитку фінансово-кредитної системи України з відновленням нормального функціонування банківського сегменту економіки. З цією метою доцільно використати досвід європейських країн, в яких саме органи державного управління ініціювали угоди злиття і поглинання, орієнтовані на зміцнення банківської системи. Одночасно управлінські структури ініціювали посилення захисту інтересів вкладників через страхування банківських депозитів. Враховуючи, що в Україні створені необхідні макроекономічні передумови для надійного гарантування вкладів домогосподарств, важливо рухатись шляхом лібералізації валютного регулювання та зростання економічної активності та участі громадян у формуванні повноцінного ринку капіталу в країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко К.В. Інститути спільного інвестування: сутність, функції та місце в економічній системі / К.В. Клименко // Ефективна економіка. — 2013. — №3. — С. 1–5.
2. Кондрацька Н.М. Інституційні підходи до визначення сутності та мотивів заощаджень домогосподарств / Н.М. Кондрацька // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону. — 2013. — №4. — С. 97–103.
3. Кулеша В.О. Сутність і особливості управління заощадженнями населення / В.О. Кулеша // Збірник наукових праць ЧДТУ. — Чернівці, 2005 — С. 45–49.
4. Малік М. Захист заощаджень населення в банківській системі як напрям підвищення стабільності кредитних установ України / М. Малік, В. Харабара // Вісник КНУ ім. Шевченка. Сер. Економіка. — 2006. — № 86-87. — С. 114.
5. Франченко О.Л. Використання заощаджень населення в інвестування економіки країни через структури фондового ринку / О.Л. Франченко // Економічний часопис ХХІ. — 2010. — № 9–10. — С. 26–29.
6. Заяць В.С. Формування доходів населення України: особливості та тенденції / В.С. Заяць // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2(24). — С.116–129. — doi : <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.116>.
7. Основні засади грошово-кредитної політики на 2017 р. та середньострокову перспективу. — Київ : Рада Національного банку України — 2016. — 18 с.
8. Жолудь О., Понтьківська І. Доларизація та чорний ринок валюти в Україні: причини, обсяги, наслідки для економіки та політики. — Київ : Центр економічної стратегії, 13 вересня 2016 р. — 19 с.
9. Статистичний щорічник України за 2014 рік / Державна служба статистики України. — Київ : Август Трейд, 2015. — С.54.
10. Основні показники діяльності банків України. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807.
11. Опитування з метою оцінки рівня знань українських споживачів щодо системи гарантування вкладів фізичних осіб [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fg.gov.ua/images/docs/Zvit.pdf>
12. European Central Bank Statistics: official web-site [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ecb.europa.eu/stats/ecb_statistics/escb/html/table.en.html?id=JDF_MFI_MFI_LIST
13. Вісник Національного банку України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=118303>.
14. Директива 94/19/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Щодо схем гарантування депозитів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_275.
15. Deposit Guarantee Schemes [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-10-318_en.htm?locale=EN.
16. Офіційний курс гривні до іноземних валют за курсом НБУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/files/5-Exchange_rates.xls
17. Процентні ставки комерційних банків за споживчими та іпотечними кредитами у національній валюті [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://bank.gov.ua/files/4-Financial_markets.xls
18. Виговська Л. Національний банк розповів, коли почнеться справжня валютна лібералізація / Л. Виговська // Бізнес. — 1 грудня 2016 р.
19. Banking structures report [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/bankingstructuresreport201410.en.pdf>

REFERENCES

1. Klymenko, K.V. (2013). Instytutu spilnoho investuvannia: sutnist, funktzii ta mistse v ekonomichnij systemi [Collective investment: the nature, function and place in the economic system]. *Efektivna ekonomika - Efficient Economy*, 3, 1-5. [in Ukrainian].
2. Kondrats'ka, N.M. (2013). Instytutsijni pidkhody do vyznachennia sutnosti ta motyviv zaoschadzhen domohospodarstv [Institutional approaches to determining the nature and motives of household savings]. *Problemy ratsionalnoho vykorystannia sotsialno-ekonomichnoho ta pryrodno-resursnoho potentsialu*

- rehionu – Problems of rational use of socio-economic and natural resources of the region, 4, 97-103 [in Ukrainian].
3. Kulesha, V.O. (2005). Sutnist i osoblyvosti upravlinnia zaoschadzheniamy naselennia [The essence and peculiarities of savings]. *Zbirnyk naukovykh prats ChDTU – Proceedings of ChSTU*. Chernihiv [in Ukrainian].
 4. Malik, M., & Kharabara, V. (2006). Zakhyst zaoschadzhen naselennia v bankivskij systemi iak napriam pidvyschennia stabilnosti kredytnykh ustanov Ukrainy [Protection savings in the banking system as the direction of increasing the stability of credit institutions of Ukraine]. *Visnyk KNU im. Shevchenka – Bulletin of KNU Shevchenko*. Series Ekonomika, 86-87, 114. [in Ukrainian].
 5. Franchenko, O.L. (2010). Vykorystannia zaoschadzhen naselennia v investuvannia ekonomiky krainy cherez struktury fondovoho rynku [Protection of savings in the banking system as the direction of increasing the stability of credit institutions in Ukraine]. *Ekonomichnyj chasopys XXI – Economic Journal XXI*, 9-10, 26-29. [in Ukrainian].
 6. Zaiats', V.S. (2015). Formuvannia dokhodiv naselennia Ukrainy: osoblyvosti ta tendentsii [The formation of population income in Ukraine: special aspects and trends]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2(24), 116-129. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.116> [in Ukrainian].
 7. *Osnovni zasady hroshovo-kredytnoi polityky na 2017 r. ta seredn'ostrokovu perspektyvu [Basic principles of monetary policy for 2017 and the medium term]*. (2016). Kyiv: The National Bank of Ukraine [in Ukrainian].
 8. Zholud', O., & Piontkivs'ka, I. (2016). *Dolaryzatsiya ta chornyy rynek valyuty v Ukraini: prychny, obshchy, naslidky dlya ekonomiky ta polityky [Dollarization and black market currency in Ukraine: causes, scope, consequences for the economy and politics]*. Kyiv: Economic Strategy Center [in Ukrainian].
 9. *Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy za 2014 rik [Statistical Yearbook of Ukraine, 2014]*. (2015). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv: Avhust Trejd [in Ukrainian].
 10. *Osnovni pokaznyky diyalnosti bankiv Ukrainy [Main indicators of banks in Ukraine]*. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807 [in Ukrainian].
 11. *Opytuvannya z metoyu otsinky rivnya znan ukraiyinskykh spozhyvachiv shchodo systemy harantuvannya vkladiv fizychnykh osib [The survey to assess the level of knowledge of ukrainian consumers about the deposit guarantee system of physical persons]*. (n.d.). *fg.gov.ua*. Retrieved from <http://www.fg.gov.ua/images/docs/Zvit.pdf> [in Ukrainian].
 12. European Central Bank Statistics: official web-site. (n.d.). *ecb.europa.eu*. Retrieved from http://www.ecb.europa.eu/stats/ecb_statistics/escb/html/table.en.html?id=JDF_MFI_MFI_LIST
 13. *Visnyk Natsional'noho banku Ukrainy [Proceedings of the National Bank of Ukraine]*. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=118303> [in Ukrainian].
 14. *Dyrektyva 94/19/YeS Yevropeyskoho Parlamentu i Rady «Shchodo skhem harantuvannya depozytiv» [Directive 94/19 / EU of the European Parliament and the Council «Regarding deposit-guarantee schemes»]*. (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_275 [in Ukrainian].
 15. Deposit Guarantee Schemes. (n.d.). *europa.eu*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-10-318_en.htm?locale=EN
 16. *Ofitsynny kurs hryvni do inozemnykh valut za kursom NBU [The official rate of the hryvnia to foreign currencies NBU rate]*. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from http://www.bank.gov.ua/files/5-Exchange_rates.xls [in Ukrainian].
 17. *Protsentni stavky komertsyinykh bankiv za spozhyvchymy ta ipotechnymy kredytamy u natsionalniy valyuti [Interest rates of commercial banks on consumer and mortgage loans in national currency]*. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/files/4-Financial_markets.xls [in Ukrainian].
 18. Vyhov's'ka, L. (2016). Natsionalnyy bank rozpoviv, koly pochnetsya spravzhnya valyutna liberalizatsiya [National Bank told when to begin the real exchange rate liberalization]. *Biznes – Business* [in Ukrainian].
 19. *Banking structures report*. (n.d.). *ecb.europa.eu*. Retrieved from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/bankingstructuresreport201410.en.pdf>

Стаття надійшла до редакції журналу 11.09.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.135>

УДК 336.13:332.143(477)

JEL CLASSIFICATION: H51, H52

П.А. ШВЕЦЬ

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavelshvets@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СПОЖИВАННЯ ПОСЛУГ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасні тенденції та особливості регіональної диференціації споживання послуг соціальної інфраструктури й обґрунтовано напрями забезпечення соціальних гарантій надання медичних і освітніх послуг в Україні. Детально проаналізовано структуру витрат на функціонування та розвиток галузей соціальної інфраструктури в складі сукупних витрат місцевих бюджетів за 2003–2016 рр. Досліджено динаміку абсолютних і відносних показників відповідних витрат місцевих бюджетів за цей період, що дало змогу узагальнити основні тенденції в країні. Виявлено фактори, що впливають на рівень споживання населенням послуг соціальної інфраструктури, проаналізовано тенденції та рівень споживання населенням України цих послуг на регіональному рівні. Особливу увагу приділено регіональній варіації витрат місцевих бюджетів на освіту й охорону здоров'я, завдяки чому виявлено їхні чинники та тенденції. Проаналізовано рівень диференціації споживання, здійснено оцінку доступності освітніх і медичних послуг домогосподарствам регіонів України у 2009–2016 рр. Визначено основні загальні проблеми бюджетування на місцевому рівні цих послуг, у т. ч. високий рівень централізації управлінських і фінансових повноважень у соціальній сфері, брак доходних можливостей місцевих бюджетів, необхідність у впровадженні інноваційних практик бюджетування та оцінки соціальних результатів використання бюджетних коштів. Проаналізовано вплив децентралізації в країні та створення об'єднаних територіальних громад на рівень бюджетного забезпечення галузей соціальної інфраструктури. Обґрунтовано необхідність реформування механізму фінансування послуг та розробки державних соціальних гарантій надання відповідних послуг в Україні.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, регіональна диференціація, послуги соціальної інфраструктури, бюджетне фінансування закладів соціальної інфраструктури, доступність основних суспільних послуг.

П.А. Швець

канд. екон. наук, старш. науч. сотр., вед. науч. сотр.

Інститут демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: pavelshvets@ukr.net

© ШВЕЦЬ П.А., 2017

РЕГИОНАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ УСЛУГ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В УКРАИНЕ

Исследованы современные тенденции и особенности региональной дифференциации потребления услуг социальной инфраструктуры, обосновано направления обеспечения социальных гарантий оказания медицинских и образовательных услуг в Украине. Подробно проанализирована структура расходов на функционирование и развитие отраслей социальной инфраструктуры в составе совокупных расходов местных бюджетов в 2003–2016 гг. Исследована динамика абсолютных и относительных показателей соответствующих расходов местных бюджетов в этот период, что позволило обобщить основные тенденции в стране. Выявлены факторы, влияющие на уровень потребления населением услуг социальной инфраструктуры, проанализированы тенденции и уровень потребления населением Украины этих услуг на региональном уровне. Особое внимание уделено региональной вариации расходов местных бюджетов на образование и здравоохранение, что дало возможность выявить их факторы и тенденции. Проанализирован уровень дифференциации потребления и осуществлена оценка доступности образовательных и медицинских услуг домохозяйствам регионов Украины в 2009–2016 гг. Определены основные общие проблемы бюджетирования на местном уровне услуг социальной инфраструктуры, в т. ч. высокий уровень централизации управленческих и финансовых полномочий в социальной сфере, недостаток доходных возможностей местных бюджетов, необходимость в дальнейшем внедрении инновационных практик бюджетирования и оценки социальных результатов использования бюджетных их средств. Проанализировано влияние децентрализации в стране и создание объединенных территориальных общин на уровень бюджетного обеспечения отраслей социальной инфраструктуры. Обоснована необходимость реформирования механизма финансирования услуг и разработки государственных социальных гарантий оказания соответствующих услуг в Украине.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, региональная дифференциация, услуги социальной инфраструктуры, бюджетное финансирование учреждений социальной инфраструктуры, доступность основных общественных услуг.

P.A. Shvets

PhD (Economics), Senior Researcher, Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: pavelshvets@ukr.net

REGIONAL DIFFERENTIATION OF CONSUMPTION OF SOCIAL INFRASTRUCTURE SERVICES IN UKRAINE

The article is devoted to research of modern tendencies and features of regional differentiation of social infrastructure services consumption and substantiation of directions for social guarantees providing medical and educational services in Ukraine. The present state, problems of budget support of local budgets, financial capacity of local governments and the influence of regional differentiation of consumption of social infrastructure services in Ukraine are investigated. The structure of expenditures for functioning and development of social infrastructure branches in the total expenditures of local budgets for 2003–2016 is analyzed. The dynamics of absolute and relative indicators of local budgets expenditures during the given period are analyzed, which allows generalizing the main tendencies in the country. The factors that influence the level of social services consumption by the population are revealed, trends and the level of consumption of social infrastructure services by the population of Ukraine at the regional level are analyzed. Particular attention is paid to the regional variation in the expenditure of local budgets on education and health care, which allowed identifying their factors and trends. The level of differentiation of consumption has been analyzed and the estimation of availability of educational and medical services by households of regions of Ukraine for 2009–2016 is determined. The main general problems of budgeting at the local level of social infrastructure services are determined, including the high level of centralization of administrative and financial powers in the social sphere, the lack of revenue opportunities of local budgets, the need for further implementation of innovative budgeting practices and estimation of social results of using

budget funds. The article analyzes the impact of decentralization and creation of united territorial communities on the level of budgetary provision of social infrastructure sectors. The necessity of reformation the mechanism of financing of social infrastructure services and development of state social guarantees for the provision of social infrastructure services in Ukraine is substantiated.

Keywords: *social infrastructure, regional differentiation, social infrastructure services, budget financing of social infrastructure institutions, availability of basic public services*

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної України є проблема підвищення рівня життя людей і створення таких умов їх проживання, які б відповідали загальносвітовим стандартам, що в свою чергу значною мірою залежить від ефективного функціонування й розвитку соціальної інфраструктури. Однак, різний рівень економічного розвитку регіонів й фінансування галузей соціальної інфраструктури, а відповідно й різні можливості їх розвитку, є основними причинами регіональної диференціації споживання населенням послуг, що надаються цими галузями [1, с. 39]. За роки незалежності в Україні спотерігається зростання диференціації в розподілі результатів економічної діяльності. Головним чином це пояснюється зниженням реальних доходів і, як наслідок, зростанням диференціації доступності й споживання послуг освіти та охорони здоров'я, це дві основні тенденції змін рівня життя громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціальної інфраструктури досліджено в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, концептуальні засади визначення ролі соціальної інфраструктури в житті суспільства розглянуто в роботах П. Беленького (Р. Bielien'kuj), П. Борщевського (Р. Borschevs'kuj), Н. Голікова (N. Holikov), Л. Дейнеки (L. Dejneko), Ж. Тощенко (Zh. Toschenko). Дослідженням проблем визначення складу та структури соціальної інфраструктури присвячені праці І. Бутирської (I. Butyrs'ka), В. Кондратова (V. Kondratov), Т. Морозової (T. Morozova), І. Прокопи (I. Prokopa), К. Прокопишак (K. Prokopyshak); розробкою теоретико-методичних положень і практичних рекомендацій щодо державної підтримки і стимулювання розвитку соціальної інфраструктури займалися М. Козоріз (M. Kozoriz), Є. Лаптев (Ye. Laptev), В. Новіков (V. Novikov). Наукові дослідження в сфері соціального розвитку переважно націлені на вирішення проблем подолання соціальних і регіональних відмінностей забезпечення населення послугами установ соціальної інфраструктури, гарантованого досягнення стандартів обслуговування, тобто на проблеми кількісного забезпечення закладами та установами освіти, охорони здоров'я, культури. Меншу увагу приділено проблемам бюджетного забезпечення функціонування закладів соціальної інфраструктури та доступності їх послуг.

Метою статті є дослідження сучасних тенденцій та особливостей регіональної диференціації споживання послуг соціальної інфраструктури та обґрунтування напрямів забезпечення соціальних гарантій надання медичних і освітніх послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Регіональна диференціація є об'єктивним явищем, але треба зазначити, що на початкових етапах постсоціалістичних трансформацій диференціація доходів та споживання послуг соціальної інфраструктури стимулювали економічний розвиток. Однак позитивним таке положення можна вважати лише за умови створення майже рівних можливостей для кожного члена суспільства щодо реалізації свого потенціалу. Тому в певні моменти економічного розвитку фактор значної диференціації починає гальмувати економічне зростання, адже висока частка населення з низькими доходами — це значні соціальні видатки, більші вимоги стосовно різних галузей соціальної політики, низький платоспроможний попит, загроза соціальних конфліктів.

В останні роки міжрегіональна диференціація споживання послуг соціальної інфраструктури ще поглибилась, що зумовлено різницею у вартості життя та обсягах споживання тих чи інших товарів і послуг у різних регіонах, станом соціально-економічного розвитку регіонів, внутрішнього ринку праці, розвитком бізнес-середовища та ринкової інфраструктури. Причому диференціація споживання послуг соціальної інфраструктури має місце не лише між регіонами країни, але і всередині них. Водночас помітна тенденція: чим бідніший регіон, тим меншою є диференціація. Тож не дивно, що вона є незначною в депресивних і кризових регіонах порівняно з фінансово забезпеченими.

Рівень диференціації визначається на основі двох взаємодоповнювальних підходів. За першим оцінюються розподіл фінансових ресурсів (скільки витрачають на розвиток соціальної інфраструктури місцеві бюджети регіонів і яким є стан об'єктів галузей соціальної інфраструктури), за другим — обсяг одержаних ресурсів домогосподарств й те, наскільки це допомагає вирівнювати можливості споживання населенням послуг, які надають об'єкти соціальної інфраструктури.

Оцінювання й аналіз регіональної диференціації споживання послуг соціальної інфраструктури у динаміці здійснено на основі дискретних рядів розподілу видатків місцевих бюджетів та витрат домогосподарств регіонів України на соціальний розвиток у 2009–2016 роках. Для оцінювання рівня диференціації у кожному році визначено розмах варіації (R) та коефіцієнт варіації (k) за формулами:

$$R = X_{\max} - X_{\min}, \quad (1)$$

де X_{\max} — найбільше, а X_{\min} — найменше значення ознаки в сукупності;

$$k = \frac{\sigma}{\bar{X}} \times 100, \quad (2)$$

де σ — середнє квадратичне відхилення, що розраховується за формулою

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (X - \bar{X})^2 f}{\sum f}}; \quad X - \text{значення ознаки}; \quad \bar{X} - \text{середнє значення ознаки } X; \quad f - \text{частота (вага) кожної варіанти.}$$

Результати аналізу видатків місцевих бюджетів в Україні свідчать про посилення їх соціального характеру, проявлене у збільшенні бюджетних видатків на потреби соціальної сфери і соціального захисту населення. Видатки місцевих бюджетів України (із урахуванням міжбюджетних трансфертів) у номінальному виразі збільшились за 2003–2016 рр. у 10,4 рази, однак у реальному виразі це зростання є значно нижчим, оскільки внаслідок високої інфляції в Україні (темпи зростання цін перевищують середньоевропейські у 3–5 разів) та централізації управління публічними фінансами, що є цілком очікуваним кроком центрального уряду в умовах загострення негативних наслідків соціально-економічної кризи та недостатності бюджетного ресурсу на фінансування соціальних видатків. Це негативно впливає на реальну вартість запланованих бюджетних видатків на послуги соціальної інфраструктури. Найвищий приріст видатків за цей період був характерний для видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення (в 11,8 разів), унаслідок чого їх частка у структурі видатків місцевих бюджетів зростає з 18,2 % у 2003 р. до 30,3 % у 2016 р. відповідно (рис. 1).

Диференціація споживання освітніх послуг. Національна доктрина розвитку освіти передбачає рівний доступ до якісної освіти, незалежно від національності, статі, віросповідання, місця проживання та стану здоров'я. Однак, характерною рисою

для України є те, що нормативно-правові акти розвитку освіти не виконуються, а лише декларуються. Незважаючи на законодавче оформлення рівності доступу до освіти соціальна функція інституту освіти реалізується, чітко відтворюючи соціальну нерівність українського суспільства. Сучасна освіта в умовах соціальної нерівності диференціювалась на елітарну, а також освіту підвищеного, середнього і низького рівня. Такий поділ стає звичним для українського суспільства.

Освітній ринок в Україні пропонує на даний час широкий вибір навчальних закладів різного типу і систем навчання, проте розширення освітнього простору не супроводжувалося підвищенням якості учбового процесу. Спостерігається також зниження доступності високоякісної освіти, оскільки поширення оплати і доплати за навчання значно ускладнило рівний доступ дітей різних верств населення до навчання і посилило диференціацію споживачів освітніх послуг в Україні [2, с. 149].

Чинниками, що формують освітню диференціацію в Україні, є соціально-економічна нерівність населення за рівнем доходів; соціальне походження або соціальний стан родини (учня, студента); склад і структура родини (учня, студента); обсяг культурного капіталу; аскриптивні характеристики (здоров'я дитини, стать і вік учня, розвиток мовлення тощо); ціннісне ставлення батьків до навчання своїх дітей; ситуація в освітній системі (регіональні і територіальні розбіжності в системі освіти, комерціалізація освіти і соціально-економічна селекція); вибір навчального закладу (батьками учня, родиною, особисто абітурієнтом чи студентом); відбір до навчальних закладів (шкіл, ВНЗ різних рівнів акредитації); реалізація певних парадигм освіти (традиційно-консервативної, інноваційної, особистісно-орієнтованої та ін.).

Наразі в Україні видатки місцевих бюджетів на освіту здійснюються на підставі фінансових нормативів бюджетної забезпеченості на одного споживача послуги (дитини дошкільного віку, учня загальноосвітнього, позашкільного, професійно-технічного

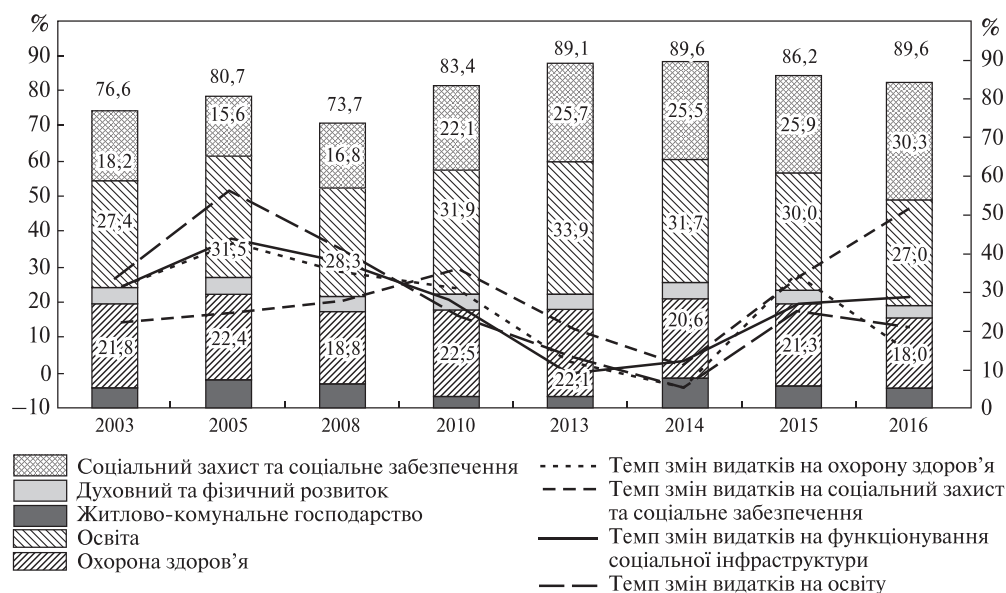

Рис. 1. Структура та динаміка змін видатків місцевих бюджетів України на функціонування та розвиток галузей соціальної інфраструктури, %

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України.

навчального закладу) та їх контингенту на визначену дату. Для коригування наявного контингенту учнів і вихованців відповідно до статусу населеного пункту чи навчального закладу, наповнюваності класів, специфіки виховного чи навчального процесу і інших чинників використовують ряд поправочних коефіцієнтів.

Основну частину видатків традиційно передбачали для фінансування загальної середньої освіти. Однак у 2007–2011 рр. через поліпшення демографічних тенденцій увага органів місцевої влади була зосереджена на прискореному збільшенні видатків на дошкільну освіту. У зв'язку з уведенням з 2010 року обов'язковості дошкільної освіти для дітей п'ятирічного віку тенденція до швидкого росту видатків на дошкільне виховання в майбутньому збережеться. Зауважимо, що специфіка планування видатків місцевих бюджетів на дошкільну освіту полягає в урахуванні коефіцієнта охоплення нею дітей до шести років. Тобто органи місцевої влади отримують стимул до підвищення цього показника для отримання до бюджету додаткових фінансових ресурсів. Аналіз видатків місцевих бюджетів свідчить про незначний рівень регіональної диференціації на забезпечення освітніми послугами населення країни. Так, коефіцієнт варіації видатків місцевих бюджетів на освіту коливався у 2009–2016 рр. від 6,9 до 8,2 % (у тому числі на дошкільну освіту – 9,5–12,1 %, на середню загальну освіту – 6,4–8,2 %). Однак, за рівнем споживання домогосподарствами спостерігалася вже значна регіональна диференціація (43,1–62,8 %) (рис. 2).

Зростання вартості послуг дитячих дошкільних і позашкільних закладів, яке не компенсують державні програми соціального захисту материнства і дитинства, територіальна нерівномірність доступу до цих закладів призводить до невключеності й «випадання» певної частини дітей із системи дошкільної освіти, яка, як відомо, закладає основи для навчання у початковій школі. Так, станом на 01.09.2016 р. лише 74,0 % дітей віком 3–5 років були охоплені дошкільною освітою. Найкраща ситуація у Хмельницькій, Черкаській і Сумській областях (93,0 %), а найгірша – в Одеській та Івано-Франківській областях (69,4 та 59,0 % відповідно).

Рис. 2. Коефіцієнт варіації видатків місцевих бюджетів на забезпечення населення освітніми послугами та споживання домогосподарства послуг освіти за 2009–2016 рр., %

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України.

Як відомо, більшість вищих навчальних закладів зосереджено у м. Київ, східних і південних регіонах України, що ускладнює можливості отримання вищої освіти у західних та центральних областях. Зокрема, кількість студентів на початок 2015–2016 навчального року, які навчалися у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, становила в середньому в Україні 322 студента у розрахунку на 10 тис. осіб населення країни і коливалася від 98 осіб у Кіровоградській області до 1261 студента у Києві [3, с. 9, 26].

У проекті Закону України «Про освіту» [21] передбачено рівноправність доступу до бюджетного фінансування закладів освіти усіх форм власності. Так, з метою зміни механізму фінансування освіти – від фінансування закладу до оплати послуг зі здобуття освіти особою уведено поняття «освітня послуга». Приватні навчальні заклади матимуть рівні (з державними і комунальними закладами) права на бюджетне фінансування. Водночас державні й комунальні заклади освіти зможуть набувати статусу неприбуткової організації, отримуючи фінансову автономію за збереження податкових пільг бюджетної установи. Крім того, буде створено нові можливості для розширення державно-громадського партнерства у сфері освіти через нові підходи для співфінансування й управління навчальними закладами.

Диференціація споживання послуг охорони здоров'я. Протягом усіх 25 років від здобуття незалежності Україна декларувала необхідність реформувати систему охорони здоров'я. Однак реальних масштабних реформ у цій сфері так і не здійснено. Крім того, в Україні досі немає чітко визначеного обсягу державних гарантій щодо забезпечення громадян безоплатною медичною допомогою. Хоча фінансування галузі охорони здоров'я в Україні є пріоритетним напрямом бюджетної сфери, ці кошти не задовольняють мінімальних потреб галузі. Державне фінансування закладів охорони здоров'я характеризується останніми роками хронічною нестачею фінансових ресурсів, що вкрай ускладнює розвиток галузі та задоволення потреб населення. Окрім державних витрат сьогодні медицину фінансують і з приватних джерел (рис. 3). За даними Державної служби статистики України, частка витрат домогосподарств, приватних фірм і корпорацій у загальному фінансуванні охорони здоров'я наближається до 50 % [4]. Здебільшого це – оплата ліків та тіньові платежі пацієнтів.

Рис. 3. Витрати на охорону здоров'я в Україні, у % до ВВП

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [4].

Результати аналізування даних щодо фінансування системи охорони здоров'я свідчать про реальне щорічне підвищення загального обсягу видатків із бюджету держави на макрорівні. Проте можна стверджувати, що весь період незалежності України система охорони здоров'я фінансується за критично низьким рівнем, що спричиняє довготривале руйнування галузі, зниження рівня та зменшення обсягу медичної допомоги. Загальний обсяг державних видатків на фінансування медичної галузі за останні роки становить 3,8–4,3 % ВВП, що не відображає реальних потреб галузі та не може задовольнити відповідних потреб населення в гарантованому державою обсязі на належному рівні.

Планування видатків місцевих бюджетів на охорону здоров'я здійснюється на основі показника фінансового нормативу бюджетної забезпеченості на одного жителя з урахуванням коригувальних коефіцієнтів і специфічних цільових видатків, а також чисельності населення адміністративно-територіальної одиниці та відносної вартості витрат на надання медичних послуг залежно від його статевої та вікової структури. Згідно зі ст. 90 Бюджетного кодексу України, на обласні бюджети покладено вагомий обсяг повноважень з фінансування охорони здоров'я, а тому методика розподілу міжбюджетних трансфертів передбачає використання фіксованого коефіцієнта, який складає 0,354 і визначає питому вагу видатків обласних бюджетів (35,4 %) у сукупних видатках місцевих бюджетів на охорону здоров'я, а також коефіцієнта їхнього коригування залежно від питомої ваги витрат на оплату праці. Внаслідок цього частка обласних бюджетів у сукупних видатках місцевих бюджетів на охорону здоров'я більшості регіонів складає близько третини обсягу.

Аналіз рівня регіональної диференціації фінансування системи охорони здоров'я місцевими бюджетами 2009–2014 рр. свідчить про симетричний тип забезпечення цими послугами населення регіонів країни. Однак вже у 2016 цей показник становив 17,43 % (у 2015 році – 21,49 %), що свідчить про посилення диспропорцій за цим показником (розмах варіації становить 1557,0 грн/особу). За елімінування впливу м. Київ, цей показник зменшується на 7,8 % і свідчить про незначну міжрегіональну диференціацію (розмах варіації – 557,2 грн/особу) (рис. 4).

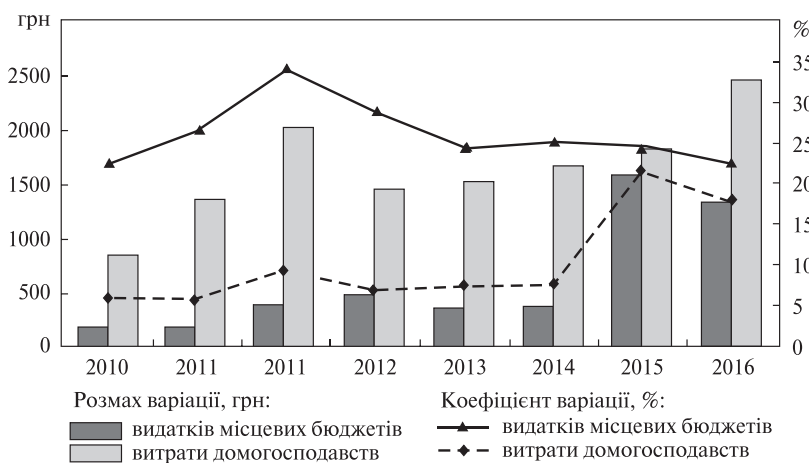

Рис. 4. Диференціація споживання послуг системи охорони здоров'я населенням регіонів України у 2009–2016 рр.

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України.

Державні видатки покривають лише близько половини всіх витрат на охорону здоров'я, а решту доплачують пацієнти з власних кишень. Це створює значну нерівність у доступі до лікування. За даними дослідження 2016 р., тільки 10 % респондентів оцінили якість медичної допомоги в Україні як добру — це найнижчий рейтинг у Європі.

Наявна в Україні система фінансування охорони здоров'я базується на структурі «розподіл ресурсів на лікарняне ліжко і на лікаря», і має такі недоліки: планування за лікарняними ліжками і медпрацівниками не має раціональних основ і є застарілим, економічно не вигідним і ускладнює контроль за використання коштів, а також не відображає фактичні потреби населення в медичних послугах. Вагомим недоліком планування видатків місцевих бюджетів на охорону здоров'я є також те, що воно не передбачає можливості відшкодування витрат медичних закладів на надання медичної допомоги громадянам не за місцем їхнього проживання. Оскільки планування видатків здійснюється відповідно до чисельності постійного населення адміністративно-територіальної одиниці, виникає проблема недостатності коштів місцевого бюджету для відшкодування вартості медичного обслуговування пацієнтів, які не проживають на відповідній території. Водночас, медичні заклади позбавлені права стягувати плату з таких пацієнтів за надану допомогу. Нерідко вона надходить у вигляді «добровільного» благодійного внеску пацієнта, однак частіше така плата має форму неофіційної віддачі безпосередньо лікареві. Неврегульованість цього питання у законодавстві є додатковим фактором тінізації фінансових відносин у сфері охорони здоров'я.

Негативним явищем залишається й недоступність медичних послуг. За даними опитування, проведеного Державною службою статистики України, частка домогосподарств, які повідомили про випадки неможливості отримання медичної допомоги у 2016 р., склала 23,1 % від загальної кількості домогосподарств, що на 8,4 % більше, ніж у 2010 р., і є дуже тривожним фактом (рис. 5).

Варто констатувати, що найбільш поширеною причиною диференціації в отриманні медичної допомоги є висока вартість ліків, неефективне регулювання системи ціноутворення на лікарські засоби та відсутність державного забезпечення ліками. Наявні відомості переконують, що нині система охорони здоров'я перебуває в кризовому стані, тобто не здатна задовольнити потреби населення у медичній допомозі, забезпечити доступність, якість та своєчасність медичних послуг.

Згідно з Концепцією реформи фінансування системи охорони здоров'я, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 1013-р [4], Уряд запровадив нову модель фінансування, яка передбачає чіткі та прозорі гарантії держави щодо обсягу безоплатної медичної допомоги, кращий фінансовий захист громадян у випадку хвороби, ефективний та справедливий розподіл публічних коштів і скорочення неформальних платежів, створення стимулів до поліпшення якості надання медичної допомоги населенню державними і комунальними закладами охорони здоров'я. У перспективі це повинно сприяти зменшенню рівня регіональної диференціації споживання послуг населенням у сфері охорони здоров'я. Відмінності в рівнях економічного розвитку регіонів і фінансування галузей соціальної інфраструктури, отже й можливості їх розвитку, є однією з причин регіональної диференціації споживання населенням послуг, що надають ці галузі [1, с. 39].

Для встановлення характеру рівня споживання послуг соціальної інфраструктури населенням регіонів України впродовж 2009–2016 рр., нами було проведено їх інтегральне групування за рівнем видатків місцевих бюджетів на розвиток соціальної сфери та витрат домогосподарств на споживання послуг соціальної інфраструктури (таблиця).

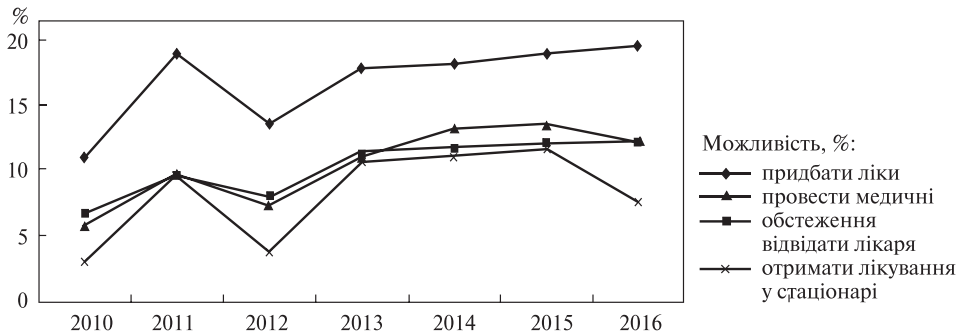

Рис. 5. Оцінка доступності домогосподарствами України медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя у 2010–2016 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6].

Таблиця. Рівень споживання послуг соціальної інфраструктури населенням регіонів України*

Рівень споживання	2009	2013	2014	2016
Низький	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Чернігівська (11)	Вінницька, Волинська, Житомирська, Одеська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська (9)	Вінницька, Волинська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська (11)	Житомирська, Кіровоградська, Одеська, Рівненська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська (8)
Середній	Дніпропетровська, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька (7)	Дніпропетровська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Черкаська, Чернівецька (11)	Дніпропетровська, Івано-Франківська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька (9)	Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька (12)
Високий	Івано-Франківська, Київська, Черкаська, Чернівецька, м. Київ (5)	Закарпатська, Миколаївська, м. Київ (3)	Закарпатська, Запорізька, м. Київ (3)	Закарпатська, Івано-Франківська, м. Київ (3)

* Не враховано АР Крим, м. Севастополь, Донецьке та Луганське області, у дужках — кількість регіонів.

Джерело: розрахунки автора.

Порівняння результатів групування свідчить про те, що впродовж 2009–2016 рр. відбулися істотні зміни у розподілі регіонів за рівнем споживання послуг соціальної інфраструктури населенням регіонів України. Так, якщо у 2009 році до групи з високим рівнем відносилось п'ять регіонів, то починаючи з 2013 року тільки три регіони. Крім того, відбулося збільшення кількості регіонів із середнім рівнем споживання за рахунок переміщення до їх складу регіонів із інших груп.

З 2014 р. в Україні здійснюється бюджетна децентралізація та реформа місцевого самоврядування, яка полягає, передусім, у зміні системи адміністративно-територіальних одиниць базового рівня через об'єднання територіальних громад (ОТГ). Безумовно, на даний час у суспільстві особливо гостро постає питання забезпечення планомірного функціонування освітніх та медичних закладів. Наприклад, обсяг медичної субвенції для бюджетів ОТГ залежить від кількості жителів у цих громадах та нормативу фінансової забезпеченості, аналогічного нормативу для районних бюджетів. Таким чином неможливо чітко визначити обсяг фінансування, тому що медичну субвенцію не розраховують окремо по рівнях допомоги. Тому для стабільного фінансування вторинної медичної допомоги та забезпечення надання якісних та оперативних медичних послуг населенню необхідно внести зміни до порядку розрахунку медичної субвенції, передбачивши окремий розрахунок для медицини первинного та вторинного рівня.

Водночас залишаються не вирішеними питання фінансування закладів професійно-технічної освіти, зокрема законодавчо не врегульовано передачу професійно-технічних навчальних закладів із державної у комунальну власність, що стримує залучення коштів місцевих бюджетів для їхнього розвитку та модернізації. Для забезпечення підготовки кадрів закладами професійно-технічної освіти потрібно окрім освітньої передбачити також субвенцію на підготовку робітничих кадрів.

Для зменшення диференціації споживання послуг соціальної інфраструктури населенням країни необхідно удосконалити механізми вирівнювання фінансової забезпеченості соціальних гарантій для населення регіонів, що відстають. За умов реформування місцевого самоврядування наукова обґрунтованість, цільова спрямованість, адресність, а також рівень виконання соціальних нормативів повинні істотно зрости. Крім того, система соціальних нормативів має поступово трансформуватися в систему закріплених законодавчо державних соціальних гарантій, забезпечених відповідною матеріально-фінансовою, організаційною базою, скоригованих на коефіцієнт, що відображає пріоритетність розвитку того чи іншого блоку соціальної інфраструктури конкретної території. Це дасть змогу більш диференційовано й вибірково підходити до визначення соціальних гарантій, розширюючи їх перелік порівняно з загальнодержавним рівнем. Наскрізний характер формування кожного соціального нормативу, що забезпечує його наповнення конкретним економічним і організаційним змістом, сприятиме рівномірнішому забезпеченню населення послугами й мережею установ соціальної інфраструктури.

Висновок. Викладені результати дослідження дають змогу окреслити кілька важливих тенденцій. По-перше, це тенденція до посилення регіональної диференціації соціальних видатків місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу: якщо у 2009–2010 рр. значення відповідних коефіцієнтів регіональної варіації вказували на низький рівень диференціації (6,37–6,89 %), то від 2011 р. коефіцієнти регіональної варіації більшості показників соціальних видатків місцевих бюджетів зросли. Однак треба зауважити, що перебувають вони у межах так званих статистично «нормальних» значень (на рівні 10 %). Найнижчий рівень регіональної диференціації характеризував розподіл видатків на освіту та охорону здоров'я в розрахунку на одного споживача. Вочевидь, це є наслідком цілеспрямованої політики зниження рівня регіональних

диспропорцій у країні, що реалізується за допомогою бюджетного механізму дотацій вирівнювання. Позитивне значення цієї тенденції посилюється й загальним зростанням обсягів видатків місцевих бюджетів, що спрямовуються на соціальні цілі, як у номінальному, так і в реальному вираженні.

По-друге, регіональна диференціація розміру соціальних видатків у розрахунку на одну особу не демонструє стійкої залежності від розміру сукупних соціальних видатків регіону, а інколи навіть характеризується незначною негативною кореляцією. Це пояснюється особливостями механізму фінансування соціальної сфери, що ґрунтується на застосуванні нормативного підходу: рівень фінансування соціальних видатків у регіонах України визначений більшою мірою соціально-демографічними чинниками (чисельність окремих категорій населення як потенційних споживачів відповідних соціальних послуг), ніж економічними передумовами. Унаслідок цього густозаселені регіони з більшим економічним потенціалом часто опиняються у менш сприятливому становищі за рівнем подушових показників фінансування соціальної сфери порівняно з менш економічно розвиненими, але й менш населеними областями. Яскравим прикладом є ситуація в Дніпропетровській області та м. Київ, які, попри найвищі в Україні обсяги сукупних соціальних видатків, значно поступаються Волинській, Рівненській або Закарпатській областям у разі перерахунку соціальних видатків на одного мешканця.

Упровадження програмно-цільового методу в бюджетний процес на рівні місцевих бюджетів, попри очевидні переваги, довгий час стримувалось нерозробленістю соціальних норм та нормативів фінансування, відсутністю критеріїв розрахунку видатків на делеговані функції та методики розробки довготермінових планів, показників результативності бюджетних програм та іншими чинниками.

Загострення проблем регіональної диференціації споживання послуг освіти та охорони здоров'я, диспропорцій рівня та якості життя населення, надмірної нерівності в доступі до ресурсів і поширення соціального відторгнення в регіонах України зумовлює нагальну потребу в пошуку ефективних механізмів вирішення соціальних проблем, адекватних масштабам і характеру суспільних перетворень. Натомість наявна система державного управління процесами соціального розвитку регіонів залишається малоефективною, суперечливою, істотно відірваною від суспільних потреб і побудованою на недостатньо досконалих та застарілих методах управління. Очевидно, що актуалізується необхідність напрацювання на науковій основі якісно нових засад державного управління соціальною сферою регіонів, оптимізації функцій і вдосконалення механізмів взаємодії суб'єктів управління всіх ієрархічних рівнів, запровадження в діяльність органів влади сучасного інструментарію управлінського впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козак В.Є. Трансформація економічних відносин в соціальній сфері // Соціальна сфера в перехідній економіці / НАН України; Ін-т економіки. Ред. кол.: В.М. Новіков (відп. ред.) та ін. — Київ, 2000. — С. 4—16.
2. Левчук Н.М. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки] / Н.М. Левчук // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 2. — С. 148—158.
3. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2015/16 навчального року: Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Держ. служба статист. України. — Київ, 2016. — 171 с. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
4. Концепція реформи фінансування системи охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://moz.gov.ua/docfiles/pre_20160205_0_dod.pdf
5. Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України у 2015 році: Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Держ. служба статист. України. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

6. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2015 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
7. Бєрвєно О. Вплив надмірної нерівності доходів на якість життя / О. Бєрвєно // Проблеми економіки. — 2014. — № 1. — С. 304–308.
8. Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 79–84.
9. Гелєсіані А.Г. Диференціація грошових доходів населення: аналіз, прогноз та механізм регулювання. / Відп. ред. В.М. Новіков; НАН України, Ін-т демогр. та соц. досл. ім. М.В. Птухи. — Київ, 2008. — 155 с.
10. Герасименко Г.В. Регіональні особливості реалізації соціальних функцій місцевих бюджетів в Україні / Г.В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. 2012. — № 2 (18). — С. 53–62. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.02.053>
11. Державна політика у сфері охорони здоров'я : кол. моногр. : у 2 ч. / [упоряд. Я.Ф. Радиш; передм. та заг. ред. М.М. Білінського, Я.Ф. Радиша]. — Київ, 2013. — Ч. 1. — 396 с.
12. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; НАН України, Ін-т демогр. та соц. досл. ім. М.В. Птухи. — Київ, 2012. — 404 с.
13. Новіков В.Н. Совершенствование бюджетной политики — основная детерминанта развития социальной инфраструктуры // В.Н. Новіков // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 55–66. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.055>
14. Новіков В.М. Інституціональні механізми реалізації соціального потенціалу децентралізації / В.М. Новіков // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3 (28). — С. 70–82. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.070>
15. Система соціального забезпечення в Україні у 2014–2015 рр. і після [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ilo.org>
16. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи : 2-ге вид. доп. і переробл. / За ред. Б.М. Данилишина : Рада по вивч. прод. сил України НАН України. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — 620 с.
17. Сталій людський розвиток: забезпечення справедливості: Нац. доп. / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова / НАН України, Ін-т демогр. та соц. досл. ім. М.В. Птухи. — Умань : Візаві, 2012. — 412 с.
18. Дєєва Н.М. Соціальна функція держави: практика і завдання бюджетного забезпечення / Н.М. Дєєва // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3 (28). — С. 83–93. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.0183>
19. Калєнюк І.С. Напрями трансформації механізмів фінансування освіти в сучасному світі / І.С. Калєнюк // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 1 (29). — С. 24–36. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.024>
20. Розвиток бюджетної децентралізації в Україні: Наукова доповідь / За ред. І.О. Луїної; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». — Київ, 2016. — 70 с.
21. Проект Закону України «Про освіту» від 04.04.2016 № 3491-д [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639

REFERENCES

1. Kozak, V.Ye. (2000). Transformatsiia ekonomichnykh vidnosyn v sotsialnij sferi [Transformation of economic relations in the social sphere]. *Sotsialna sfera v perekhidnij ekonomitsi - Social sphere in the transition economy*, 4-16 [in Ukrainian].
2. Levchuk, N.M. (2005). Nerivnist dostupu do osvity v Ukraini: sotsialni determinanty ta naslidky [Inequality of access to education in Ukraine: social determinants and consequences]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, pp. 148-158 [in Ukrainian].
3. Osnovni pokaznyky diialnosti vyschykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2015/16 navchalnoho roku [The main indicators of the activity of higher educational institutions of Ukraine at the beginning of 2015/16 academic year]. (2016). State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
4. Kontseptsii reformy finansuvannia systemy okhorony zdorovia Ukrainy [The concept of financing health care reform in Ukraine]. (n.d.). *moz.gov.ua*. Retrieved from http://moz.gov.ua/docfiles/pre_20160205_0_dod.pdf [in Ukrainian].

5. Natsionalni rakhunky okhorony zdorovia Ukrainy u 2015 rotsi [National Health Accounts of Ukraine in 2015]. (n.d.). State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
6. Samoootsinka naselenniam stanu zdorov'ia ta rivnia dostupnosti okremykh vydiv medychnoi dopomohy u 2015 rotsi [Self-assessment by the population of the health status and availability of certain types of medical care in 2015]. (n.d.). State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
7. Berveno, O. (2014). Vplyv nadmirnoi nerivnosti dokhodiv na iakist zhyttia [Impact of excessive income inequality on quality of life]. *Problemy ekonomiky - Problems of the economy*, 1, 304-308 [in Ukrainian].
8. Volyns'kyj, H. (2008). Pro sotsialnu dyferentsiatsiiu naselennia [On the social differentiation of the population]. *Ekonomika Ukrainy - Ukraine economy*, 2, 79-84 [in Ukrainian].
9. Gvelesiani, A.G. (2008). *Dyferentsiatsiia hroshovykh dokhodiv naselennia: analiz, prohnoz ta mekhanizm rehuliuвання* [Differentiation of cash incomes: analysis, forecast and regulation mechanism]. Kyiv : IDSS of NASU [in Ukrainian].
10. Gerasymenko, G.V. (2012). Rehionalni osoblyvosti realizatsii sotsialnykh funktsij mistsevykh biudzhetyv v Ukraini [Regional peculiarities of realization of social functions of local budgets in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(18), 53-62 - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.02.053> [in Ukrainian].
11. Radysh, Ya.F., & Bilyns'kyj, M.M. (2013). *Derzhavna polityka u sferi okhorony zdorovia* [State policy in the field of health care]. Kyiv : National Academy of Public Administration of Ukraine [in Ukrainian].
12. Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Nerivnist v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu* [Inequality in Ukraine: scale and impact]. Kyiv : IDSS of NASU [in Ukrainian].
13. Novikov, V.M. (2015). Sovershenstvovanye biudzhetnoj polytyky - osnovnaia determynanta razvytiia sotsyalnoj ynfrastruktury [Improving budgetary policy is the main determinant of the development of social infrastructure]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 55-66. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.055> [in Russian].
14. Novikov, V.M. (2016). Instytutsionalni mekhanizmy realizatsii sotsialnoho potentsialu detsentralizatsii [Institutional mechanisms for implementation social potential of decentralization]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(28), 70-82. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.070> [in Ukrainian].
15. Systema sotsialnoho zabezpechennia v Ukraini y 2014-2015 rr. i pislia [The social security system in Ukraine for 2014-2015 and beyond]. (n.d.). *ilo.org*. Retrieved from <http://www.ilo.org> [in Ukrainian].
16. Danylyshyn, B.M. (Ed.). (2006). *Sotsialnyj rozvytok Ukrainy: suchasni transformatsii ta perspektyvy* [Social development of Ukraine: modern transformations and perspectives]. Cherkasy : Council for the Study of the Productive Forces of Ukraine of NASU [in Ukrainian].
17. Libanova, E.M. (Ed.). (2012). *Stalyj liudskyy rozvytok: zabezpechennia spravedlyvosti* [Sustainable human development: ensuring justice]. Kyiv : IDSS of NASU [in Ukrainian].
18. Dieieva, N.M. (2016). Sotsialna funktsiia derzhavy: praktyka i zavdannia biudzhetnoho zabezpechennia [Social function of the state: practice and objectives of budget providing]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(28), 83-93. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.0183> [in Ukrainian].
19. Kalenyuk, I.S. (2017). Napriamy transformatsii mekhanizmiv finansuvannia osvity v suchasnomu sviti [Directions of transformation mechanisms funding education in the modern world]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(29), 24-36. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.024> [in Ukrainian].
20. Lunina, I.O. (Ed.). (2016). *Rozvytok biudzhetnoi detsentralizatsii v Ukraini: Naukova dopovid* [Development of budget decentralization in Ukraine: Scientific report]. Kyiv : IEF of NASU [in Ukrainian].
21. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» [Draft law «On education» (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.149>

УДК 314.7

JEL CLASSIFICATION: J61, O18, R23

Г.О. КРАЄВСЬКА

канд. екон. наук, старш. науч. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kraevskah@gmail.com

МОТИВАЦІЯ ПРОЖИВАННЯ В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ

Узагальнено теоретичні дослідження мотиваційних факторів у контексті місця проживання. Удосконалено теоретичні засади мотивації проживання в сільських поселеннях на основі теорії соціальної територіальної поведінки. Запропоновано систему факторів ендogenous, екзогенного та ситуативного впливу на мотивацію. Здійснено оцінку середовища проживання за ознакою депривації в розрізі сіл і міст та виявлено відмінності, які впливають на мотивацію проживання. Підтверджено, що мотивація проживання формується через територіальну рефлексію, внаслідок чого невідповідність можливості задоволення потреб на різних територіях є сильним стимулом до переїзду. Виявлено, що демомотиваційними передумовами проживання в сільських поселеннях на сучасному етапі його розвитку є дефіцитність локальних ринків праці, існування яскраво виражених депривацій у забезпеченні територіальної доступності соціальних послуг, низька розвиненість транспортного сполучення та логістики пасажироперевезень. Здійснено спробу удосконалення систематизації видів і шляхів формування мотивів проживання в сільській місцевості України. Доведено необхідність урахування мотиваційних факторів проживання в підвищенні ефективності політики сільського розвитку та визначено перспективні напрями її удосконалення в умовах зростання територіальної мобільності сільського населення, орієнтовані на застосування альтернативних драйверів місцевого розвитку та сприяння розвитку різних форм самоуправління.

Ключові слова: мотиви, сільські поселення, міграція, депривація, місце проживання.

Г.А. Краевская

канд. екон. наук, старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: kraevskah@gmail.com

МОТИВАЦІЯ ПРОЖИВАННЯ В СЕЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ

Обобщены теоретические исследования мотивации в контексте места жительства. Усовершенствованы теоретические основы мотивации проживания в сельских поселениях на основе теории социального территориального поведения. Предложена система факторов эндогенного, экзогенного и ситуативного воздействия на нее. Осуществлена оценка среды по признаку депривации в разрезе сел и городов и выявлены различия, влияющие на мотивацию проживания. Выяснено, что мотивация проживания формируется под влиянием территориальной рефлексии, при которой несоответствие возможностей удовлетворения потребностей на разных территориях служит сильным стимулом к переезду. Выявлено, что демотивационными предпосылками проживания в сельских поселениях на современном этапе его развития является дефицитность локальных рынков труда, существование ярко выраженных деприваций в обеспечении территориальной доступности социальных услуг, низкая развитость транспортного сообщения и логистики пассажироперевозок. Обоснована система видов и путей формирования мотивов проживания. Доказана необходимость учета мотивационного аспекта проживания в повышении эффективности политики сельского развития и определены перспективные направления ее совершенствования, ориентированные на рост территориальной мобильности сельского населения, применения альтернативных драйверов местного развития, содействие развитию различных форм самоуправления.

Ключевые слова: мотивы, сельские поселения, миграция, депривация, место жительства.

H. Kravetska

PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: kraevskah@gmail.com

MOTIVATION OF RESIDENCE IN RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINE

Theoretical researches of motivation are generalized in the context of residence. Theoretical principles of motivation of residence are improved in rural settlements on the basis of theory of social territorial behavior. The system of factors of endogenous, exogenous and situational influence on it is offered. An estimation of the habitat on the basis of deprivation in the context of villages and cities is found and the differences that affect the motivation of residence are revealed. It is confirmed that motivational factors of residence in rural settlements are formed in the conditions of inter settlement, regional and territorial differentiation of socio-economic development of the country. It was found that the motivation of residence is formed due to the territorial reflection in which the mismatch of opportunities for satisfying needs in different territories is a strong incentive to move. It is revealed that the demotivating preconditions for residing in rural settlements at the present stage of its development are scarcity of local labor markets, the existence of pronounced deprivation in ensuring territorial accessibility to social services, low development of transport and logistics of passenger transportations. However, the country is characterized by low activity of the population in search of new economic opportunities associated with changing the place of residence. The system of types (territorial availability, material well-being, participation, realization, balance of possibilities) and ways (territorial reflection, behavioral patterns, strategy of social territorial behavior) of formation of motives of habitation formation is substantiated. The necessity of taking into account the motivational aspect of residence in improving the effectiveness of rural development policy and the directions of its improvement aimed at increasing the territorial mobility of the rural population, application of alternative drivers of local development, promotion of development of various forms of self-governance is determined.

Keywords: motives, rural settlements, migration, deprivation, place of residence.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розвиток сільських поселень в Україні відбувається в умовах базових соціально-економічних трансформацій: агрохолдинізації у сільському господарстві, мегаполізації та адміністративно-територіальної реформи у територіальному розвитку, бойових дій, антитерористичної операції у безпековому середовищі. Крім цього спостерігаються істотні відмінності

між рівнем й умовами розвитку сільських і міських поселень, що впливає на вибір місця проживання та перспективи існування сільських поселень. У цих суперечливих соціально-економічних умовах політику сільського розвитку важливо поєднати з інтересами та потребами сільських локальних спільнот, зокрема врахувати мотиваційний аспект проживання в контексті соціального розвитку. Це дасть змогу підвищити ефективність політичних зусиль, визначити цільові напрями впливу та мінімізувати конфліктність соціального простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі напрацьовані теоретичні основи мотивації у сфері маркетингу, менеджменту, міграції, організації праці. Останній приділена найбільша увага. В теорії маркетингу мотивацію досліджують з метою кращого розуміння поведінки покупця, в менеджменті дослідження спрямовані на покращення якості роботи працівників на підприємстві. Значно ближчими до питань мотивації проживання є теорії міграції Е.Г. Равенштейна (Е.Н. Ravenshteyn), Е. Лі, (Е. Lee), неокласична теорія міграції М. Фрідмана (М. Frydman), П. Самуельсона (Р. Samuelson), теорія світ-системи І. Валлерстайна (І. Vallerstein). Доробок класичних теорій мотивації А. Маслоу (А. Maslou), Ф. Тейлора (F. Teilor), Ф. Герцберга (F. Hertsberh), Д. Макклелланда (D. Makkleland), В. Врума (V. Vrum), С. Адамса (S. Adams) складає концептуальну основу визначення основних мотивів вибору місця проживання. Однак мотивація проживання в сільських поселеннях має свою специфіку, і тут її розглянуто в контексті теорії соціальної територіальної поведінки, основи якої закладено в працях М. Вебера (М. Veber), Т. Парсона (Т. Parsons), Дж. Хабермаса (J. Khabermas) та концептуально обґрунтована в працях Т. Заславської (Т. Zaslavska), Р. Ривкіної (R. Ryvkina) [1], О. Завалішина (О. Zavalishyna), І. Рязанцева (І. Riazantseva) [2], Т. Заяць (Т. Zaiats) [3], О. Позняка (О. Pozniak) [4].

Метою статті є обґрунтування мотиваційних факторів проживання сільського населення та визначення перспективних напрямів удосконалення політики розвитку сільських поселень на їх основі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з теорією Ф. Герцберга (F. Hertsberh), на мотивацію впливають утримувальні та мотиваційні фактори. Незважаючи на те, що теорія була розроблена для дослідження працівників, вона актуальна й для розгляду питання вибору місця проживання. Дійсно, існують фактори, що утримують на місці проживання: наявність або відсутність житла (батьківського, власного), роботи в межах поселення або щоденної транспортної доступності, соціальної інфраструктури. Це базовий трикомпонентний комплекс, в якому відсутність кожної з позицій є потужним стимулом до зміни місця проживання. Мотиваційними факторами є можливості реалізації та розвитку особистості, досягнення успіху за місцем проживання. Цю точку зору підтверджує підхід П. Стокера (P. Stoker), що виходить із концепції людського капіталу, за якою людина є об'єктом інвестицій і подібно до фінансового капіталу шукає найкраще місце свого застосування з метою отримання максимальної віддачі від вкладень у освіту, кваліфікацію, досвід [5].

Отже мотиви корегуватимуться залежно від балансу між наявним людським капіталом і можливостями його застосування за місцем проживання. З просторової точки зору утримувальні та мотиваційні фактори доцільно розглядати в контексті теорій міграції С. Стоффера (S. Stoffer), згідно з якою кількість людей, що переміщуються на певну відстань, прямо пропорційна кількості перспектив, які відкриваються в разі переселення, та обернено пропорційна кількості обставин, що такому переміщенню заважають [6].

Д. Маккеланд (D. Makkeland) обґрунтовує важливість вторинних потреб у мотивації. На його думку, будь-яка організація дає можливість реалізувати потреби у владі, успіху і приналежності (соціальні потреби). На цій основі виникає четверта потреба – уникати перепон у їх реалізації. Тому вплив на формування житлових мотивів може здійснюватися опосередковано шляхом змін у середовищі проживання: розвитку територій поселень і прилеглих до них, розвитку транспортної міжпоселенської комунікації, організації сприятливого середовища для реалізації громадських ініціатив тощо.

Згідно з теорією очікування В. Врума (V. Vrum), мотивація є функцією трьох видів очікування: результату роботи, винагороди від цього результату, цінності винагороди. Величина зусиль, які докладає людина до реалізації своєї мети, буде залежати від оцінки ймовірності досягнення успіху, а також ймовірності отримання цінної для неї винагороди. Якщо праця в сільському господарстві, якою зайнята переважна більшість сільського населення, за відсутності альтернатив потребує витрат ресурсів, зусиль і праці, не відповідних очікуваному результату через диспаритет цін, відсутність каналів збуту сільськогосподарської продукції, виробленої в ОСГ (особистих селянських господарствах), то це сприяє формуванню одного із мотивів зміни місця проживання. Коли витрати часу, коштів, зусиль на отримання послуги становлять велику частину у цінності самої послуги, то виникає ще один мотив до зміни місця проживання. Тому під час створення нових об'єктів соціальної інфраструктури або реформуванні наявної мережі важливо враховувати їхню територіальну доступність населенню.

Формування мотиваційних передумов проживання передбачає врахування структури мотиву. За Є.П. Ільїним (Е. Іlin), структура мотиву має такий вигляд: потреба, внутрішній фільтр (переваги, інтереси, оцінка можливостей, рівень прагнень) і цільовий компонент, який охоплює мету і процес її реалізації [7, с. 35]. Мотивації зміни місця проживання властиві певні особливості. Оцінка середовища як етап мотивації здійснюється за макроцілями: реалізація трудового потенціалу, перспективи для забезпечення сім'ї (незалежно від стадії циклу, в якій вона перебуває), зусилля щодо забезпечення сім'ї. Для зміни місця проживання мотив має бути сильним або повинен існувати комплекс мотивів, пов'язаних із середовищем проживання на сучасному етапі та в перспективі. Мотиви зміни місця проживання формуються шляхом оцінювання не тільки стану середовища проживання в межах поселення, а і території в межах щоденної транспортної доступності, близькості та якості сполучення з соціально-економічними центрами (мегалополісами та містами – обласними центрами).

Фактично мотивація проживання розглядається через призму соціально-економічного розвитку території, яка є середовищем формування мотивів, фактором впливу на них. Неможливість задоволення потреб на певних територіях є потужним стимулом для зміни місця проживання. Формування мотивів здійснюється шляхом рефлексії щодо території проживання, яку розглядають як ресурс для отримання різноманітних переваг: екстракційна рефлексія (простір комфортного проживання), патріотична рефлексія (територія в контексті спадкоємності, емоційної спорідненості з нею), як місце спілкування згуртованих комунікативних спільнот, як екологічно чисте середовище проживання, ідентитарна рефлексія в контексті поділу на своїх і чужих [8]. На рефлексію впливають особливості і стереотипи поведінки локальних спільнот (міграційна активність населення, практика спільних дій у вирішенні місцевих проблем), інформація про можливості на інших територіях, ступінь комуніка-

тивної взаємодії (культурний обмін, доступність територіальних переміщень, обмін досвідом місцевого розвитку, торгівельні зв'язки).

Базовими мотивами вибору місця проживання є забезпечення житлом, роботою та об'єктами соціальної інфраструктури (рис. 1). Відсутність одного з цих факторів є потужним стимулом зміни місця проживання. В Україні цей базовий комплекс істотно диференційований за рівнем розвитку в міжпоселенському та регіональному розрізах. Зокрема, відмінності у мотивації до переїзду за житловим фактором обумовлені суттєвою диференціацією регіональної та міжпоселенської вартості житла і його оренди, високою вартістю житла в цілому (в середньому його вартість більш ніж у 15 разів перевищує річний дохід). Значення цього показника на третьому місці в Європі після Литви та Беларусі, і всемоє вище за показник США [9, с. 21].

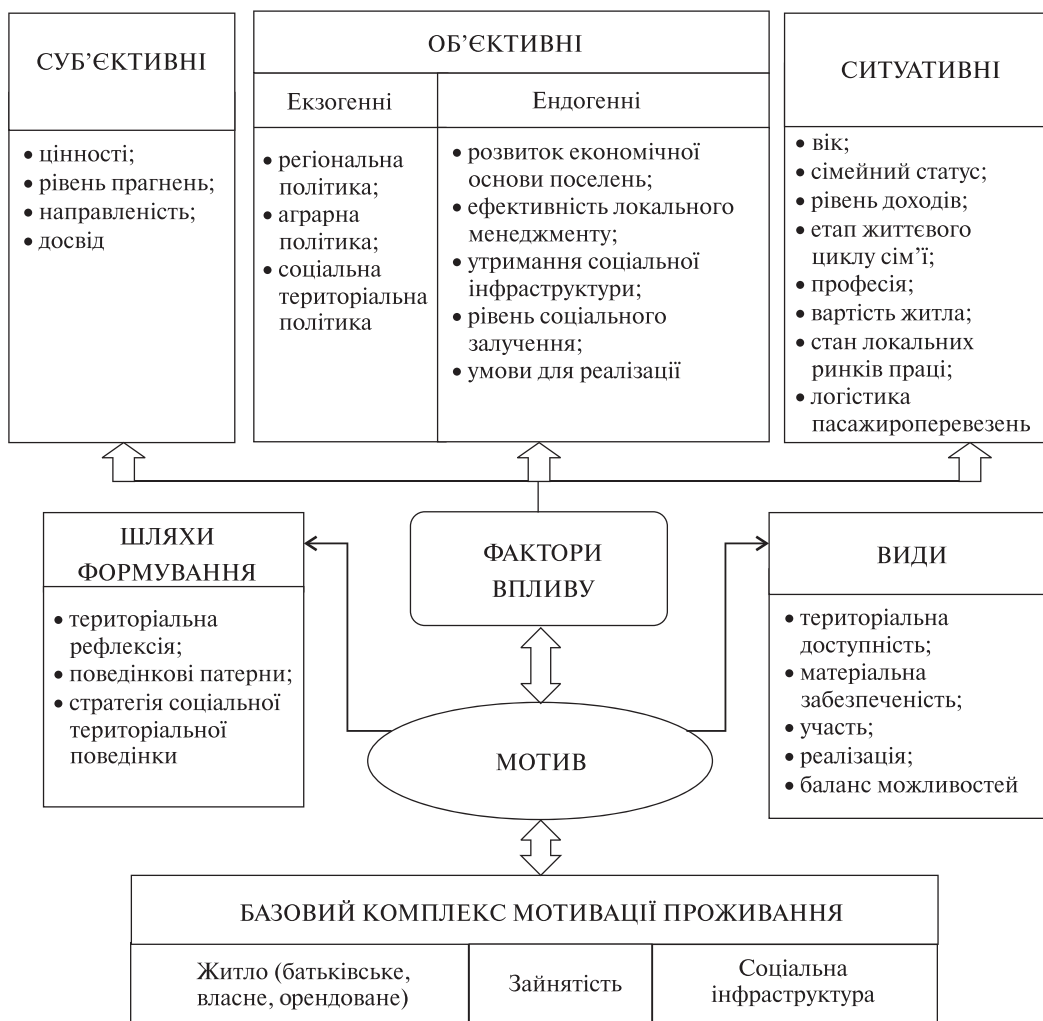

Рис. 1. Мотиви проживання: види, фактори, шляхи формування

Джерело: розроблено автором.

Ще одним чинником впливу на мотивацію вибору місця проживання за житловим компонентом є недостатній рівень розвитку ринків нерухомості, оренди житла та іпотечного кредитування в Україні. Міжпоселенська диференціація житлових умов впливає різноспрямовано: з одного боку, житловий фонд сільських поселень характеризується низьким благоустроєм, що є демотиваційним чинником, а з іншого — велика площа житла на одну особу, наявність прибудинкової території, близькість до природи є перевагами проживання в сільських поселеннях.

Мотивація за можливістю реалізації трудового потенціалу формується в умовах недостатньої кваліфікації на тлі дефіцитності локальних ринків праці. Так, кількість претендентів на одну вакансію для працівників сільського господарства у 2017 р. становила сім осіб. У регіональному розрізі цей показник варіював від двох осіб у Київській до 20 осіб у Закарпатській області. Унаслідок цього сформувався значний прошарок населення, що живе в сільській місцевості, а працює в містах. У 2014 р. за місцем реєстрації таких осіб було 1321,6 тис., що становило 36,8 % від усіх зайнятих селян. На практиці їх менше, оскільки у ході обстеження враховано не реальне місце проживання, а місце реєстрації (велика кількість сільського населення зареєстрована в сільській місцевості, а проживає в містах). Це та група населення, на яку впливають різноспрямовані мотиви щодо зміни місця проживання: наявність роботи, вища заробітна плата, більші можливості професійного росту і праці за спеціальністю, з одного боку, та низька доступність купівлі та оренди житла, високі транспортні витрати — з іншого.

Мотивація за розвитком соціальної інфраструктури традиційно складається не на користь сільських поселень. Оскільки 67,2 % сільських поселень не мають дошкільних закладів, 55,0 % — шкіл, хоч мають дітей дошкільного віку, 37,2 % сіл залишаються без закладів культури, 27,0 % — без лікувальних закладів, 30,1 % — без торговельних закладів.

Головними *видами мотивів проживання є: територіальна доступність, матеріальна забезпеченість, участь, реалізація, баланс можливостей забезпечення потреб*. Територіальну доступність забезпечує розвинута транспортна інфраструктура і соціальна сфера. Заселеність соціально-економічного простору детермінується часом доступності і добовим режимом діяльності населення. З розвитком науково-технічного прогресу, зокрема у транспортній сфері, простір ніби розширюється, а час ущільнюється [10]. Тому розвиток громадського транспорту та впровадження сучасних технологій швидкісного сполучення є необхідними передумовами забезпечення соціально-економічних перспектив існування поселень. Вони є особливо важливими в умовах фрагментарності економічної основи сільських поселень, вивільнення працівників сільського господарства та вузькості сфери прикладання праці сільського населення за місцем проживання, локалізації пропозиції робочих місць в адміністративно-територіальних центрах країни, наявності великої кількості трудових мігрантів.

Потужним мотивом проживання є *матеріальна забезпеченість* (ресурсна, фінансова) якої індивід набуває завдяки місцю проживання. Це можуть бути земельні активи, нерухоме майно, спадщина, заробітна плата, земельна рента тощо. Матеріальна забезпеченість є мотиваційним чинником щодо місця проживання з позицій змістовних теорій мотивації за високого рівня добробуту. З позиції процесуальних теорій мотивації матеріальну забезпеченість як мотив розглядають через призму сприйняття та очікування. Якщо індивід оцінює своє матеріальне забезпечення як достатнє, цей фактор діє згідно зі змістовною теорією мотивації. Якщо індивід не має

необхідного матеріального забезпечення і оцінює середовище проживання як таке, що не дасть змоги забезпечити добробут у перспективі, то зміна місця проживання стає більш імовірною, особливо для населення молодих вікових груп.

За результатами соціологічного дослідження, здійсненого на замовлення Міністерства молоді та спорту України серед молоді віком 14–34 років у 2015 р., 25 % виявили бажання переїхати зі свого населеного пункту. Наміри змінити місце проживання найпоширеніші у наймолодшого населення: у віці 14–19 років – 29 %, а вже у віці 30–34 – лише 23 %. Серед сільської молоді у 2015 р. цілком очікувано виявилось більше охочих переїхати до іншої місцевості в Україні (41 %), ніж серед мешканців міст (26 %). Того ж року до країн Європейського Союзу бажання переїхати виявила більша частка міської молоді (46 %), сільської – лише 22 %. Серед головних мотивів переїзду охочі змінити місце проживання вказали прагнення покращити умови життя – 69 %, мати постійну роботу, стабільний дохід – 42 %, бажання дати дітям освіту / краще життя – 18 % [11].

Важливим мотивом проживання є *участь* як у вирішенні питань територіальної громади, так і на індивідуальному рівні. Вона залежить від статусу індивідів – голова домогосподарства, батьки неповнолітніх дітей, діти батьків похилого віку або тих, що потребують догляду тощо. Цей фактор впливає на вибір стратегії територіальної поведінки індивіда: активної громадянської на місцевому рівні, яка реалізується шляхом залучення соціально-економічних ресурсів, використання інститутів демократії або активної міграційної поведінки – зміни місця проживання.

Реалізація як мотив є специфічною категорією. З одного боку вона стає мотивом, якщо індивід чітко усвідомлює її як потребу, що найчастіше властива людям з вищою освітою, розвиненими лідерськими якостями чи індивідуальною активністю. Тобто в такій формі цей мотив притаманний переважно активній меншості територіальної громади. З іншого боку, вплив цього фактору як мотиву зростає за мінімальних можливостей для самореалізації, зокрема на депресивних територіях із високим рівнем безробіття. У цих регіонах відсутність трудової реалізації стає потужним мотивом зміни місця проживання якщо не назавжди, то на доволі тривалий термін. Реалізація як мотив для міграції діє й за умов достатнього задоволення потреб нижчого рівня в зовні благополучних локальних територіальних системах. У них великі центри соціально-економічної та культурної активності можуть розглядатися як сприятливе середовище для зміни місця проживання винятково через кращі можливості для самореалізації.

Важливим фактором, що мотивує до зміни місця проживання, є *баланс можливостей забезпечення потреб*. Він може бути опосередковано відображений показником балансу доходів і витрат. Зокрема, якщо дохід селянина від зайнятості в місті значно перевищує орендну плату за житло в ньому, то мотив змінити місце проживання посилюється. Професійно-територіальний баланс, тобто можливість працювати за спеціальністю, в сільських поселеннях значно менша, ніж у містах, через монопрофільність сільської економіки. Умови територіальної доступності, тобто щоденні обсяги витрат часу на дорогу до роботи та місць отримання соціальних послуг, також можуть бути потужним мотивом зміни місця проживання.

Важливо, що на формування мотивів (зміни їх вектору, сили дії) впливає низка екзогенних та ендогенних факторів. До *екзогенних факторів* належать: регіональна, аграрна, соціальна територіальна політики, ефективність соціальних ліфтів, реалізації державних програм та реформ. *Ендогенними факторами* є місцеві соціально-еконо-

мічні: рівень розвитку економічної бази поселень, стан утримання об'єктів соціальної інфраструктури, ефективність менеджменту, ступінь соціального залучення та наявність умов для реалізації за місцем проживання, в першу чергу, трудової та рольової (голова сім'ї, лідер, студент, професіонал тощо). На індивідуальному рівні на перший план висуваються ситуативні фактори формування мотивів проживання: вік, сімейний статус, рівень доходів, етап життєвого циклу сім'ї, професія, вартість житла, стан локальних ринків праці, логістика пасажироперевезень.

Для визначення індивідуальної мотивації до зміни місця проживання потрібно враховувати не лише зовнішні, але й **суб'єктивні фактори**: особливості особистості, яка ухвалює рішення, та її рівень прагнень, що залежить від негативного чи позитивного попереднього досвіду, зокрема щодо зміни місця проживання, сформовані цінності, виховання, життєві пріоритети, якими визначено акценти в мотивах поведінки, індивідуальну ієрархію потреб, згідно з якою упорядковується сила мотивації до місця проживання. В цьому виявляється суб'єктивізм розселення як процесу. Фактично саме мотиви формують розселенську поведінку, що пов'язана не тільки зі зміною місця проживання, а й із діями та ставленням до поселення, в якому людина живе.

Середовище проживання оцінюється показниками наявних ресурсів домогосподарства (земельні, житлово-побутові, транспортні, особистого господарства) та індивідуальних (вольових, інтелектуальних, фізичних, соціального капіталу,

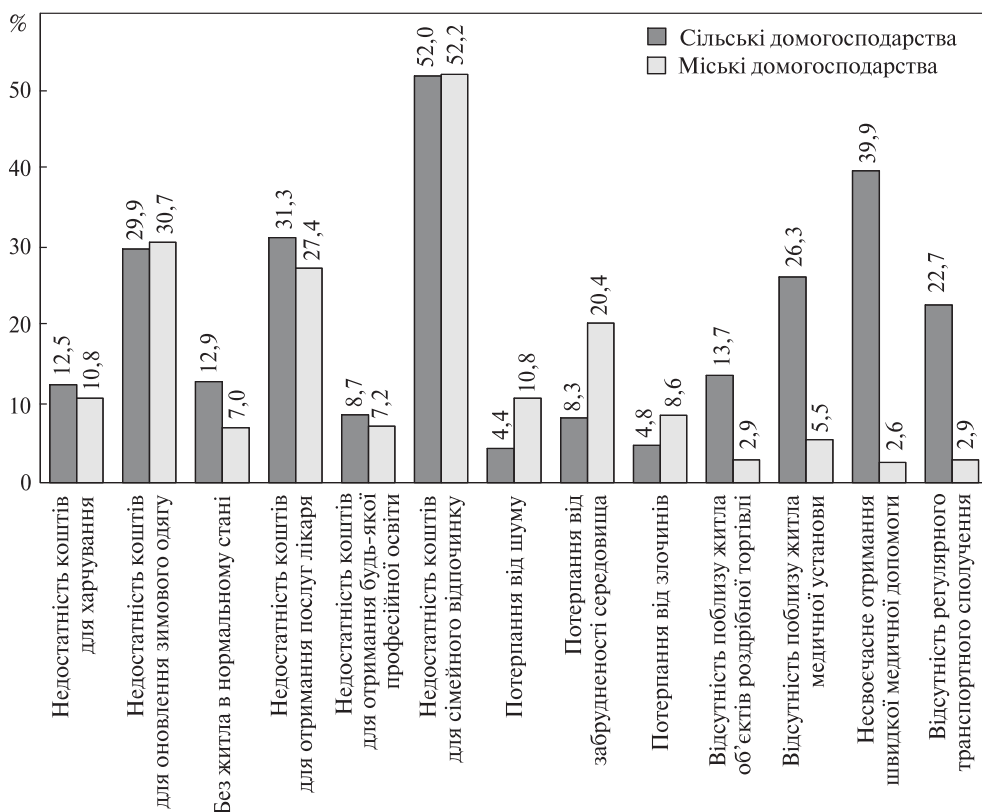

Рис. 2. Оцінка бідності та позбавлення благ у розрізі домогосподарств сіл і міст, 2015 р.

Джерело: побудовано за даними [12].

патріотичних почуттів до малої батьківщини). За основними критеріями оцінки бідності та позбавлення благ (рис. 2) сільські домогосподарства оцінюють своє становище гірше за міські. Зокрема, у блоці з чотирьох показників територіальної доступності (відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі, медичних установ, регулярного транспортного сполучення, несвоєчасне отримання швидкої медичної допомоги) частка сільських домогосподарств, які потерпають від позбавлення, більше в 5–15 разів у порівнянні з міськими домогосподарствами.

Різниця в оцінці матеріальної компоненти депривації, тобто соціального процесу скорочення чи позбавлення можливостей задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп [13, с. 403], у міжпоселенському розрізі не така значна, як диференціація оцінок житлових умов, на забезпечення яких потрібні чималі кошти. Це свідчить про суб'єктивізм такої оцінки та відхилення у виборі критеріїв оцінювання, орієнтованих на виявлення крайніх ознак депривації. Екологічне та соціальне середовище місцевості проживання оцінюють показниками потерпання від шуму, забруднення довкілля, злочинності тощо. Їхні найбільші значення властиві міським домогосподарствам (їхня частка більша, ніж у селах, в 2,5 та 1,8 разів, відповідно), що демотивує проживання в містах.

Як реакція на техногенні зміни середовища проживання виникла альтернативна форма територіальної організації населення — екопоселення, що поєднує людей зі специфічними мотивами, заснованими на двох компонентах: екологічності та альтернативності соціокультурного середовища. За визначенням сайту Глобальної мережі екопоселень, «екопоселеннями є міські або сільські громади, що прагнуть дотримуватись способу життя, який відповідає принципам стійкого розвитку в поєднанні з низьким рівнем впливу на оточуюче середовище. З цією метою вони практикують використання альтернативних джерел енергії, екологічного дизайну, способів соціального співмешкання» [14]. Мотиви екопоселенців сформувалися внаслідок негативної оцінки урбанізованого середовища та прискорення науково-технічного прогресу. За цих умов екологічність, самодостатність та альтернативність вибору способу самореалізації стали важливими мотивами вибору місця проживання.

Загальне уявлення про оцінку середовища проживання в розрізі сіл і міст України дає динаміка питомої ваги домогосподарств, що мали чотири та більше ознак депривації (позбавлення) (рис. 3). Зокрема, питома вага сільських домогосподарств, що мали чотири та більше ознак позбавлення, у 2015 р. сягала 44,2 %, тоді як міських — 24,0 % (у 1,8 рази менше). За 2007–2015 рр. частка таких домогосподарств у сільській місцевості скоротилася на 0,9 в. п., а в містах зросла на 2 в. п. Однак різниця у значенні показників залишається стабільно високою, що свідчить про докорінні відмінності у доступності товарів та послуг не на користь сільського розселенського середовища.

Незважаючи на наявність низки демотиваторів проживання в сільських поселеннях, бажання залишитися у них висловили 68,6 % сільського населення, що є найвищим показником у розподілі всіх поселень за людністю [15, с. 372]. Разом із тим спостерігається відносно високий відсоток тих, хто хотів би виїхати із села — 17,4 %.

Мотивація до зміни проживання має регіональні відмінності, детерміновані різними чинниками: в західних областях — близькістю до ЄС та дефіцитністю локальних ринків праці, східних — збройним конфліктом. У решті регіонів зберігається вплив на міграцію обласних та міжобласних центрів. Освітня міграція на тлі дефіцитності локальних ринків праці посилює вплив молоді із сільських населених пунктів, як і відсутність програм працевлаштування кваліфікованих фахівців навіть у районних

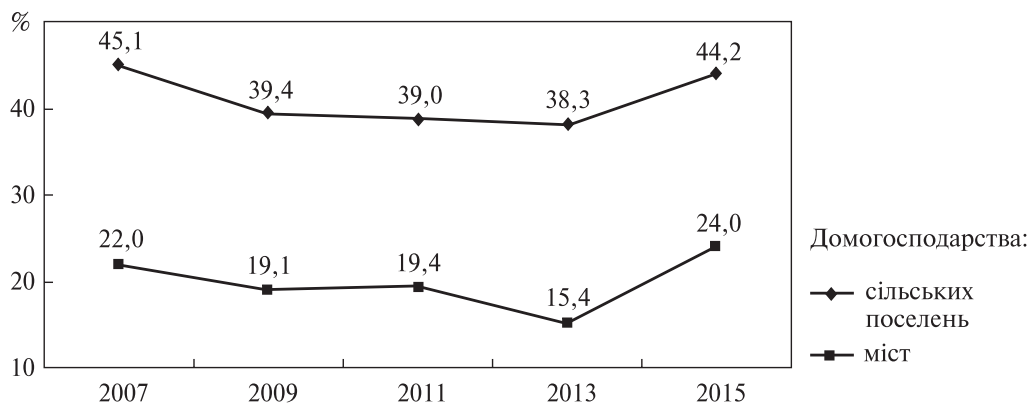

Рис. 3. Динаміка питомої ваги домогосподарств, що мали чотири та більше ознак депривації, 2007–2015 рр.

Джерело: побудовано за даними [12].

центрах. Якщо безповоротна міграція негативно впливає на перспективи існування сільських поселень, то маятникові трудові переміщення можуть зміцнювати локальні системи розселення. Загалом існує комплекс передумов міграційного впливу із сільських поселень, який важко оцінити через відсутність належного обліку.

Переміщення населення по території з метою зміни місця проживання може бути регульоване шляхом створення системи стимулів (наприклад, надання службового житла фахівцям, спрямування локальної інвестиційної політики на зменшення дефіцитності місцевих ринків праці, створення умов для різних форм самоорганізації населення тощо). Їхній вплив може бути опосередкованим зміною факторів життєдіяльності в місцях вибуття та переселення. Мотивація є функцією управління, в даному випадку — управління територією і поселенням як її структурною одиницею. Якщо на підприємстві мотивація формується в межах регламентованих обов’язків, то житлова мотивація формується на добровільних засадах та потребує інших механізмів для реалізації.

Сам момент зміни місця проживання є способом дії, реакцією на певні кризові умови. Так, А. Хіршман (A. Hirschman) виокремлює три основних способи дій групи в кризовій ситуації: вихід (полягає у зміні суб’єкта прийняття рішень), протест (публічний вияв невдоволення) та лояльність (прийняття нав’язаних згори ініціатив) [16]. У сільських поселеннях склалася специфічна ситуація, за якої криза місцевого менеджменту обумовлює відсутність ініціативи згори. Тому третій варіант не продуктивний, а зневіра та патерналістські настанови населення сільської територіальної громади не дають змоги реалізувати перший та другий варіанти. Тому розвиток відбувається шляхом перенесення акценту на індивідуалізм, у рамках якого зміна місця проживання є одним зі способів вирішення кризової ситуації. За таких обставин стає актуальним застосування альтернативних драйверів місцевого розвитку, які б дали змогу створити якісно нову систему виявлення та відбору лідерів та їхньої взаємодії з членами територіальної громади (запровадження міжнародної системи управління якістю в органах управління територіальними громадами, міжмуніципальна взаємодія, кооперативний рух, інвестиційні проекти, соціальне підприємництво).

Формування мотивів проживання здійснюється шляхом реалізації потенціалу жителів сільського поселення у вирішенні його проблем через досягнення особистих та суспільних цілей. Інструментами формування цього мотиву в нормативно-регулятивній площині є розробка та імплементація статуту територіальної громади, сприяння створенню органів самоорганізації населення, розвиток системи взаємодії та зворотного впливу між населенням територіальної громади та її керівництвом. Їх застосування потребує від менеджменту навичок роботи з громадськістю, орієнтованих на досягнення спільного результату через формування довіри, участі та взаємодопомоги. Вибір партисипативної стратегії управління територіальною громадою, тобто залучення членів територіальної громади до її розвитку та управління шляхом організації різних форм самоуправління, дає змогу узгодити мотиви, потреби та стимули мешканців територіальної громади, максимально залучивши їхній потенціал до розвитку цього адміністративно-територіального утворення.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що мотиваційні фактори проживання в сільських поселеннях України за характером, середовищем формування та специфікою дії є неоднорідними, диференційованими за силою впливу в міжпоселенському, регіональному та територіальному розрізах. Виявлені особливості прояву мотивації не сприяють соціально-економічному розвитку сільських поселень (зневіра, патерналістські настрої, бідність та міграція сільського населення).

Демотиваційний вплив на проживання в сільських поселеннях здійснюють яскраво виражені депривації (позбавлення) у забезпеченні територіальної доступності соціальних послуг, дефіцитність локальних ринків праці, низька розвиненість транспортного сполучення та логістики пасажироперевезень, слабкі можливості самореалізації. Стабілізаційний вплив на мотивацію проживання в сільських поселеннях справляє низька активність населення у пошуку нових економічних можливостей, пов'язаних зі зміною місця проживання, висока вартість житла та його оренди в містах, кращі показники екологічного та соціального середовища в селах.

Не сприяє поліпшенню ситуації те, що трансформації, які здійснюються у сфері сільського розвитку, не враховують мотиваційного компоненту політики. Реалізація адміністративно-територіальної реформи у разі її спрямування не тільки на просторові перетворення, а й на формування мотивів проживання в сільських поселеннях, дасть змогу активувати їх ендогенний потенціал розвитку і на цій основі сформувати дієздатні територіальні громади.

З'ясовано, що мотиваційний компонент політики є одним із найскладніших у реалізації, оскільки передбачає співпрацю з населенням, наявність належних умінь забезпечення розвитку та використання соціального капіталу сільських поселень, розробку механізмів взаємодії, формування довіри між суб'єктами та об'єктами політики.

Подальші перспективи досліджень у цьому напрямі мають бути пов'язані із вивченням механізмів і обґрунтуванням тих інструментів формування мотивації проживання в сільських поселеннях, які доцільно застосовувати в політиці територіального розвитку з метою підвищення її ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерк теории. — Новосибирск: Наука, 1991. — 448 с.
2. Завалишин А.Ю., Рязанцев И.П. Территориальное поведение. Опыт теоретико-методологического анализа / А.Ю. Завалишин, И.П. Рязанцев // Экономическая социология. — 2005. — № 4

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.isras.ru/files/File/Socis/2005-10/zavalishin_ryazantsev.pdf.
3. Заяць Т. Державні пріоритети розвитку сільського розселення України / Т. Заяць, Г. Краєвська // Економіка та держава. — 2014. — № 10. — С. 15–17.
 4. Позняк О. Проблеми формування міграційної політики України в сучасних умовах / О. Позняк // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 20–28. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2009.01.020>.
 5. Стокер П. Работа иностранцев: обзор международной миграции рабочей силы / П. Стокер. — М. : Академия, 1995. — 331 с.
 6. Stouffer S. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance / S. Stouffer // American Sociological Review. — 1940. — № 5. — P. 845–867.
 7. Зоткин Н.В. Общая психология. Психология мотивации и эмоций : учебно-методический комплекс / Н.В. Зоткин, М.Е. Серебрякова. — Самара : Универс групп, 2007. — 196 с.
 8. Слюсарский М.А. Территориальное поведение: методологические предпосылки социологического исследования / М.А. Слюсарский // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки. — 2011. — № 12. — С. 22–29.
 9. В пошуках можливостей. Яким чином мобільніша робоча сила може сприяти процвітання України. Том I: зведена доповідь / Світовий Банк. Київ, 2012. — 38 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2012/11/30/000386194_20121130030722/Rendered/PDF/NonAsciiFileName0.pdf.
 10. Клаваль П. Пространство в географии человека // Новые идеи в географии. — Вып. 1. — М. : Прогресс, 1976. — С. 234–250.
 11. Молодь України — 2015 / Мін. молоді і спорту України. — Київ : ГФК Юкрейн, 2015. — 88 с.
 12. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за матеріалами вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2015 року) / Держстат України. — Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 13. Енциклопедія Сучасної України / НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. — Т. 7: Г — Ді / Ін-т енцикл. дослідж. НАН України ; редкол. І.М. Дзюба [та ін.]. — Київ : Поліграфкнига, 2001. — 708 с.
 14. GlobalEcovillageNetwork (GEN) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gen.ecovillage.org>.
 15. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / гол. ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга; Інститут соціології НАН України. — Вип. 1 (15), Т. 1. — Київ, 2014. — 650 с.
 16. Hirschman A.O. Exit, Voice, and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations, and States / A.O. Hirschman. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1970. — 176 p.

REFERENCES

1. Zaslavskaya, T.I. & Ryivkina, R.V. (1991). *Sotsiologiya ekonomicheskoy zhizni: Ocherk teorii [Sociology of Economic Life: Feature Article of the Theory]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
2. Zavalishin, A.Yu. & Ryazantsev, I.P. (2005). Territorialnoye povedeniye. Opyt teoretiko-metodologicheskogo analiza [Territorial behavior. The experience of theoretical and methodological analysis]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya - Economic sociology*, 4. www.isras.ru/files/File/Socis/2005-10/zavalishin_ryazantsev.pdf [in Russian].
3. Zaiats, T. & Kraievska, H. (2014). Derzhavni prioryety rozvytku silskoho rozselennia Ukrainy [State priorities of development of rural settlement of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and the state*, 10, 15–17 [in Ukrainian].
4. Poznyak, O. (2009). Problemy formuvannia mihratsiinoi polityky Ukrainy v suchasnykh umovakh [Problems of forming the migration policy of Ukraine in modern conditions]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 20–28. doi:<https://doi.org/10.15407/dse2009.01> [in Ukrainian].
5. Stoker, P. (1995). *Rabota inostrantsev: obzor mezhdunarodnoy migratsii rabochey silyi [Work of foreigners: a review of international labor migration]*. Moscow: Akademiya [in Russian].

6. Stouffer, S. (1940). Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance, *American Sociological Review*, 5, 845-867.
7. Zotkin, N.V. & Serebryakova, M.E. (2007). *Obschaya psihologiya. Psihologiya motivatsii i emotsiy: uchebno-metodicheskiy kompleks [General psychology. Psychology of motivation and emotions: educational-methodical complex]*. Samara: Univers grupp [in Russian].
8. Slyusarskiy, M.A. (2011). Territorialnoe povedenie: metodologicheskie predposylki sotsiologicheskoho issledovaniia [Territorial behavior: the methodological background of sociological research]. *Vestnik Permskogo natsionalnogo issledovatel'skogo politehnicheskogo universiteta. Sotsialno-ekonomicheskie nauki - Bulletin of the Perm National Research Polytechnic University. Socio-economic sciences*, 12, 22-29 [in Russian].
9. V poshukakh mozhlyvosti. Yakym chynom mobilnisha robocha syla mozhe spriyaty protsvitanniui Ukrainy [In search of opportunities. How more mobile labor can contribute to Ukraine's prosperity]. (n.d.). *documents.worldbank.org*. Retrieved from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/570781468309270097/pdf/NonAsciiFileName0.pdf> [in Ukrainian].
10. Klaval, P. (1976). Prostranstvo v heohrafi cheloveka [Space in human geography]. *Novye idei v geografii - New ideas in geography*, 1, 234-250 [in Russian].
11. *Molod Ukrayini - 2015 [Youth of Ukraine - 2015]*. (2015). Ministry of Youth and Sports of Ukraine [in Ukrainian].
12. Samootsinka domohospodarstvy dostupnosti okremykh tovariv ta posluh (za materialamy vybirkovoho opytuvannya domohospodarstv u zhovtni 2015 roku). [Self-assessment by households of the availability of certain goods and services (based on sampling of households in October 2015)]. (2015). The official site of State Statistics Office of Ukraine. *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
13. Dziuba, I.M., Zhukovskiy A.I., & Romaniv O.M. (2007). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Kyiv: Koordynatsiine biuro ESU NAN Ukrainy [in Ukrainian].
14. Ofitsiyniy sait Global Ecovillage Network (GEN) [The official site of Global Ecovillage Network (GEN)]. *gen.ecovillage.org*. Retrieved from: <http://gen.ecovillage.org>.
15. Vorona, V.M. & Shulha, M.O. (2014). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring of social changes]*. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
16. Hirschman, A. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard University Press. Cambridge, USA.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.09.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.162>

УДК 331.5

JEL CLASSIFICATION: J21

О.А. ГРИШНОВА

д-р екон. наук, проф., каф. екон. підприємства
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
03022, м. Київ, вул. Васильківська, 90-А
E-mail: grishnova@ukr.net

О.П. РІСНИЙ

директор
Львівський міський центр зайнятості
79060, м. Львів, вул. Кн. Ольги, 122
E-mail: oleh.risny@gmail.com

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ПРАЦІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ: ЗАГРОЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (ОЦІНКА НА ПРИКЛАДІ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ)

Статтю присвячено порівняльній оцінці умов розвитку ринків праці європейських країн та України, аналізу досвіду країн Східної Європи, зокрема Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини та Румунії в процесі інтеграції до Європейського ринку праці, вивченню можливих викликів та наслідків цього процесу як передумови забезпечення готовності українських інституцій до необхідних перетворень. Висвітлено особливості інтеграції ринків праці східноєвропейських країн до загальноєвропейського ринку, подано оцінку загроз, що виникають, визначено перспективи згаданого процесу для України. Дослідження показало, що умови ринку праці в Україні не лише значно гірші, ніж у країнах ЄС, але й змінюються в негативному напрямі, на відміну від європейських країн. Суперечності розвитку ринку праці України перешкоджають його ефективній євроінтеграції. Водночас потрібні перетворення на ринку праці співпадають із заходами, необхідними для євроінтеграції економіки України. Аналіз засвідчив, що в країнах, які приєдналися до загальноєвропейського ринку праці, збільшується попит на робочу силу, зростає заробітна плата, чисельність працюючих не зменшується, спадає рівень безробіття. Ефективна євроінтеграція України потребує стратегії готовності до євроінтеграційних викликів, пошуку засобів подолання пов'язаних із ними очікуваних проблем, форм та методів використання нових можливостей. Ця стратегія повинна включати визначення найбільш затребуваних професій для національної економіки в коротко- та довгостроковій перспективі, організацію ефективної профорієнтації та профпідготовки за цими напрямками, впровадження механізмів мотивації праці на вітчизняному ринку, перегляду підходів до виплат соціального забезпечення, податкового навантаження на заробітну плату, інструментів легалізації заробітної плати, залучення трудових мігрантів із-за кордону тощо. Ґрунтовне дослідження наведених у статті тенденцій сприятиме підготовці такої стратегії у найкоротші строки.

Ключові слова: ринок праці, відкриті ринки праці, зайнятість, безробіття, соціальна політика, доходи населення, трудові доходи, середня заробітна плата.

© ГРИШНОВА О.А., РІСНИЙ О.П., 2017

Е.А. Гришнова

д-р екон. наук, проф., каф. екон. підприємства
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
03022, г. Київ, ул. Васильківська, 90-А
E-mail: grishnova@ukr.net

О.П. Рисный

директор
Львовский городской центр занятости
79060, г. Львов, ул. Кн. Ольги, 122
E-mail: oleh.risny@gmail.com

ИНТЕГРАЦИЯ УКРАИНСКОГО РЫНКА ТРУДА С ЕВРОПЕЙСКИМ: УГРОЗЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (ОЦЕНКА НА ПРИМЕРЕ СТРАН ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ)

Статья посвящена сравнительной оценке условий развития рынков труда европейских стран и Украины, анализу опыта стран Восточной Европы, в частности Эстонии, Латвии, Литвы, Польши, Словакии и Румынии в процессе интеграции в Европейский рынок труда, изучению возможных вызовов и последствий этого процесса как предпосылки обеспечения готовности украинских институтов к необходимым преобразованиям. Освещены особенности интеграции рынков труда восточноевропейских стран в общеевропейский рынок, дана оценка возникающих угроз, определены перспективы упомянутого процесса для Украины.

Исследование показало, что условия рынка труда в Украине не только значительно хуже, чем в странах ЕС, но и изменяются в негативном направлении, в отличие от европейских стран. Противоречия развития рынка труда Украины препятствуют его эффективной евроинтеграции. В то же время нужные преобразования на рынке труда совпадают с мерами, необходимыми для евроинтеграции экономики Украины. Анализ показал, что в странах, которые присоединились к общеевропейскому рынку труда, увеличивается спрос на рабочую силу, растет заработная плата, численность работающих не уменьшается, снижается уровень безработицы.

Эффективная евроинтеграция Украины нуждается в стратегии готовности к евроинтеграционным вызовам, поиске средств преодоления связанных с ними ожидаемых проблем, форм и методов использования новых возможностей. Эта стратегия должна включать определение наиболее востребованных профессий для национальной экономики в кратко- и долгосрочной перспективе, организацию эффективной профориентации и профподготовки по этим направлениям, внедрение механизмов мотивации труда на отечественном рынке, пересмотра подходов к социальным выплатам, налоговой нагрузки на заработную плату, инструментов легализации заработной платы, привлечения трудовых мигрантов из-за рубежа и тому подобное. Глубокое исследование приведенных в статье тенденций будет способствовать подготовке такой стратегии в кратчайшие сроки.

Ключевые слова: рынок труда, открытые рынки труда, занятость, безработица, социальная политика, доходы населения, трудовые доходы, средняя заработная плата.

O.A. Grishnova

ScD (Economics), Professor at the Department of Enterprise Economics
Taras Shevchenko National University of Kyiv
03022, Ukraine, Kyiv, Str. Vasylkivska, 90A
E-mail: grishnova@ukr.net

O.P. Risnyy

director
Lviv City Employment Center
79060, Ukraine, Lviv, Str. Kn. Olhy, 122
E-mail: oleh.risny@gmail.com

INTEGRATION OF THE UKRAINIAN LABOR MARKET WITH THE EUROPEAN ONE: THREATS AND PROSPECTS (ESTIMATION ON THE EXAMPLE OF THE COUNTRIES OF EASTERN EUROPE)

The article is devoted to a comparative assessment of the conditions of development of labor markets in European countries and Ukraine, analysis of the experience of Eastern European countries, in particular Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Romania in the process of integration into the European labor market, study of possible challenges and consequences of this process as a preconditions for ensuring readiness of Ukrainian institutions for the necessary transformations. The peculiarities of the integration of the labor markets of the Eastern European countries into the pan-European market are highlighted, the assessment of the threats that arise with it, the prospects of the mentioned process for Ukraine are determined.

The research showed that the labor market conditions in Ukraine are not only much worse than in the EU countries, but they also change in a negative direction, unlike European countries. Contradictions in the development of the Ukrainian labor market impede its effective European integration. At the same time, needed transformations in the labor market coincide with the measures necessary for the European integration of the Ukrainian economy. The analysis showed that in countries joining the pan-European labor market, the demand for labor is increasing, wages are rising, the number of employees is not decreasing, the unemployment rate is falling.

Effective European integration of Ukraine requires a strategy of readiness for European integration challenges, finding ways to overcome the expected problems associated with them, forms and methods of using new opportunities. This strategy should include identifying the most demanded occupations for the national economy in the short and long term, organizing effective vocational guidance and training in these areas, introducing mechanisms for motivation in the domestic market, reviewing approaches to social security payments, tax pay-rolls, wage legalization tools, attraction of labor migrants from abroad, etc. A thorough study of the trends in the article will facilitate the preparation of such a strategy in the shortest possible time.

Keywords: labor market, open labor markets, employment, unemployment, social policy, incomes, labor income, average wages.

Постановка проблеми. Процес Євроінтеграції України передбачає більш тісний взаємозв'язок ринку праці України із загальноєвропейським ринком, а згодом і їх повне злиття. Цей процес відкриває чимало можливостей, але водночас несе певні виклики для національної економіки. Їх аналіз та можливі наслідки викладені у статті.

Аналіз досліджень та публікацій. До питань, висвітлених у публікації, неодноразово звертались провідні науковці з різних галузей економічної науки та демографії. Важливе значення мають праці Е. Лібанової (E. Libanova) [1], В. Онікієнка (V. Onikiyenko) [2], І. Петрової (I. Petrova) [3], У. Садової (U. Sadova) [4], А. Черкасова (A. Cherkasov) [5] та ін., які вплинули на постановку проблемних питань і пошук рішень. Проте, зважаючи на складність і динамічність процесів на ринку праці, суттєвий соціальний вплив їх на загальний добробут населення, різноманітність думок з цього приводу в пресі та наукових колах, питання інтеграції ринку праці України із загальноєвропейським потребує подальшого детального та багатогранного вивчення.

Мета статті полягає в порівняльній оцінці умов розвитку ринків праці європейських країн та України, аналізі досвіду країн Східної Європи, зокрема Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини та Румунії в процесі інтеграції до Європейського ринку праці, вивченні можливих викликів та наслідків цього процесу як передумови забезпечення готовності українських інституцій до необхідних перетворень.

Виклад основного матеріалу. Обраний народом України та задекларований керівництвом держави процес Євроінтеграції передбачає тіснішу взаємодію різних сфер національної економіки з інституціями Європейського Союзу (ЄС), загальноєвропейськими ринками, міжнародними нормами та процесами в об'єднаній співдружності та її країнах-членах зокрема. Найбільш відчутні зміни передбачаються у валютно-фінансовій політиці (забезпечення стабільності цін, бездефіцитності

бюджету, збалансованості відсоткових ставок, стабільності валютних курсів), макро-економічних процесах (підвищення рівня економічного розвитку держави, ВВП на душу населення, обсягу прямих іноземних інвестицій та ін.), експортно-імпорتنій політиці держави, відносинах у системі міжнародного та європейського поділу праці, енергоефективності, антикорупційних процесах, безпекових, регуляторних, правоохоронних, освітніх, медичних, природоохоронних функціях держави тощо. Загалом це передбачає суттєві зміни чи не у всіх сферах суспільного життя, що матимуть відчутні наслідки і одразу, і в перспективі.

Одним із наріжних каменів Європейської спільноти є вільні ринки праці та спільні стандарти в системі соціального захисту населення. Інтеграція до цих ринків несе з собою достатньо відчутні виклики для національної економіки та благополуччя населення. ЄС був заснований на базі Європейської спільноти з вугілля та сталі і Європейської економічної спільноти у 1992 р. та нараховує на сьогодні 28 країн-учасників. У 2004 р. до нього увійшли країни колишнього соціалістичного табору, зокрема Естонія, Латвія, Литва, Польща та Словаччина, а у 2007 — Болгарія та Румунія. Їхній досвід у процесі євроінтеграції неоціненний для визначення вірних векторів вітчизняного соціально-економічного розвитку.

Економічний розвиток країн Європи також не безпроблемний. Глибока криза 2008 р. зруйнувала здобутки економічного зростання, були знищені можливості створення робочих місць. Криза стала величезним шоком для мільйонів людей та виявила деякі основні слабкості європейської економіки. У відповідь на кризу і для надійного довгострокового поліпшення економічної ситуації було розроблено стратегію Європа 2020 [6], що ґрунтується на трьох взаємопідсилюваних концепціях:

- розумне зростання: зростання економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях;
- стале зростання: сприяння ефективнішому використанню ресурсів, розвитку більш екологічної та конкурентоспроможної економіки;
- всеохопне зростання: стимулювання економіки з високим рівнем зайнятості, що сприятиме соціальній та територіальній згуртованості [5, 6].

Як бачимо, всі ці стратегії передбачають прогресивні зміни на ринку праці і в сфері формування людського капіталу. Для того, щоб поставлені цілі були зрозумілими і вимірними, Комісія ЄС запропонувала п'ять ключових індикаторів, які планується досягти до 2020 року: 75 % зайнятого населення віком 20–64 років; інвестування 3 % внутрішнього валового продукту ЄС у науково-дослідну діяльність; досягнення цілі «20/20/20» стосовно клімату та енергетики (у т. ч. скорочення емісії на додаткових 30 % за умови виконання необхідних вимог); частка осіб, що передчасно залишають школу, має бути нижчою за 10 %, в той час як принаймні 40 % молодого покоління повинно мати вищу освіту; зменшення чисельності осіб на порозі бідності на 20 мільйонів [5, 12].

Щоб оцінити, наскільки схожий розвиток ринку праці в Україні та країнах ЄС, ми скористалися тими індикаторами стратегії Європа 2020, які відображають ситуацію з формуванням та використанням людського капіталу, а саме: рівень зайнятості, рівень освіченості, середня погодинна заробітна плата та частка зайнятих у високотехнологічному виробництві. Рівень зайнятості є головною ознакою можливостей громадян на ринку праці, високий рівень заробітної плати свідчить про ефективне функціонування ринку праці, вищий рівень освіти та збільшення частки зайнятих у виробництві високотехнологічної продукції слугує передумовою підвищення ефективності. Таким чином, підвищення рівня цих показників призведе до досягнення європейськими країнами цілей стратегії.

За даними табл. 1 було здійснено аналіз факторів розвитку ринку праці в Україні та країнах ЄС у 2010 та 2015 рр. методом описової статистики.

Таблиця 1. Вихідні дані показників розвитку ринку праці в Україні та країнах Європейського Союзу в 2010 та 2015 рр.

Країна	Зайнятість населення, (% населення 20–64)		Населення з вищою освітою віком 30–34		Середня погодинна заробітна плата, євро		Частка зайнятих у виробництві високотехнологічної продукції, %	
	2010	2015	2010	2015	2010	2015	2010	2015
Австрія	73,9	74,3	23,4	38,7	14,77	31,50	1,1	1,2
Бельгія	67,6	67,2	44,4	42,7	18,92	39,10	1,2	1,2
Болгарія	64,7	67,1	28,0	32,1	2,04	3,80	0,8	0,9
Греція	63,8	54,9	28,6	40,4	10,97	14,60	0,5	0,5
Данія	75,8	76,5	41,2	47,6	26,58	40,30	1,6	1,7
Естонія	66,8	76,5	40,2	45,3	4,84	9,80	1,1	1,1
Ірландія	64,6	68,7	50,1	52,3	22,23	29,80	2,9	3,1
Іспанія	62,8	62,0	42,0	40,9	11,50	21,30	0,7	0,7
Італія	61,0	60,5	19,9	25,3	14,48	28,30	1,1	1,0
Кіпр	75,0	67,9	45,3	54,5	12,08	15,80	0,4	0,4
Латвія	64,3	72,5	32,6	41,3	3,78	6,60	0,4	0,5
Литва	64,3	73,3	43,8	57,6	3,44	6,50	0	0,1
Люксембург	70,7	70,9	46,1	52,3	21,95	35,90	0	0,2
Мальта	60,1	67,8	22,1	27,8	8,46	12,30	2,7	2,4
Нідерланди	76,8	76,4	41,4	46,3	17,25	34,00	0,8	0,5
Німеччина	75,0	78,0	29,7	32,3	16,95	31,40	1,6	1,6
Велика Британія	73,5	76,8	43,1	47,9	16,98	22,30	1,2	0,9
Польща	64,3	67,8	34,8	43,4	5,21	8,40	0,8	0,8
Португалія	70,3	69,1	24,0	31,9	7,71	13,10	0,6	0,5
Румунія	64,8	66,0	18,3	25,6	2,63	4,60	0,6	0,7
Словаччина	64,6	67,7	22,1	28,4	4,74	9,70	1,8	1,3
Словенія	70,3	69,1	34,8	43,4	9,10	15,60	1,7	2,1
Угорщина	59,9	68,9	26,1	34,3	4,49	7,30	2,8	2,3
Україна	63,6	60,2	32,8	30,3	1,75	1,50	0,7	0,5
Фінляндія	73,0	72,9	45,7	45,5	18,12	32,30	1,9	1,1
Франція	69,3	69,5	43,2	45,0	16,27	34,60	1,2	1,0
Хорватія	62,1	60,5	24,5	30,9	5,87	9,40	0,8	0,6
Чеська Республіка	70,4	74,8	20,4	30,1	5,43	9,40	1,5	1,6
Швеція	78,1	80,5	45,3	50,2	17,77	37,40	0,8	0,7

Джерело: дані офіційного сайту Євростату [7].

Середній рівень зайнятості населення 2015 р. становив 69,6 %, що на 1,6 в. п. більше ніж у 2010 р. При цьому половина країн мала значення менше 69,1 %. Найменше значення спостерігається у Греції – 54,9 %, а найбільше у Швеції – 80,5 %.

Частка населення, що має вищу освіту у віці 30–34 роки, в середньому становила 40,1 % у країнах Європи у 2015 р., а у 2010 р. – лише 34,3 %. У 2015 р. мінімальний рівень з показником 25,3 % мала Італія, а максимальний 57,6 % – Литва, Україна мала 30,3 %.

Існує велика диференціація серед країн ЄС за рівнем заробітної плати та часткою зайнятого населення у виробництві високотехнологічної продукції, про що свідчить коефіцієнт варіації, який більший ніж 33,3 %. У 2010 р. найменшою серед європейських країн погодинна заробітна плата була 1,8 євро в Україні, і цей показник знизився до 1,5 євро у 2015 р. В той час як максимальне значення у розмірі 26,6 євро у 2010 р. та 40,3 євро у 2015 р. характерне для Данії.

Аналізуючи розподіл вихідних даних можна побачити, що Україна фігурує серед країн із низьким розвитком досліджуваних факторів. Однак найважливіший результат проведеного нами порівняльного дослідження розвитку ринків праці України і країн ЄС у проміжку між 2010 і 2015 роками ще сумніший для України: всі без винятку країни ЄС покращили всі або деякі свої позиції у 2015 р. порівняно з 2010. Лише в Україні суттєво погіршилися усі показники. Так, падіння показників становило, %: щодо рівня зайнятості – 6, частки населення з вищою освітою у віці 30–34 роки – 8, середньої погодинної заробітної плати – 15, частки зайнятих у виробництві високотехнологічної продукції – 29.

Наші розрахунки [8] показали, що в інтегральному рейтингу розвитку ринку праці країн ЄС і України у 2010 р. наша країна посідала 26 місце (з 29), а у 2015 опустилася на 29 з великим відривом від 28.

Як зазначає професор І.Л. Петрова, сучасна модель українського ринку праці є парадоксальною і характеризується суперечностями, що перешкоджають його ефективній євроінтеграції. Політика зайнятості та політика оплати праці не скоординовані, державні та ринкові регулятори не взаємодіють, рішення, що ухвалюються, є реакцією на події, вони не проактивні, ринок праці відірваний від ринків житла, кредитів, інвестицій, товарів та послуг; держава контролює прибутковість роботодавців, а не їхні розрахунки з працівниками; законодавство розробляють, але порушують і не дотримуються [3, 14].

Сьогодні на різних рівнях суспільного життя звучать як захоплені, так і застережливі заклики щодо процесу європейської інтеграції та його можливих наслідків. Ринок праці буде системою, що відчує чи не найдужче її вплив. Висловлено різні думки щодо загроз відкриття ринків праці Європи для українців та катастрофічних наслідків для національної економіки. Як приклад, часто згадують «руйнівні» наслідки євроінтеграції для країн Прибалтики та Варшавського договору, пропонують заходи штучного обмеження, відтермінування та стримування. Ми проаналізували, чи дійсно настільки критичною була інтеграція ринків праці країн Східної Європи з загальноєвропейським? Які макроекономічні наслідки вона спричинила? Як змінилася національна економіка та благополуччя населення в країнах, що подібні до України за вихідними позиціями?

Перше, треба об'єктивно визнати різкий ріст рівня безробіття в деяких країнах на початковому етапі європейської інтеграції. Причин цього було досить багато, починаючи від процесу та наслідків ринкових перетворень, роздержавлення, приватизації, забезпечення енергоефективності, ефективності праці, досягнення вищих

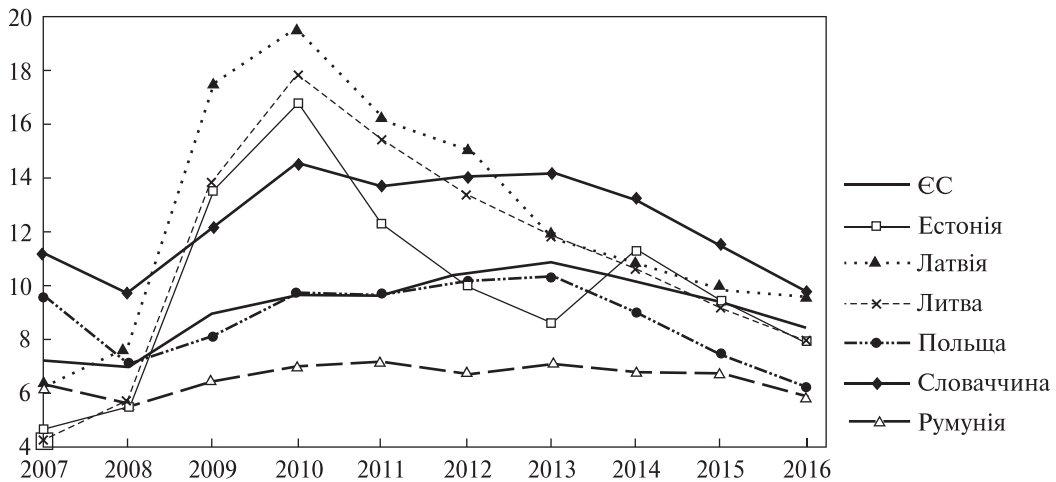

Рис. 1. Динаміка рівня безробіття в країнах ЄС, %

Джерело: побудовано авторами за даними МОП та Євростату [9, 10].

стандартів організації праці, виходу економіки з орбіти соціалістичного табору, та закінчуючи впливом світової фінансової кризи 2008 р. Рис. 1 висвітлює динаміку рівня безробіття країн Східної Європи на етапі євроінтеграції та порівняння з ситуацією у ЄС загалом. Як бачимо, попри певні особливості, в основному спостерігається спорідненість у хронології змін.

Варто звернути увагу, що основні проблеми зі зростанням безробіття відбулися у балтійських країнах лише на п'ятому році членства у Євросоюзі, що дозволяє припустити вплив інших, окрім об'єднаних ринків праці, факторів. При цьому уже до 2016 р. ситуація в цих країнах вирівнялась та зрештою знаходиться в межах, а часто і значно менше середньоєвропейських показників. Дещо вищі показники Словаччини та Латвії, але суттєво кращі – Польщі та Румунії.

Більш показовим для оцінки ринків праці є дослідження рівня зайнятості населення та динаміки зміни чисельності зайнятих у різних сферах національної економіки, що відображає наявність робочих місць. В табл. 2 висвітлено аналіз динаміки чисельності зайнятого населення в країнах Східної Європи та загалом в ЄС. Отже, чисельність зайнятих в Естонії за останні десять років змінювалась незначно, із певним спадом у 2010 р. та відновленням позицій до 2016. У Латвії протягом 2009–2010 рр. відбулося значне скорочення робочих місць, що становило більш як 17 %, та залишилось приблизно на тому ж рівні до 2016 року. В Литві у цей період відбувся спад на 14 % та згодом – ріст до 2016 на 7 %, чим відновлено половину втрачених робочих місць. Стабільніша картина спостерігалася в Польщі, Словаччині та Румунії: у Польщі відбувався постійний ріст чисельності зайнятих серед населення віком від 20 до 64 років майже на 6,6 %, в Словаччині на 5,5 %, за загальноєвропейського приросту 1,6 %. Деякі дослідження прогнозують подальший ріст кількості робочих місць і відповідно чисельності зайнятих у цих країнах, зокрема у Польщі в найближчі роки можливе відкриття до 5 млн нових вакансій.

Таблиця 2. Зайняте населення віком від 20 до 64 років у країнах Європи, тис. осіб

Країна / Рік	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ЄС	210 878	213 361	210 060	207 619	207 819	207 324	206 866	208 962	211 170	214 246
Естонія	621	623	569	545	577	586	593	595	607	606
Латвія	993	995	869	824	837	847	861	854	862	857
Литва	1413	1388	1284	1220	1221	1240	1258	1283	1296	1309
Польща	14 833	15 400	15 491	15 100	15 204	15 244	15 227	15 507	15 736	15 821
Словаччина	2332	2406	2345	2298	2296	2309	2310	2341	2396	2460
Румунія	8686	8748	8682	8212	8052	8137	8096	8175	8136	8078

Джерело: побудовано авторами за даними МОП та Євростату [11, 12].

Іншим критерієм впливу євроінтеграційних процесів на ринок праці є середньорічні доходи населення від трудової діяльності. Оцінка їхньої динаміки та розмірів сприяє більш детальному розумінню загального матеріального стану населення, його благополуччя та купівельної спроможності, що теж достатньою мірою впливає на розвиток економіки загалом. Як база для оподаткування, ці зміни надзвичайно важливі для наповнення бюджетів, а з ними й для успішності вирішення соціально-побутових проблем населення, питань соціального захисту тощо. Як бачимо з рис. 2, саме цей показник зазнав найбільших змін у країнах Східної Європи за останні 10 років. В Естонії він зріс на 74 %, в Литві на 72 %, в Польщі на 67 %, в Словаччині на 41 %, в Румунії на 88 %, а в Латвії – аж на 186 %! Це значно більше за приріст загалом у ЄС, який становив протягом цього періоду лише 26 %. Саме комплексний аналіз цих даних дає можливість стверджувати, що є необґрунтованими застереження щодо згубного впливу євроінтеграції на східноєвропейські ринки праці.

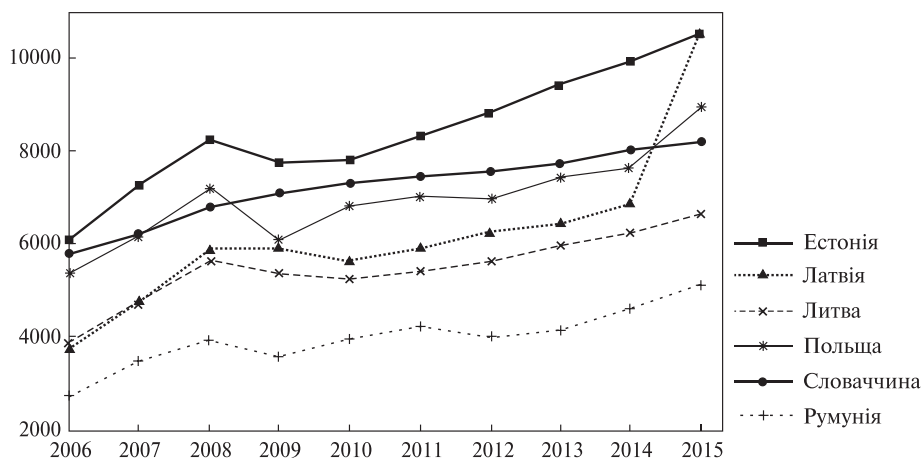

Рис. 2. Динаміка змін середньорічних доходів населення від трудової діяльності в країнах ЄС, Євро

Джерело: побудовано авторами за даними Євростату [12].

Таблиця 3. Середньомісячна заробітна плата в країнах ЄС (Євро) та Україні (дол. США)

Країна	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Естонія	—	—	407	443	502	582	704	806	770	767	798	844	900	954	1013	1073
Латвія	227	246	274	300	350	430	566	682	655	633	660	685	716	765	818	859
Україна	60	71	87	111	157	206	268	343	245	282	331	379	409	292	177	221

Джерело: побудовано авторами за [11, 13]. Заробітна плата в Україні обрахована відповідно до офіційного курсу НБУ долара США до української гривні станом на 01.01 відповідного року.

У структурі доходів населення важливе місце належить заробітній платі, тому далі описано динаміку її зміни в деяких з досліджуваних країн, зокрема Естонії та Латвії, та наведено для порівняння дані про Україну (табл. 3).

Необхідно додати, що середня заробітна плата подібним чином зростала в усіх країнах Східної Європи, а в Польщі, наприклад, наприкінці 2016 р. вже перевищила тисячу євро. Таким чином, рівень середньої зарплати в країнах Прибалтики [10, 12] та Східної Європи вигідно відрізняється на сьогодні від тенденцій в Україні.

Одним із негативних наслідків відкриття ринків праці є ускладнення пошуку фахових працівників у зв'язку з виїздом їх до країн із більшою оплатою праці, що підтверджується відповідним аналізом. Так, у четвертому кварталі 2016 р. у Латвії налічувалось 14,1 тис. вакансій, у Литві — 14,7, в Естонії — 9,0, в Польщі — 77,6, в Румунії — 60,1, Словаччині — 19,7. У Словаччині це на 28 % більше, ніж у четвертому кварталі 2014 р., в Румунії — на 53 %, Польщі — на 43 %, Естонії — на 27 %, Литві — на 37 %, Латвії — на 345 % [7, 10]! Таке різке збільшення попиту на робочу силу невідкладно призводить до посилення напруги на ринку праці та має відчутні наслідки в національній економіці. Відповідно, набуває поширення практика залучення працівників із-за кордону, в т. ч. із України, та закономірне спрощення механізмів їх оформлення.

Дослідження Європейського центру з розвитку професійної підготовки (*European Centre for the Development of Vocational (CEDEFOP)*) та інші галузеві дослідження прогнозують суттєве зростання в об'єднаній Європі попиту на висококваліфікованих спеціалістів та на професії, що потребують найпростіших навичок (поляризація професій). Загалом, із урахуванням зникнення певних професій завдяки автоматизації, роботизації та розвитку штучного інтелекту, в Європі до 2020 р. очікується відкриття до 80 млн нових вакансій, велика частина з яких матиме високі вимоги до кваліфікації [14, 15]. Через незворотність євроінтеграційного процесу це може стати черговим викликом для національної економіки, та з великою імовірністю ним стане.

Висновки та пропозиції. Як показало виконане дослідження, умови ринку праці в Україні не лише значно гірші, ніж у країнах ЄС, але й змінюються в негативному напрямі, на відміну від європейських країн. Особливо відчутний прогрес відбувається на ринках праці східноєвропейських країн попри те, що євроінтеграція була для них непростотою. Сучасна динаміка показників українського ринку праці є парадоксальною і характеризується суперечностями, що перешкоджають його ефективній євроінтеграції.

Найчастіше згадувані в політичних та наукових колах застереження щодо проблем, з якими стикнулися держави Східної Європи унаслідок приєднання до загальноєвропейського ринку праці, перебувають у площині проблематики трудової міграції населення, виїзду, в тому числі висококваліфікованих спеціалістів, на

роботу за кордон, а з цим — проблем пошуку відповідних фахівців на місцях. Проте, ці негаразди водночас очевидно сприяли послабленню навантаження на систему соціального забезпечення країн, зменшуючи чисельність отримувачів пільг і допомог, надаючи додаткові можливості професійної реалізації працівникам, які тимчасово опинилися без роботи, із забезпеченням гідної оплати праці за неї. Проблема утруднення пошуку відповідних працівників стала додатковим стимулом для поступового збільшення роботодавцями заробітної плати і досягнення рівня її конкурентоспроможності порівняно з країнами Західної Європи, впровадження нових стандартів організації праці та ефективності використання ресурсів. Таким чином, населення отримує кращі можливості для ефективної самореалізації та забезпечення гідного рівня життя, а місцеві та державні бюджети, — додаткові доходи від оподаткування. На наш погляд, саме відкриті ринкові відносини і конкуренція на ринку праці значно більше впливають на зростання рівня заробітної плати, ніж державні методи обмеження та контролю.

Наведений аналіз засвідчив, що в країнах, які приєдналися до загальноєвропейського ринку праці, різко збільшується попит на робочу силу і ці тенденції тривають. Поряд із цим відбувається постійне зростання заробітної плати працівників та, відповідно, доходів населення, чисельність працюючих не зменшується, а часто навпаки, чисельність зайнятих та відповідно кількість робочих місць стабільно зростає, при цьому спадає рівень безробіття. Потрібно доповнити, що рівень середньої заробітної плати в Східній Європі часто в декілька разів перевищує показник мінімальної заробітної плати, встановлений державою. Проаналізовані тенденції сприятимуть і подальшому його зростанню та наближенню до середньоєвропейських показників, коли трудова міграція втрачає свою актуальність та з'являються стимули для реєміграції, тобто повернення працівників до країни походження, що свого часу яскраво проявилось на ринку праці Республіки Ірландія.

Детальний аналіз процесів на ринках праці Європи та тенденцій, які очікуються там у перспективі, сприятиме напрацюванню Україною стратегії готовності до євроінтеграційних викликів, пошуку засобів подолання пов'язаних із ними очікуваних проблем, форм і методів використання нових можливостей, що разом із цим відкриваються.

Ця стратегія повинна охоплювати елементи визначення найбільш затребуваних професій для національної економіки в коротко- та довгостроковій перспективі, організації ефективної профорієнтації за цими напрямками, підготовки кадрів (у т. ч. безпосередньо на виробництві), впровадження механізмів їх утримання та мотивації на вітчизняному ринку праці (наприклад, як обов'язок відпрацювати встановлений термін в Україні після відповідного навчання), перегляду підходів до виплат соціального забезпечення, податкового навантаження на заробітну плату, інструментів легалізації заробітної плати, залучення трудових мігрантів із-за кордону тощо.

Правильна державна стратегія сприятиме утриманню балансу між конкурентоздатністю національних виробників, їх розвитком та забезпеченням необхідним персоналом, та поступовим і суттєвим зростанням заробітної плати в країні, а з ним — і загального благополуччя населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лібанова Е.М.* Соціальні проблеми модернізації української економіки / *Е.М. Лібанова* // Демографія та соціальна економіка. — № 1. — 2012. — С. 5–22. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.005>.

2. Онікієнко В.В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення: [науково-аналітична монографія] / В.В. Онікієнко — Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2013. — 456 с.
3. Петрова І.Л. Ринок праці. Соціальні наслідки Євроінтеграції України / Петрова І.Л.; Фонд Фрідріха Еберта. — Київ, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09447.pdf>
4. Садова У.Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У.Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 29–36. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2009.01.029>.
5. Черкасов А.В. Продуктивна зайнятість та соціальний розвиток України: стан та перспективи // Методологія і методи наукових досліджень: матеріали міжнар. наук.-практ. сем. (Прага, Чеська Республіка, 27 квіт. 2016). — С. 60–61.
6. Повідомлення комісії Європа 2020 — Стратегія для розумного, сталого та всеохоплюючого зростання / Європейська комісія. — Брюссель, 2010. — 34 с.
7. Евростат. Індикатори Європи 2020 / Європейська служба статистики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat>
8. Грішнова О.А., Ганнич Є. Порівняльна оцінка факторів розвитку ринку праці України в контексті стратегії «Європа 2020» // Ринок праці та зайнятість населення. — 2017. — №3 (52). — С. 13–20.
9. International Labour Organization — Labour Force Surveys [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ilo.org/dyn/lfsurvey/lfsurvey.home>
10. Main tables — Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/main-tables>
11. Employment and Unemployment — Key Indicators [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.csb.gov.lv/en/statistikas-temas/employment-and-unemployment-key-indicators-30679.html>
12. Main Lithuanian indicators [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [https://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-salies-rodikliai#Average%20earnings%20\(monthly\)](https://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-salies-rodikliai#Average%20earnings%20(monthly))
13. Statistical database. Statistics Estonia [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pub.stat.ee/px-web.2001/1_Databas/Social_life/databasetree.asp
14. Попа А. Дослідження та аналіз вакансій і потреб у кваліфікованих кадрах у країнах ЄС, Республіці Молдова та в Україні / А. Попа, Р. Колишко, Н. Попова, Ф. Панзіка; Міжнародна організація праці. — Будапешт, 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244735.pdf. — Назва з екрана.
15. Грішнова О. Конкурентоспроможність висококваліфікованих працівників на міжнародному ринку праці: проблеми і виклики / О. Грішнова, В. Синенко // Україна: аспекти праці. — 2015. — № 1. — С. 3–7.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (2012). Sotsialni problemy modernizatsiyi ukrayinskoyi ekonomiky [Social problems of modernization of the Ukrainian economy] *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 5-22. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.005>. [in Ukrainian].
2. Onikiyenko, V.V. (2013). *Rynok pratsi ta sotsialnyy zakhyst naseleennya Ukrayiny: retroanaliz, problemy, shlyakhy vyirishennya: naukovo-analitychna monohrafiya* [Labor market and social protection of Ukraine's population: retrospective analysis, problems, solutions: scientific and analytical monograph]. Kyiv : Instytut demohrafiy ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
3. Petrova, I.L. (2012). Rynok pratsi. Sotsialni naslidky Yevrointehratsiyi Ukrayiny [Labor market. Social implications of Ukraine's Eurointegration]. *library.fes.de*. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09447.pdf> [in Ukrainian].
4. Sadova, U.Ya. (2009). Mihratsiya ta yiyi mistse u harmonizatsiyi rozvytku terytorialnykh suspilnykh system [Migration and its place in the harmonization of the development of territorial social systems].

- Demografiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 29-36. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2009.01.029> [in Ukrainian].
5. Cherkasov, A.V. (2016). Produktivna zaynyatist ta sotsialnyy rozvytok Ukrayiny: stan ta perspektyvy [Productive employment and social development of Ukraine: the state and prospects] *Metodolohiya i metody naukovykh doslidzhen - Methodology and method of scientific research*, 60- 61 [in Ukrainian].
 6. Povidomlennya komisiyi Yevropa 2020 - Stratehiya dlya rozumnoho, staloho ta vseokhoplyuyuchoho zro-stannya [A strategy for smart, sustainable and inclusive growth]. (2010). Briussel: Yevropeiska komisiia. [in Ukrainian].
 7. Indykatory Yevropy 2020 [Europe 2020 Indicators]. (n.d.). Yevropeyska sluzhba statystyky - European Statistics Service. *ec.europa.eu*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat>
 8. Grishnova, O.A. & Hannych, Ye. (2017). Porivnyalna otsinka faktoriv rozvytku rynku pratsi Ukrayiny v konteksti stratehiyi «Yevropa 2020» [Comparative assessment of the factors of development of the Ukrainian labor market in the context of the Europe 2020 strategy]. *Rynok pratsi ta zaynyatist naseleennya - Labor market and employment of the population*, 3(52), 13-20 [in Ukrainian].
 9. International Labour Organization - Labour Force Surveys. (n.d.). *www.ilo.org*. Retrieved from <http://www.ilo.org/dyn/lfsurvey/lfsurvey.home>
 10. Main tables - Eurostat. (n.d.). *ec.europa.eu*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/main-tables>
 11. Employment and Unemployment - Key Indicators. (n.d.). *www.csb.gov.lv*. Retrieved from <http://www.csb.gov.lv/en/statistikas-temas/employment-and-unemployment-key-indicators-30679.html>
 12. Main Lithuanian indicators. (n.d.). *osp.stat.gov.lt*. Retrieved from [https://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-salies-rodikliai#Average%20earnings%20\(monthly\)](https://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-salies-rodikliai#Average%20earnings%20(monthly))
 13. Statistical database. Statistics Estonia. (n.d.). *pub.stat.ee*. Retrieved from http://pub.stat.ee/px-web.2001/I_Databas/Social_life/databasetree.asp
 14. Popa, A. (2013). Doslidzhennya ta analiz vakansiy i potreb u kvalifikovanykh kadrah u krayinakh YeS, Respublitsi Moldova ta v Ukrayini [Research and analysis of vacancies and skills needs of EU, Republic of Moldova and Ukraine]. *www.ilo.org*. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244735.pdf [in Ukrainian].
 15. Grishnova, O. (2015). Konkurentospromozhnist vysokokvalifikovanykh pratsivnykiv na mizhnarodnomu rynku pratsi: problemy i vyklyky [Competitiveness of highly skilled workers in the international labor market: challenges and challenges]. *Ukrayina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 1, 3-7 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.08.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.174>

УДК 316.42:643/645

JEL CLASSIFICATION: I31

А.Г. РЕУТ

мол. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Reut_A@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТЛОВИХ УМОВ ПІД ВПЛИВОМ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Досліджено взаємозв'язок соціальних процесів і житлових умов як однієї зі складових рівня та якості життя населення. Виявлено, що серед усього різноманіття соціальних взаємодій лише ті, в ході яких відбувається трансформація світогляду людини та модифікуються її потреби (в т. ч. щодо житла), є визначальними в частині розвитку житла. Проаналізовано трансформацію кількісних та якісних характеристик житла, формування стандартів житлових умов під дією таких основоположних соціальних процесів як соціалізація, структурні зміни в соціальних групах, мобільність, а також одного із найбільш значущих у житті сучасного суспільства – урбанізації. Встановлено, що усі обрані для дослідження соціальні процеси мали вагомий вплив на формування різних аспектів житлових умов, але в різні періоди розвитку людства вагомість їхнього впливу була різною. В ході дослідження визначено, що на формування сучасних стандартів житлових умов та їх подальший розвиток суттєво впливають стратифікація, соціальна мобільність та урбанізація. Запропоновано в рамках вирішення житлового питання в Україні та побудови дієвої державної житлової політики враховувати соціальні процеси в країні як певний орієнтир суспільного розвитку шляхом забезпечення гідних умов життя населення.

Ключові слова: житло, житлові умови, соціальні процеси, соціалізація, стратифікація, соціальна мобільність, структурні зміни в соціальній групі, урбанізація.

А.Г. Реут

мл. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Reut_A@ukr.net

ЭВОЛЮЦИЯ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Исследована взаимосвязь социальных процессов и жилищных условий как одной из составляющих уровня и качества жизни населения. Выявлено, что среди всего многообразия социальных взаимодействий только те, в ходе которых происходит трансформация мировоззрения человека и модифицируются его потребности (в т. ч. касательно жилья), оказываются определяющими в части развития жилья.

© РЕУТ А.Г., 2017

Проанализированы трансформации количественных и качественных характеристик жилья, формирование стандартов жилищных условий под действием таких основных социальных процессов как социализация, структурные изменения в социальных группах, мобильность, а также одного из самых значимых в жизни современного общества — урбанизации. Установлено, что все выбранные для исследования социальные процессы имели значительное влияние на формирование различных аспектов жилищных условий, но в разные периоды развития человечества значимость их влияния была разной. В ходе исследования определено, что на формирование современных стандартов жилищных условий и их дальнейшее развитие существенно влияет стратификация, социальная мобильность и урбанизация. Предложено в рамках решения жилищного вопроса в Украине и построения действенной государственной жилищной политики учитывать социальные процессы в стране как некий ориентир общественного развития путем обеспечения достойных условий жизни населения.

Ключевые слова: жилье, жилищные условия, социальные процессы, социализация, стратификация, социальная мобильность, структурные изменения в социальной группе, урбанизация.

A.G. Reut

Junior Research

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: Reut_A@ukr.net

EVOLUTION OF HOUSING CONDITIONS UNDER THE INFLUENCE OF SOCIAL CHANGES

The article explores the interrelation between social processes and housing conditions, as one of the components of the level and quality of life of the population. It has been revealed that among the whole variety of social interactions, only those in which the transformation of a person's worldview takes place and their needs are modified (first and foremost, the basic needs, which also include housing) are a decisive factor in the development of housing and living conditions. Gradual complication of common forms, technologies of construction, zoning of premises, decoration of amenities, internal and external arrangement of houses and adjoining territory, transformed the concept of «living conditions». Today, housing conditions are perceived not as separate quantitative - qualitative characteristics of the living space, but as a set of elements (individual dwelling, adjoining territory, residential quarter, district, settlement), helping a person to realize their social essence. The transformation of quantitative and qualitative characteristics of housing, formation of standards of living conditions under the influence of such fundamental social processes as socialization, structural changes in social groups, mobility, as well as one of the most significant in the life of a modern society — urbanization — have been analyzed. It was found that all social processes selected for research had a significant impact on the formation of various aspects of living conditions, but in different periods of human development the importance of their influence varied. Selected for research, social processes were divided into three main groups on the degree of impact on the formation of modern standards of housing. In the course of the study it was revealed that stratification, social mobility and urbanization have a significant impact on the formation of modern standards of housing conditions and their further development. It was proposed to take into account the social processes in the country as a measure of social development by ensuring decent living conditions for the population within the framework of solving the housing problem in Ukraine and building an effective state housing policy.

Key words: housing, housing conditions, social processes, socialization, stratification, social mobility, structural changes in the social group, urbanization.

Постановка проблеми. Поряд із необхідністю реформування сфер соціальної підтримки, охорони здоров'я та освіти серед найзначущих для України протягом багатьох років залишається житлова сфера. Станом на кінець 2015 р. у країні загальна площа житлового фонду становила майже 974 млн м², з яких 4,3 млн м² були визнані аварійними та ветхими, при цьому для проживання їх використовує 88,5 тис. сімей. Звуження можливостей отримати допомогу у вирішенні житлового питання від держави обумовлено майже повним зникненням відомчого житлового фонду: 64 % з майже

657 тис. українських сімей, які стоять у черзі на отримання житла чи покращення житлових умов чекають уже 10 років і більше. Високі ціни на нерухомість, нерозвиненість системи іпотечного кредитування поряд із економічними та політичними кризами останніх років скоротили фінансову спроможність населення покращити житлові умови власним коштом¹. Не менше занепокоєння викликають незадовільні якісні характеристики житла: лише 60 % обладнані водопроводом та каналізацією, майже 47 % — гарячим водою, біля 85 % — газом та опаленням. Проблема полягає не лише у необхідності підвищити кількісні та якісні характеристики житла, а в тому, що прагнучи забезпечити конституційне право кожному громадянину на житло та гідні житлові умови, держава замало приділяє уваги соціальній складовій питання. Саме житло здатне гарантувати людині сприятливі умови для підтримки здоров'я та досягнення довголіття, народження та виховання дітей, ведення домашнього господарства, відпочинку, спілкування в колі сім'ї, самоствердження, відчуття стабільності, впевненості та задоволення багатьох інших потреб. Тож цілком очевидно, що пошук шляхів формування сучасної житлової політики та вибір стратегії розвитку житлових умов, окрім врахування економічних, фінансових, політичних та інших аспектів, має обов'язково зважати й на соціальні. Врахування характерних для певного етапу розвитку суспільства соціальних процесів як індикаторів формування нових вимог до стандартів житлових умов, дасть змогу забезпечити високу ефективність заходів, розроблених у рамках державної стратегії щодо забезпечення доступності житла та підвищення якості житлових умов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вітчизняна та міжнародна наукова література, зокрема такі науковці як Дж. Гелбрейт (Dzh. Helbreyt), І. Кант (I. Kant), О. Ковалевська (O. Kovalevs'ka) [1], Е. Лібанова (E. Libanova) [2], В. Мандибур (V. Mandybura), Дж. Муллінз (Dzh. Mullinz), А. Піру (A. Pihu), С. Сірджі (S. Sirdzhi), А. Сміт (A. Smit), Л. Черенько (L. Cheren'ko) [3], В. Ясиєвич (V. Yasyevych) [4] та ін., дуже багато уваги приділили дослідженню понять «добробут» і «рівень життя», вивченню специфіки поняття «якість життя», пошуку місця житлових умов у цих категоріях, вивченню житлових умов окремих соціальних груп та обґрунтуванню шляхів покращення життя населення в цілому. Проте в їхніх роботах не знайшло належного висвітлення дослідження взаємозв'язку соціальних процесів та розвитку житлових умов.

Виходячи з викладеного вище, **актуальність** дослідження розвитку житлових умов у контексті соціальних процесів не викликає сумнівів. У даній науковій роботі поставлено **завдання** дослідити в історичній ретроспективі взаємозв'язок між соціальними процесами та розвитком житлових умов з метою з'ясування найбільш вагомого впливу на формування сучасних стандартів житла як критерію рівня та якості життя населення України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні можна впевнено констатувати, що внаслідок трансформації людських потреб вимоги до житла є високодинамічними: поняття «житлове приміщення» у сенсі «дах над головою» витісняється поняттям «комфортне середовище проживання» та «гідні умови життя». Згідно з дослідженнями американського соціолога Арнольда В. Гріна, окремо взятий індивід чи ціла соціальна група в своїх спробах задовольнити потреби та вирішити наявні проблеми вступають у соціальну взаємодію, яка і є соціальним процесом. Іншими словами, усвідомлення певних потреб є чинником виникнення та перебігу конкретного

¹ За підрахунками автора, залежно від використаної методики коефіцієнт доступності житла для українців — від 10 до понад 20 років.

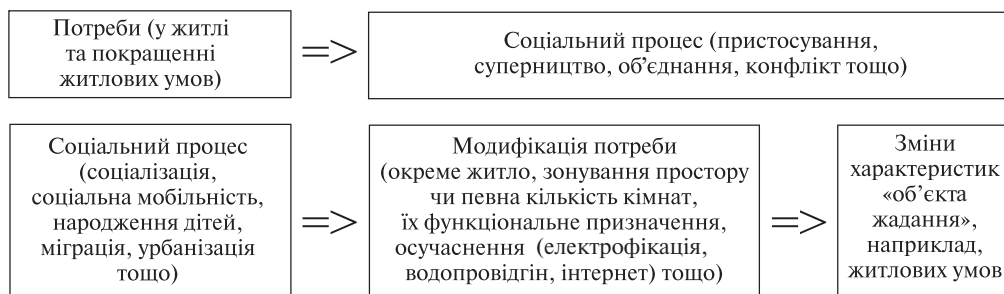

Рис. 1. Взаємозв'язок соціальних процесів і потреб

соціального процесу. Впродовж життя людини відбувається безліч соціальних взаємодій, різних за механізмом та часом, можливістю обернення, напрямом руху, ступенем загальності, критерієм виконуваної в суспільстві ролі тощо. Усі вони спричиняють поступову трансформацію світогляду людини, що призводить до модифікації потреб, а необхідність їх задоволення може обумовити певні зміни, пов'язані із «об'єктом жадання» (рис. 1).

Отже, в рамках формування стандартів житла та розвитку житлових умов працює інша схема взаємодії «потреба — соціальний процес»: тут навпаки, соціальний процес є чинником трансформації людських норм, цінностей, потреб.

Все різноманіття соціальних процесів, безперечно, є вагомим для розвитку суспільства та різних сфер життєдіяльності людини, але варто підкреслити, що не всі вони можуть бути чинниками змін, оскільки не завжди призводять до модифікації потреб та необхідності змінювати оточуюче середовище в процесі задоволення останніх. Виходячи з цього, лише деякі соціальні процеси становлять інтерес у частині дослідження розвитку² житлових умов як критерію рівня та якості життя населення. У межах виявлення впливу на розвиток житлових умов соціальних процесів у цій статті обрано лише декілька основоположних соціальних процесів, визнаних такими, що забезпечують існування людини в середині суспільства (соціалізація, соціальна мобільність та соціальна стратифікація), а також є найбільш значущими у житті сучасного суспільства (міграція та урбанізація).

Соціалізація як процес адаптації до певної соціальної групи шляхом наслідування моделі притаманної їй соціальної поведінки, що розпочинається в колі сім'ї та відбувається кожного разу, коли людина стає членом нової соціальної групи (навчальної, трудової, спортивної тощо), сприяє трансформації світосприйняття людини та зміні потреб, у тому числі щодо житла. Конкретні житлові умови відбивають соціумний, комунікативно-діяльнісний простір певної соціальної групи. В житлі відбуваються важливі форми побутової діяльності сім'ї, відпочинок, спілкування, дозвілля, що поєднуються з пізнавальною, навчальною, інформаційною, ігровою та іншими видами, з яких складається соціалізація індивіда. Задоволення потреби у спілкуванні як однієї з форм соціалізації вимагає передовсім просторового рішення. Отже у житлі з'являються приміщення для загального проведення часу та відпочинку: обідня зала, столова кімната, вітальня, бальна зала тощо. Внутрішньоособисті процеси (навчання, самоосвіта, вдосконалення в професійній сфері чи хобі) як цілеспрямовані дії щодо

² Нагадаємо, що поняття «розвиток» означає зміни, які відбуваються в будь-якій системі, призводять до диференціації зі збагаченням складових елементів та зв'язків між ними.

формування особистості та її адаптації до соціуму вимагають усамітнення, створення тиші, гарного освітлення тощо. Задоволення цієї потреби так само сприяло переосмисленню розуміння комфортності житлових умов та збільшенню функціонального різноманіття приміщень — з'явилися навчальна кімната, робочий кабінет, бібліотека, майстерня, тренувальна зала та ін. [5, 6]. Вибір між зонуванням житлового приміщення чи виокремлення під конкретні потреби кімнати певної особи безпосередньо залежить від матеріального становища сім'ї, соціального положення, релігії та ін. Окреме приміщення спеціального призначення (на відміну від зони) є не лише зручним рішенням організації внутрішнього простору, а й свідченням певного рівня життя його мешканців. З давніх часів і до сьогодні простежується залежність: чим вищий дохід, тим більшими є загальна площа житла і кількість приміщень, різноманітніше їхнє функціональне призначення.

Втрата вагомості сім'ї як агента в процесі соціалізації індивіда та зростання у житті людини ролі інших агентів та інститутів (навчальні заклади, трудовий колектив, армія, ЗМІ, громадська думка), за не менш визначального впливу економічних, демографічних та політичних процесів, створили умови для формування спрощених вимог до житла, а відповідно і стандартів: відокремлення санвузла, обладнання кухонь, водопостачання, загальної та житлової площі, кількість спалень, розмір кімнат загального користування, їхнє освітлення, обігрів тощо. Не зважаючи на різноманіття, можна впевнено стверджувати, що нині відомі норми та стандарти житлових умов скоріш визначають межі, нижчими від яких значення параметрів не повинні бути, ніж прагнуть забезпечити комфортність та якість житлових умов.

Процес засвоєння індивідом соціально-культурного досвіду в колі сім'ї на ранніх етапах розвитку мав суттєвий вплив на формування стандартів житла та умов проживання. Поява в житлі кімнат різного функціонального призначення сприяла збільшенню загального розміру житла, його форми, етажності, оздобленню. Проте держава, прагнучи створити для людини оптимальні умови з метою збільшення її соціально-економічної віддачі, а також «переключити» увагу з індивідуальних потреб на потреби суспільства, сприяла зведенню до мінімуму необхідності мати в житлі різноманітні за призначенням приміщення. Компенсувати відсутність у кожному житлі бібліотек, спортивних, навчальних, ігрових та інших кімнат були покликані публічні та громадські установи (спортивні школи, дитячі садочки, школи, гуртки, клуби та ін.).

Структурні зміни в соціальних групах — процес, у ході якого відбуваються зміни співвідношення складових елементів, що з рештою призводить до трансформації структури потреб усіх рівнів, у тому числі базового, до якого і належить «житло».

Однією із соціальних груп, структурні зміни в якій можуть призвести до трансформації житлових умов, є сім'я. Кількісний, демографічний та соціально-економічний склад сім'ї — основні характеристики структурних перетворень цієї соціальної групи. Так, зміна кількісних ознак сім'ї відбувається у двох протилежних напрямках: зростання та зменшення розміру родини. Залишаючи поза увагою те, що перший варіант змін призводить до погіршення, насамперед, кількісних характеристик житла³, а другий — навпаки, до їх покращення⁴, зупинимося на перетвореннях інтер'єра як індикатору комфортності житла.

³ Загального розміру житлового приміщення, навантаження особами на кімнату, кількість квадратних метрів вільного простору на особу та ін.

⁴ Житлові умови — це певним чином відправна точка оцінки змін, константа.

Зростання кількості членів родини вимагало якщо не збільшення загального та індивідуального простору житла, то принаймні адаптації житлових умов до нових потреб. Так, розширення сім'ї унаслідок одруження старших дітей та проживання під одним дахом багатопокілних сімей, спочатку сприяло зонуванню житла для організації спальних місць кожного подружжя окремо. І тільки згодом відбулася повна ізоляція приміщення із закріпленням за ним певного функціонального призначення — спальня. Потреба дітей у особистому просторі сприяла виокремленню для них зони та кімнати — дитяча (спальня, ігрова тощо), що з часом переросло у стандарт житлових умов. Сьогодні в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні, законодавчо закріплено норми щодо необхідної кількості кімнат залежно від загальної кількості осіб та дітей у родині, в тому числі з урахуванням статі та віку останніх.

Надалі постала необхідність зробити відокремлені приміщення зручними для проживання: окрім організації внутрішнього простору, кімнати оздоблювали джерелами тепла та світла, аксесуарами (згодом обладнанням) для гігієнічних процедур, водопостачанням та водовідведенням тощо. Потреба забезпечити кожну кімнату джерелом тепла чи сантехнікою вплинула на загальне розміщення приміщень у середині будівлі. Наприклад, типовий проект доходних будинків передбачав, що усі квартири були згруповані навколо санвузлів та світових колодязів [4]; кухні — біля водогонів; в українських хатах, незалежно від регіону та подільності споруди (1–3 та більше кімнат) у центрі житла розташовували джерело тепла — піч [5]. Також на трансформацію уявлення про загальну архітектуру житла, планування та розташування приміщень, обігрів та освітлення, організацію внутрішнього простору впливала необхідність виконувати повсякденні справи якомога зручніше та ефективніше. Наприклад, потреба здійснювати догляд за маленькою дитиною цілодобово обумовила близьке розташування спальних місць, а згодом і спалень матері та дітей.

Структурні зміни в складі родини і нині відіграють суттєву роль у визначенні якісних та кількісних характеристик житла: як показують багаторічні вітчизняні та міжнародні дослідження, правомірним залишається твердження, що чим більшою є родина, тим вірогідність проживання кожного члена домогосподарства в окремій кімнаті є нижчою, при цьому зростає навантаження на кімнати загального користування (кухня, ванна, туалет, вітальня тощо) [3]. Але в сучасних соціально-економічних умовах розвитку людства цей соціальний процес втратив свої позиції в частині здійснення скільки-небудь значущого впливу на подальший розвиток житлових умов.

Дещо іншою є ситуація в частині формування житлових умов під впливом структурних змін у суспільстві. В даному випадку житло та житлові умови є статусною характеристикою, за допомогою якої, зокрема, визначається приналежність індивіда до конкретної соціальної групи чи страти. Зміна соціальної структури суспільства відбувається під дією економічних (розвиток промисловості, кризи, становлення до власності, рівень доходу тощо), політичних (революції, війни тощо), соціальних (послаблення стратифікаційних обмежень, доступність каналів мобільності тощо) та інших чинників, що в результаті призводять до появи (зникнення) — скорочення (поширення) тих чи інших соціальних компонентів системи та трансформації їх соціальної природи, однією зі складових якої є спосіб життя із притаманними атрибутами (в тому числі умовами життя). Наприклад, на межі XIX–XX ст. завдяки промисловій революції відбулася зміна класової структури суспільства, а саме зародження і швидке зростання класу робітників, масовий приплив їх у міста. В результаті гостро постало питання забезпечення значної частини населення житлом, якомога дешевшим та якнайшвидше. Тож для представників робочого класу типовими стали одно-двоповерхові дерев'яні будинки зі спільною кухнею, великими кімнатами, в

яких розташовувалися нари в два, іноді у три яруси, які зазвичай були позбавлені сантехнічного оснащення [4]. Звісно, існували відмінності у плануванні приміщень з огляду на сімейність робітників⁵ чи займану посаду (інженери могли проживати в окремих будинках), проте унаслідок чисельності класу така форма архітектурного рішення житла як гуртожитки, із характерними житловими умовами, на багато десятиліть стала поширеною у багатьох країнах, подекуди її взагалі сприймали як норму чи стандарт. З часом, щоправда, завдяки розвитку каналізації, водогінних комунікацій, електрифікації тощо тривало поступове покращення його якісних характеристик [6].

У результаті економічного підйому відбувалось зростання класу буржуазії, якому притаманний зовсім інший тип житла та житлових умов – будинок-особняк. Значну увагу приділяли простору, гармонії, насиченості приміщень світлом, великій кількості кімнат різного функціонального призначення, електрифікації, обладнанню водогонном і каналізацією, оснащення ліфтом [4].

Структурні перетворення в суспільстві відігравали визначальну роль у формуванні складної диференціації типів житла, його площі, обладнання, поверховості, забезпечення гігієнічних умов, меблювання, декорування та ін., що відображало класову структуру, а також сприяло закріпленню певного типу житла (бараки, казарми, нічліжки, дохідні будинки, особняки, дачні будівлі тощо) як норми чи стандарту для представників певних соціальних верств. Крім того, простежено такі закономірності:

- чим більшою є соціальна група, тим швидше відбувається трансформація стандартів житлових умов;
- чим вище соціальне положення індивіда в ієрархії соціуму та чим більш заможним він є, тим більшим, комфортнішим, респектабельнішим та сучаснішим є його житло.

Взаємозв'язок житлових умов і структурних змін у соціальних групах і зараз не втратив своєї актуальності, оскільки бажання осучаснити житло та зробити його комфортабельним зазвичай реалізує незначна платоспроможна група, тоді як більш чисельні групи формують попит, а значить і пропозицію на типові (стандартні) житло з типовими (стандартними) умовами.

Стратифікація як соціальний процес уможливорює розташування індивідів і групи «згори донизу» за ознакою нерівності в освіті, походженні, прибутках, стилі життя, обсягу влади, престижу професії, власності (насамперед, житлі). Аналіз історії архітектури та будівництва дає змогу стверджувати, що представники соціально-економічної та політичної еліти завжди були основним рушієм розвитку житлових умов. Їхнє прагнення створити індивідуальний, неповторний, сучасний⁶, зручний та комфортний житловий простір за їх високої платоспроможності сприяли створенню таких житлових умов, які згодом суспільство сприймалися як еталон чи стандарт (наприклад, скляні вікна, електрифікація). Надалі відбувалося поширення цих інноваційних технік та технологій будівництва та оздоблення житлового приміщення на чисельніший прошарок населення⁷, що давало підґрунтя для їх сприйняття як життєвих стандартів. У той час як переважна частина суспільства підлаштовувала своє житло та житлові умови до чинних стандартів, верхні щаблі вже потребували поліпшення житлових умов з урахуванням надбань науки та техніки (рис. 2).

⁵ Планування житла сімейних робітників було коридорного типу, кожна сім'я мала окрему кімнату, але кухні та вбиральні були спільними.

⁶ Мається на увазі – відповідний певному етапу розвитку людства.

⁷ Деякі науковці висловлюють думку, що до кінця XIV ст. різниця в архітектурі житла та житлових умовах представників різних (окрім знаті) соціальних груп була ледве помітною, в основному вона стосувалася кількісних показників (загального розміру будівлі та приміщень, кількості кімнат) і майже не стосувалася якісних. І лише на початку XV ст. намітилася тенденція до рівняння в побудові та оздобленні житла на представників соціальної групи, що знаходилася вище в ієрархічній структурі.

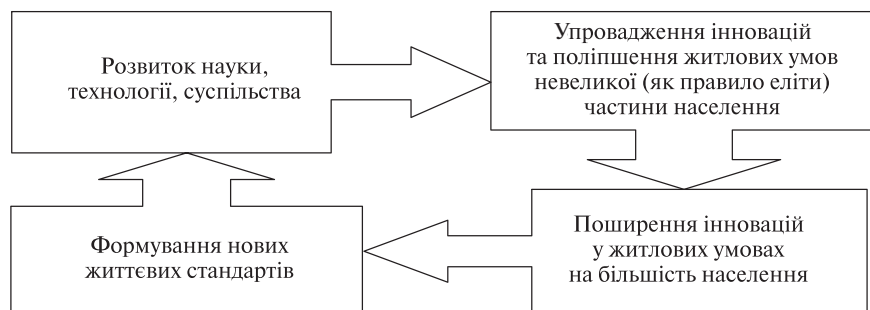

Рис. 2. Розвиток житлових умов та життєвих стандартів у контексті соціальної стратифікації

Джерело: схему розроблено співробітниками відділу досліджень рівня життя населення ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України.

У середньовіччі, наприклад, довгий час лише житло феодалів було оснащено багатьма великими зашклененими вікнами і тільки згодом це архітектурне рішення набуло поширення в будівельних традиціях менш заможних городян. На початку XX ст. оснащення багатоповерхових будинків ліфтами та телефонами могла дозволити собі лише еліта, а через кілька десятиліть це стало нормою житлових умов багатьох цивілізованих суспільств.

Дослідження історії, архітектури та будівництва виявляють тісний зв'язок між місцем групи у структурі суспільства та характерним рівнем її житлових умов: чим вищим є її місце в ієрархії, тим більш просторим, комфортабельним, дорого оздобленим та сучасним має бути житло, престижним – район проживання, розвиненою – інфраструктура. І навпаки – чим нижче положення страти в структурі суспільства, тим нижчими є кількісні та якісні характеристики умов проживання [2, 3].

Отже, прагнення представників вищої страти побудувати житло та організувати житловий простір так, щоб підкреслити відмінність свого статусу від поширених у суспільстві стандартів житлових умов за допомогою інноваційних матеріалів, технологій і технічного обладнання сприяє постійному вдосконаленню та розвитку житла, підвищенню його якісних характеристик і комфортності. Процес поширення та закріплення житлових стандартів відбувається за низхідною від найвищого прошарку до найнижчого. Циклічність взаємозв'язку між розвитком житлових умов і процесом соціальної стратифікації суспільства забезпечує актуальність цього чинника і в сучасних умовах.

Соціальна мобільність як процес дає змогу людині змінювати своє становище в ієрархічно побудованій соціальній системі і призводить до виникнення потреби демонстрації приналежності до конкретної групи, в тому числі за рівнем житла та житлових умов (певних ознак статусу). В рамках даного дослідження серед усього різноманіття соціальної мобільності інтерес становлять два її види: вертикальна висхідна та горизонтальна географічна (міграція).

Нагадаємо, що людина не завжди мала можливість змінювати свою соціальну позицію, яка визначала коло її політичних і майнових прав, обов'язків, наявність чи відсутність привілеїв, конкретний уклад життя, навіть характер одягу, тип та оснащення житла [8]. Як було зазначено вище, бажання наслідувати та демонструвати певний спосіб життя сформувалося доволі нещодавно і стало можливим лише у суспільствах відкритого типу. В сучасному світі (особливо зважаючи на невпинність урбанізації) дедалі важче демонструвати зміну соціального становища лише за до-

помогою кількісних характеристик житла. З поширенням забудови міст типовими будівлями в частині формування стандартів житла зростає роль якості житлових умов: від району чи поверху розташування приміщення, його електрифікації, обладнання санітарно-технічними системами на межі XIX–XX ст. до оснащення інтернетом, системою кондиціювання чи операційною системою забезпечення *multi-room* та ін. на початку XXI ст. [9].

Процес соціального переміщення вгору відбувається поступово (нова робота — більший дохід — покращення житлових умов), тож на певному етапі індивід усвідомлює необхідність облаштувати своє житло згідно з панівним у суспільстві уявленням про умови життя тієї страти, до якої він наближається. Це може бути використання певних матеріалів (металопластик замість деревини у вікнах), використання інноваційних технік будівництва (арки, багатоповерхові будівлі), оздоблення інтер'єрів (килими, серванти), зміна місця проживання (переїзд до найбільш престижного району міста, іншого населеного пункту).

Процес міграції як чинник розвитку житлових умов можна розглядати з двох позицій: 1) пошук нових ресурсів (колонізація, загарбницькі війни); 2) пошук більших можливостей (урбанізація, субурбанізація, трудова і вимушена міграція).

Аналіз наявної інформації свідчить, що колонізація та загарбницькі війни були вирішальними у покращенні житлових умов на ранніх етапах розвитку людства, особливо в античні часи (давньогрецькі та давньоримські завоювання) і колоніальний період (колонізація Африки, Америки, Сходу). Починаючи з періоду індустріалізації та до сьогодні діють інші соціальні процеси географічної мобільності — міграція до міст, яка породжує *урбанізацію*. Необхідність вирішити житлове питання та адаптувати його до міського способу життя в результаті міграції до міста потребувала збільшення обсягів та докорінної зміни традицій будівництва⁸. Спекуляція на земельних ділянках посилила надмірну щільність забудови міста, призвела до хаотичності у розміщенні промислових, громадських та житлових споруд, зростання поверховості будівель і зменшення розмірів житла. Від кінця XIX ст. одночасний вплив трансформації соціальної структури суспільства зі зростанням робітничого класу та урбанізації спричинили дестимулювальний вплив на формування житлових умов. Крім того, різниця у темпах зростання міського населення та утворення нових робочих місць сприяла збільшенню кількості осіб, позбавлених фінансової можливості, задовольнити власні потреби у житлі, але які не хотіли повертатися до попереднього місця проживання. В результаті високому рівню забезпеченості населення житлом було принесено в жертву як кількісні, так і якісні характеристики житлових умов. Наприклад, завдяки техніці будівництва значно зросла кількість напівпідвальних та підвальних приміщень, позбавлених сантехнічного оснащення, які також використовувалися для проживання: тільки у м. Харків упродовж 1892–1911 рр. кількість квартир у підвалах та напівпідвалах зросла майже вдвічі до 2910 [4]. Згодом намагання підвищити рівень житлових умов найбільш чисельної верстви населення за умови збереження темпів будівництва та економії бюджетів забудовників, призвело до переходу на функціональний уніфікований мінімалізм і поширення масового будівництва за типовими (стандартними) проектами. Такий крок позначився на спрощенні архітектури та втраті художньої

⁸ Промисловий переворот перетворив житлове будівництво на виробничу галузь, що приносила суттєвий дохід та земельну ренту. Відтак, для забудовників основоположним принципом став: «найнижча вартість будівлі — найвищий прибуток». Панівною формою міського житла кінці XIX — початку XX ст. були доходні будинки, будинки з економічними квартирами, що давали змогу отримати максимальну вигоду від земельної ділянки [4].

індивідуальності кожного з них. Унікальним прикладом впливу урбанізації на зміну житлових умов є розвиток соціалістичної архітектури. При цьому вже з середини ХХ ст. якість житлових умов виходить за рамки оснащення житла електрикою, газом та каналізацією, вжиток входить поняття «середовище для проживання». Паралельно із застосуванням прогресивних прийомів у зведенні житлових будинків відбувалася широкомасштабна забудова цілих мікрорайонів, планування яких передбачало формування комфортного міського середовища, де обов'язково мали бути будівлі загального та побутового призначення (дитячі, навчальні, лікувальні, культурно-освітні, наукові, спортивні споруди), облаштовані пішохідні та проїжджі частини вулиць, паркові та зелені зони тощо.

Урбанізація, яка щорічно набирає обертів, нині є вирішальним чинником розвитку житлових умов та формування стандартів, де найважливішим аспектом при цьому є якість. Переосмислення ставлення до особистого простору змушує фахівців шукати оптимальне відношення розміру житла та його комфортності. Так, у середині ХХ ст. сформувався напрям в архітектурі, що отримав назву «метаболізм» [10], основна його ідея — максимально скоротити час перебування вдома і паралельно забезпечити максимальну комфортність житла. Він не був визнаний в урбанізованих країнах окрім Японії, але став базою для іншої житлової концепції — житло формату *smart*, тобто «розумний» або «цифровий» дім. Основною особливістю такої інтелектуальної будівлі є об'єднання окремих підсистем в єдиний керований комплекс, що вимагатиме від людини мінімальної уваги для догляду, та забезпечить їй продуктивне й ефективне використання власного часу в робочому і житловому середовищах. Також у рамках вирішення «проблем великих міст»⁹ та уповільнення темпів урбанізації сучасна людина розробляє та втілює у життя доволі незвичні проекти. Так, поряд із надвисокими, розумними, зеленими будинками пропонують споруджувати підземні та підводні міста, міста-конуси, міста-вежі, міста-воронки, міста-мости, міста, що плавають, та ін. [11]. Та якими б незвичними не були ці пропозиції, кожна з них спрямована передовсім на забезпечення якісних, комфортних та сучасних умов проживання як частини житлового середовища.

Таким чином, розвиток житлових умов пройшов довгий та складний шлях, на кожному етапі якого відбувалося ускладнення поняття, що на сьогодні досягло якісно нового рівня. Вступаючи в різні соціальні взаємодії у процесі життєдіяльності людина усвідомлює, що її потреби модифікуються і щоб їх задовольнити необхідно змінювати довкілля. У процесі розвитку людство усвідомило, що недостатньо просто мати дах над головою: за допомогою житла індивід може самоствердитися, тож для цього воно має бути сучасним, комфортним та стильним, екологічно чистим, оснащеним за останнім словом науки та техніки, розташовуватися у районі із розвинутою інфраструктурою, облаштованому зеленою й іншими зонами для проведення дозвілля та безпечного проживання. Сума усіх цих та багатьох інших кількісних та якісних ознак житлових умов визначає сучасний стандарт житла, характеризувати яке можна за допомогою поняття «комфортне середовище проживання».

Серед усіх процесів, можливих у стосунках між людьми, лише деякі виступають платформою для видозмінення такого «об'єкту жадання», яким є житло. Виконане дослідження дає змогу стверджувати, що серед соціальних процесів, які забезпечують існування людини у суспільстві (соціалізація, соціальна мобільність та соціальна

⁹ Паркування, забруднені повітря та вода, втрата часу на переміщення, утилізація твердих відходів, скупчення транспорту, мала відстань між житловими та промисловими будівлями тощо.

стратифікація), і є найбільш значущими у сучасному світі (міграція та урбанізація), за всю історію розвитку людства неодноразово відбувався перерозподіл їх впливовості. Так, за ступенем впливу, який вони справляють на формування сучасних стандартів житла, їх можна згрупувати наступним чином:

- були вирішальними раніше, але майже повністю втратили свою вагу сьогодні — структурні зміни в сім'ї;
- були вагомими раніше і залишаються такими нині — структурні зміни у великих соціальних групах — стратифікація, міграція;
- порівняно недавно набули ваги і вона продовжить зростати — соціальна мобільність, урбанізація.

Зважаючи на соціальний характер поняття житлові умови (без людини існування житла втрачає сенс), динамічність розвитку сучасного соціуму та інтенсивність трансформації людських потреб, соціально орієнтована держава у процесі розроблення стратегії розвитку житлових умов має не просто враховувати актуальні для неї соціальні процеси, а й взяти їх за орієнтир для формування гідних житлових умов як складової якісного життя. Особливою актуальності набув цей аспект в Україні, яка за роки незалежності зазнала багато економічних, політичних та соціальних потрясінь, що суттєво вплинули на трансформацію українського суспільства, зокрема поширення масштабів бідності, поглиблення диференціації, посилення міграційних потоків з села до міст та зростанням міського населення в країні. Отже розробка конкретних пропозицій і заходів з реалізації житлової політики в Україні з урахуванням особливостей сучасних соціальних процесів, характерних для українського соціуму, є перспективним напрямом наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалевська О.П. Житлові умови в системі характеристик якості життя // Державне управління: удосконалення та розвиток. Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет. — 2011. — № 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=475>
2. Лібанова Е., Черенько Л., Василев О., Реут А. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні / Національна безпека і оборона. — 2014. — № 1–2 (144–145). — 97 с. — С. 79–96 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4_N.pdf
3. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенько. — Київ: Консультант, 2006. — 248 с.
4. Ясевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/yasievich/yasievich_ukr_17.html
5. Климец Ю. Хата на Поліссі. Євшан-зілля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://evshanzillya.wordpress.com/2011/08/01/25/>
6. Костенко А.Я., Зіміна О.С. Благоустрій квартири. — 1986 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bibliograph.com.ua/dom6/index.htm>
7. Поділ житлового простору на функціональні зони [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://in4stroy.com.ua/75469-podil-zhitlovogo-prostoru-na-funkcionalni-zoni.html>
8. Яцко І.М. Релігійне та культурне життя середньовічної Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/history_world/8104
9. Розробка архітектури та впровадження технологій «Розумний будинок» Smart Home [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://smarton.com.ua/kontrol-bezopasnost-doma/upravlenie_audio_video_multi_room_v_umnom_dome/
10. Японские капсулы для жилья. Интерьер как он есть [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interiors-ru.livejournal.com/59830.html>

11. Острова из мусора в Японии. Блог Азия. 20.01.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rodovid.me/Asya/ostrova-iz-musora-v-yaponii.html>

REFERENCES

1. Kovalevs'ka, O.P. (2011). Zhytlovi umovy v systemi kharakterystyk yakosti zhyttya [Living conditions in the system performance quality of life]. Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok. Dnipropetrovs'kyi derzhavnyi aharno-ekonomichnyi universytet - Public administration, improvement and development. Dnipropetrovsk State Agrarian University of Economics, 3. www.dy.nayka.com.ua. Retrived from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=475> [in Ukrainian].
2. Libanova, E., Cheren'ko, L., Vasylyev, O., & Reut, A. (2014). Naselennya iz serednimy dokhodamy yak osnova dlya formuvannya seredn'oho klasu v Ukraini. [Population average income as the basis for the formation of the middle class in Ukraine]. Natsionalna bezpeka i oborona - National Security and Defense, 1-2, 144-145. old.razumkov.org.ua. Retrived from http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4_N.pdf [in Ukrainian].
3. Cherenko, L.M. (Eds.). (2006). *Riven zhyttya naselennya Ukrainy [The level of life Ukraine]*. Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NANU, Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
4. Yascevykh, V. (n.d.). Arkhytektura Ukrainy na rubezhe XIX-XX vekov. [Architecture of Ukraine in the XIX-XX centuries]. [alyoshin.ru](http://www.alyoshin.ru). Retrived from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/yasievich/yasievich_ukr_17.html [in Russian].
5. Kly'mecz', U. (n.d.). Hata na Polissi. Yevshan-zillya [Klymets. House in Polissia]. evshanzillya.wordpress.com. Retrived from <https://evshanzillya.wordpress.com/2011/08/01/25/> [in Ukrainian].
6. Kostenko, A.Ya., & Zimina, O.S. (n.d.). Blahoustriy kvartyry [Improvement apartment]. bibliograph.com.ua. Retrived from <http://bibliograph.com.ua/dom6/index.htm> [in Ukrainian].
7. Podil zhytloвого простору na funktsionalni zony. [Divide the living space into functional zones]. (n.d.). in4stroy.com.ua. Retrived from <http://in4stroy.com.ua/75469-podil-zhitloвого-prostoru-na-funktsionalni-zoni.html> [in Ukrainian].
8. Yatsko, I.M. (n.d.). Relihiyne ta kulturne zhyttya serednovichnoyi Yevropy [Religious and cultural life of medieval Europe]. osvita.ua. Retrived from http://osvita.ua/school/lessons_summary/history_world/8104 [in Ukrainian].
9. Rozrobka arkhitektury ta vprovadzhennya tekhnolohiy «Rozumnyy budynok» Smart Home [Development of architecture and implementation technology «Smart House» Smart Home]. (n.d.). smarton.com.ua. Retrived from http://smarton.com.ua/kontrol-bezopasnost-doma/upravlenie_audio_video_multi_room_v_umnom_dome/ [in Ukrainian].
10. Yaponskye kapsuly dlya zhylya. Ynterer kak on est. [Japanese capsules for housing. Interior as it is.]. (n.d.). interiors-ru.livejournal.com. Retrived from <http://interiors-ru.livejournal.com/59830.html> [in Russian].
11. Ostrova yz musora v Yaponyy. Bloh Azyya. [Islands of debris in Japan. Blog Asia.]. (2014). rodovid.me. Retrived from <http://rodovid.me/Asya/ostrova-iz-musora-v-yaponii.html> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.186>

УДК 336:14

JEL CLASSIFICATION: H720

I.A. ZAGORODNIEV

Postgraduate, chief economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: zaiaa@ukr.net

ANALYSIS OF SOCIAL INFRASTRUCTURE EXPENDITURE AND ITS EFFECT ON SOCIAL FUNCTION OF THE STATE

In the article the current system of state administration of the socio-economic development of the country is appreciated. The assessments of the main indicators of the socio-economic development of the state are made. It is shown that the current administration of the social sphere excludes all kinds of incentives for economic development and corresponding growth of revenues of the state and local budgets. The realities of implementation of the basic principles of social responsibility by business entities are reproduced. The situation with the budgetary decentralization is present which showed only a slight improvement in local budget revenues. It is mentioned that the effect of two budget codes and constant changes to the formula for calculating the equalization of local budgets deprive them of long-term development. The actual change in the structure of cash income of the population is analyzed. The estimates of the structure of the expenditures of the Consolidated Budget of Ukraine and their comparison with the main taxes (personal income tax, corporate income tax, value added tax) are made. This has shown a decrease in real own income of the population, especially hired workers. The situation with unreasonable growth of expenditures of the consolidated budget of Ukraine for economic activity and comparison with other expenditures of the consolidated budget of Ukraine, in particular, on health care is shown. The study of the pressure on the budget of ever-increasing expenditures on the external debt servicing is given attention. The existing methodology of budget expenditure planning is analyzed. It is based on the need to maintain existing objects and institutions, and not on objective social needs. It has been established that the current system of state management of socio-economic development of the country based on the present institutional basis does not stimulate economic budget growth in general in Ukraine and its territories. The need to change the principles and approaches of budgetary provision of social expenditures, taking into account the situation with constant restriction of financing of such expenditures, is highlighted.

Keywords: social infrastructure, budget expenditures, taxes, incomes, social function, development.

Я.А. Загороднєв

асп., гол. екон.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: zaiaa@ukr.net

© ZAGORODNIEV I.A., 2017

АНАЛІЗ ВИДАТКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВИКОНАННЯ ДЕРЖАВОЮ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ

Оцінена чинна система державного управління соціально-економічним розвитком країни, яка базується на наявній інституційній основі. Здійснено оцінювання основних показників соціально-економічного розвитку держави та їхнього впливу на потенціал соціалізації. Окреслено теперішній стан, коли адміністрування соціальної сфери виключає всілякі стимули економічного розвитку та відповідного зростання доходів державного та місцевих бюджетів. Відтворено реалії виконання бізнесовими структурами базових принципів соціальної відповідальності. Описано ситуацію з бюджетною децентралізацією, яка засвідчила лише незначне покращення доходів місцевих бюджетів. Відмічено, що дія двох бюджетних кодексів та постійні зміни формули розрахунку вирівнювання місцевих бюджетів позбавляють їх можливості перспективного розвитку. Проаналізовано фактичну зміну структури грошових доходів населення. Оцінено структуру виконання видатків Зведеного бюджету України та їх порівняння з основними податками: на доходи фізичних осіб, на прибуток підприємств, на додану вартість, на цій основі показано зменшення реальних власних доходів населення, особливо найманих працівників. Приділено увагу необґрунтованому зростанню видатків зведеного бюджету України на економічну діяльність та порівняння їх з іншими видатками зведеного бюджету України, зокрема на охорону здоров'я, а також дослідженню тиску на бюджет усе більших видатків на обслуговування зовнішнього боргу і зменшенню у зв'язку з цим соціалізаційного потенціалу країни.

Ключові слова: соціалізаційний потенціал, видатки бюджету, податки, доходи населення, соціальна держава, розвиток.

Я.А. Загороднев
асп., глав. экон.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: zaiaan@ukr.net

АНАЛИЗ РАСХОДОВ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ВЫПОЛНЕНИЕ ГОСУДАРСТВОМ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ

Оценена действующая система государственного управления социально-экономическим развитием страны, базирующаяся на существующей ныне институциональной основе. Оценены основные показатели социально-экономического развития государства и их влияние на потенциал социализации. Описана сегодняшняя ситуация, в которой администрирование социальной сферы исключает все возможные стимулы экономического развития и соответствующего роста доходов государственного и местных бюджетов. Охарактеризованы реалии выполнения бизнес-структурами базовых принципов социальной ответственности. Изложено положение с бюджетной децентрализацией, показавшей лишь незначительное улучшение доходов местных бюджетов. Отмечено, что действие двух бюджетных кодексов и постоянные изменения формулы расчета выравнивания местных бюджетов лишают их перспективного развития. Проанализировано фактическое изменение структуры денежных доходов населения. Выполнена оценка структуры выполнения расходов Сводного бюджета Украины и их сравнение с основными налогами: на доходы физических лиц, на прибыль предприятий, на добавленную стоимость. Анализ показал уменьшение реальных собственных доходов населения, особенно наемных работников. Уделено внимание необоснованному росту расходов Сводного бюджета Украины на экономическую деятельность и сравнение их с другими его расходами, в частности, на здравоохранение, а также исследованию давления на бюджет все больших расходов на обслуживание внешнего долга и уменьшению в связи с этим социализационного потенциала страны.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, расходы бюджета, налоги, доходы населения, социальная функция, развитие.

The formulation of the problem. The development of social infrastructure should be recognized as one of the most important parts of the socio-economic policy of the state aimed at increasing social well-being. The effective functioning of social infrastructure, which is

expressed including in professional management, is a source of satisfaction of the vital needs of the population. At present, the discrepancy between many of the applied management paradigms, the conditions of the transition period of the Ukrainian society development and the social goals determined by the statistics of «the government governance indexes» conducted by the World Bank based on the estimates and statistics, is becoming obvious. Ukraine has the lowest rates on such indexes as «voice and accountability», «rule of law» and «Control of corruption».

Naturally, as a result, the problem of social progress in the context of providing or achieving the necessary sociality is a complex matter and has a history of development of theoretical and methodological concepts and practical attempts to solve it, based on the capabilities and specific conditions of the country. Despite a large number of relevant proposals and generalizations on various aspects of the social economy, there are still gaps in the theoretical and in the methodological context that prevent the development of the systematic approach to the mechanism for the development and functioning of a social state. This is especially true of the budget of the country, whose expenditures are not only perceived, but actually have become one of the main indicators of the direction and perfection of the social system.

Ukraine is constitutionally proclaimed as a social state requiring the introduction of a social function not only as an urgent civilized form of state formation, but as a mandatory condition for the achievement of constitutional norms. Therefore, the actual issue is the study of expenditures on social infrastructure and the implementation of the social function of the state.

Analysis of recent research and publications. The representatives of the Western scientific thought were included in the coverage of the theoretical content of social issues, in particular, J. Keynes, K. Marx, T. Marshall, V. Oyken, A. Saint-Simon, J. Stigler, J. Schumpeter, R. Titmuss [1] and many others.

Recently, in Ukraine, much attention is being paid to the development of theoretical and methodological issues of economic socialization, to the substantiation of social policy, to the provision of social orientation in the market economy, to the provision of public services, etc. The issues of increasing budget support for the state and local budgets and a wide range of these issues have been highlighted in recent years by leading scientists at the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, such as N. Dieieva, E. Libanova, O. Makarova, V. Novikov, and others [2–4]. The issues of the balance of social processes are very complicated, especially in our time, when there is an extremely high dynamics of the socio-economic processes in the country, so they are not well developed.

Setting the objective. The purpose of the article is to make an assessment of the main indicators of socio-economic development of the state regarding the financing of those areas directly related to social infrastructure and the relationship with the implementation of the social function of the state.

Presentation of the main research material. The current system of state management of the socio-economic development of the country based on the current institutional basis does not stimulate economic budget growth in general in Ukraine and its territories and does not allow overcoming the challenges and threats of the events in the Donbas.

In addition, the slow elimination of the traditional contradictions by the Ukrainian authorities between the market economy and, in fact, the Soviet principles of administration of the social sphere excluded the possibility of its transformation into a reliable stimulator of the economic development and corresponding growth of revenues of the state and local budgets. At present in Ukraine, the essence of the «social state» from citizens to politicians is reduced mainly to the words of Professor R. Titmuss: «A social state is established when all citizens are entitled to receive social services that the private sector can not provide» [1].

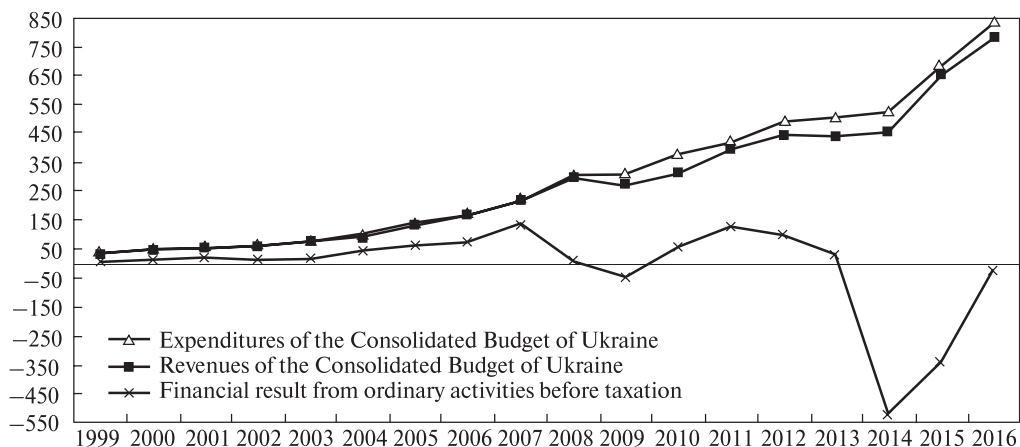

Fig. 1. Dynamics of changes in GDP, financial results, incomes and expenditures of the consolidated budget of Ukraine in 1999–2016, UAH billions

Source: compiled according to the Statistical collections «Budget of Ukraine» for 1999–2016 [6].

Figure 1 reproduces the realities of the implementation of the basic principles of social responsibility by business entities, based on maintaining sustainable financial results of the economy and increasing participation in the provision of incomes of the consolidated budget of the country, which clearly show that incomes of the consolidated budget of Ukraine in 1999–2016 were not provided by business, but the subject with regards to which it should have full social responsibility, that is, the population.

However, the criticality of the causes of the emergence of social problems in our country, due to the imperfection of the institutionalization of the implementation of the social function of the state, in our opinion, has two components.

Firstly, this is the lack of measures to neutralize the potentially destructive social nature of the market, despite the fact that for this purpose our state has full responsibilities and rights, as Ukraine, unlike many European countries, has been constitutionally proclaimed as a social state.

It is clear that this requires the introduction of a social function not only as an urgent civilized form of state building, but as a prerequisite for the achievement of constitutional norms.

Our estimates of the structure of the expenditures of the consolidated budget of Ukraine have been made, which compiled according to the indicators of the Ministry of Finance of Ukraine, in terms of achieving the effectiveness of the implementation of the social function of the state, show the following:

1. The tendencies of centralization of incomes in the state budget continue to grow, with the simultaneous significant increase of the burden of local self-government bodies through the delegation of additional powers by the state to the local level. The exception is 2016, in which the revenues of local budgets increased by 3.3 percentage points compared to 2015. This is the result of budget decentralization. Instead, expenditures increased by 0.7 percentage points. This suggests that the financial resources have become on the ground larger, but the powers transferred from the center to the regions have further increased.

Figure 2 shows that since 2010, the volume of local budget revenues and expenditures has started to polarize due to the growth of volumes of various types of intergovernmental transfers (grants, subventions, etc.).

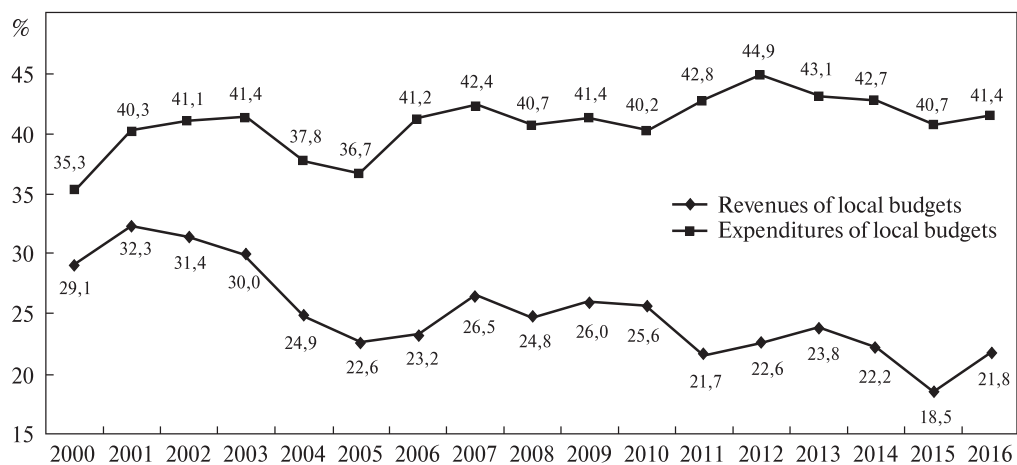

Fig. 2. Trends in changes in the structure of revenues and expenditures of local budgets in the consolidated budget of Ukraine for 2000–2016, %

Source: Compiled according to the State Statistics Service.

2. Constant changes in the formula for calculating the alignment of local budgets deprives them of long-term development. Current transfers to local budgets for 2002–2015, that is, for the period of the two Budget Codes [6–7], has show their total growth from 65.2 to 76.8 percent, including the share of wages and payrolls increased from 35.8 to 37.7 percent; the share of medicines and bandages, and food products decreased from 2.6 to 2.4 and from 3.4 to 2.7 percent, while the share of social security expenditures increased from 17.2 to 23.7 percent.

3. In the state, the concentration of all social mechanisms and opportunities for welfare of the population has been increasing. The confirmation of this assertion is the actual change in the structure of monetary incomes of the population in 1995–2016, which is shown in Figure 3.

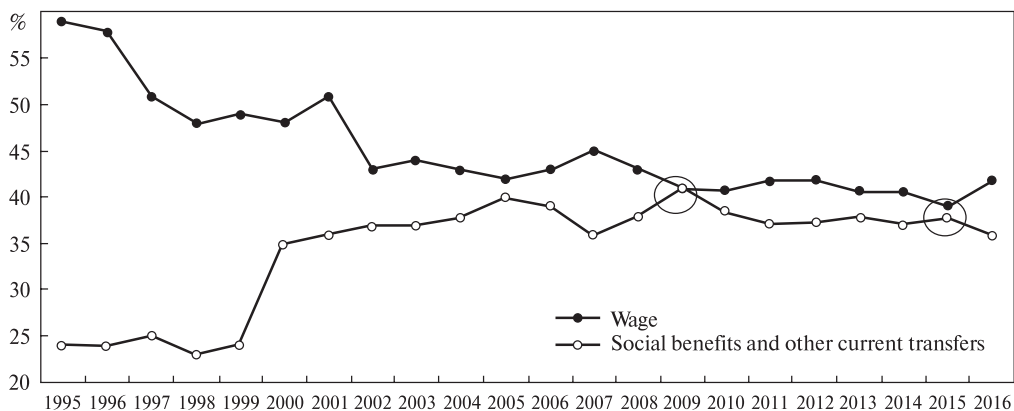

Fig. 3. Dynamics of the share of wages, social transfers in the monetary incomes of the population of Ukraine in 1995–2016, %

Source: Compiled according to the State Statistics Service.

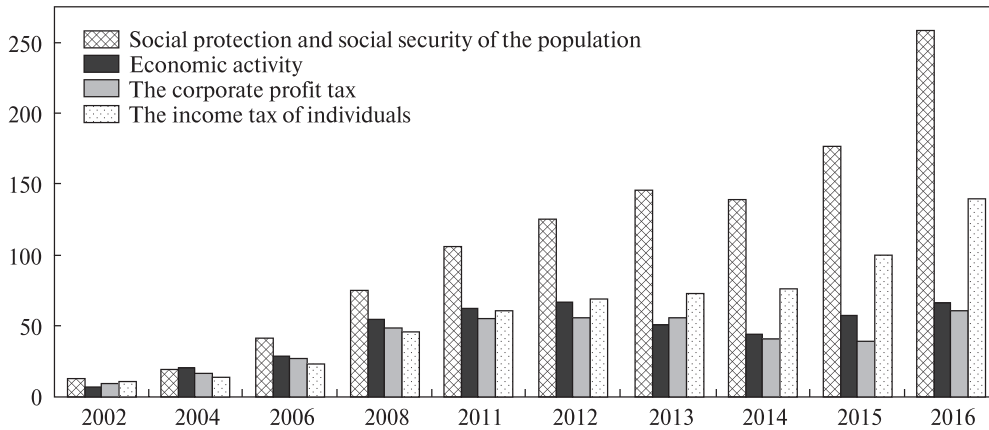

Fig. 4. Comparative analysis of separate expenditures and revenues of the consolidated budget of Ukraine for 2002–2016, UAH billions

Source: compiled according to the State Statistics Service of Ukraine.

4. The share of budget funds used for economic activity in 2002 was almost the level of health care expenditures for the entire population of Ukraine (11.9 and 12.5 percent respectively). In 2003–2009, expenditures on economic activity constantly exceed not only health care expenditures, but also the volume of paid taxes and salary fees paid by all economic actors (Fig. 4), but such changes did not contribute the growth of taxes from economic activity.

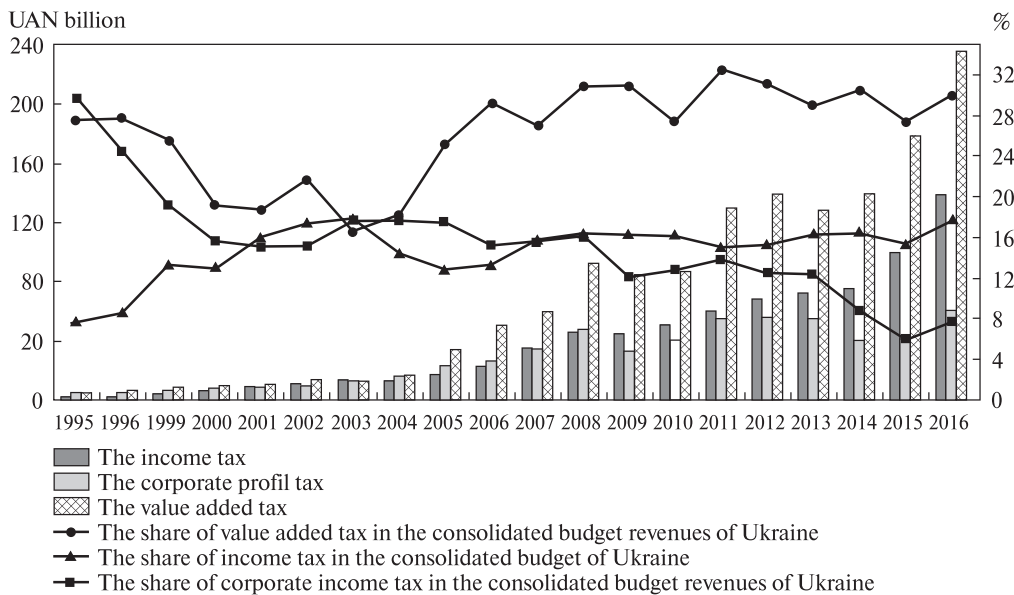

Fig. 5. Dynamics of changes in income tax, corporate profit tax and value added tax in 1995–2016, UAH billions

Source: compiled according to the State Statistics Service of Ukraine.

In recent years there has been a tendency for inadequate changes in the amount of the income tax and personal income tax, in which the amount of the income tax from 2011 is lower than the tax on personal incomes, include in 2014 less than 1.9 times (40.2 and 75.2), in 2015 – 2.6 times (39.1 and 100.0), in 2016 – 2.3 times (60.2 and 138.8), even less than the volume of expenditures of the consolidated budget of Ukraine, which was spent on economic activity in 2014 by almost 9 % (40.2 and 43.6), in 2015 by 30.5 % (39.1 and 56.3), in 2016 – again by 9 % (60.2 and 66.2).

The rates of taxes that reduce the real own income of the population especially the employees (Fig. 5) are growing at a faster pace: the personal income tax, internal taxes on goods and services (the value added tax, the excise tax on manufactured goods in Ukraine, etc.)

The most acute consequence of the ineffective implementation of the social function of the state in terms of its financial support is the sharp increase in the volume of state and state-guaranteed debt, which in 2016 amounted to 2.5 times higher than incomes of the consolidated budget of Ukraine, including only the external state debt of the country is already greater than all revenues of the consolidated Budget of Ukraine on 25 % and 197.5 billion UAH respectively (Fig. 6).

In the Analytical Report of the National Institute for Strategic Studies to the Annual Report of the President of Ukraine «On the Internal and External Situation in Ukraine in 2016», «the excessive debt burden» is classified as one of the most complex «challenges and threats to the financial system» of the state. It states that «...in relation to GDP, the state and guaranteed state debt in 2015 amounted to 79.4 % (69.4 % of GDP in 2014), which exceeds the marginal debt burden of 60 % of GDP, as foreseen by the Budget Code of Ukraine» [8, p. 64].

Each year, the volume of state budget expenditures for servicing the state's debt grows, which in the year 2015 increased from 49.4 % to UAH 86.2 billion, i.e. by 1.7 times and already exceeds 20 % of health care expenditures (Fig. 7) and in 1.7 times the expenditures of the consolidated budget for defense, 5.5 times the expenditures on housing and communal services.

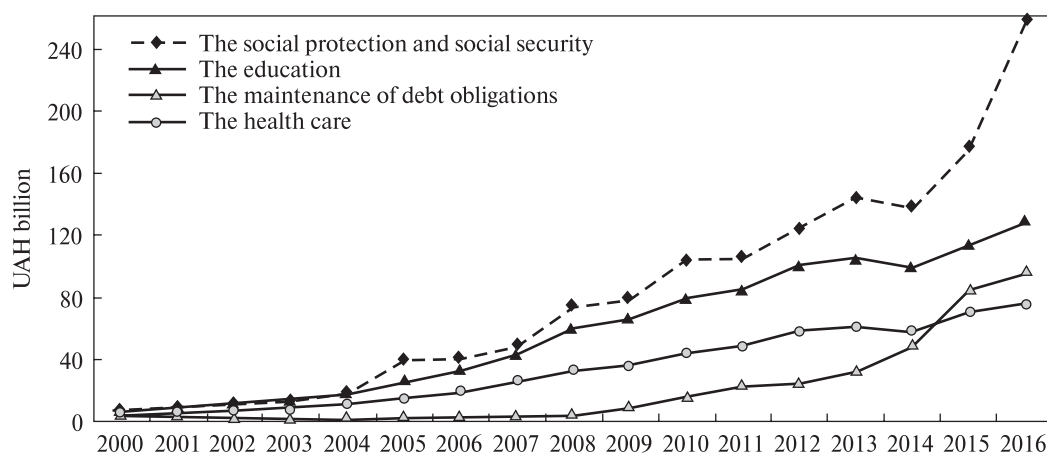

Fig. 6. Dynamics of changes in revenues of the consolidated budget of Ukraine, expenditures of the consolidated budget of Ukraine and the total amount of state and state-guaranteed debt, UAH billions

Source: compiled according to the State Statistics Service of Ukraine.

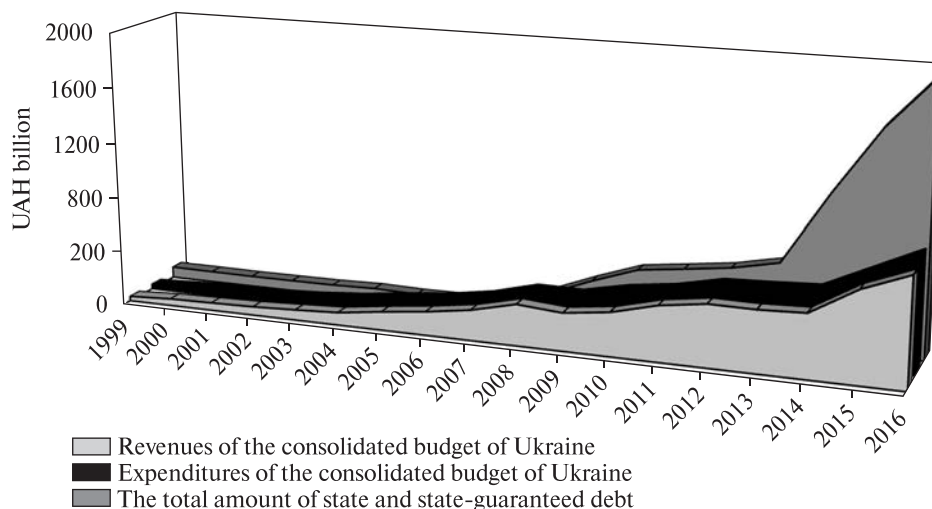

Fig. 7. Dynamics of changes in the volume of servicing of debt obligations of the state in comparison with expenditures on healthcare, education, social protection and social security in 2000–2016, UAH billions

Source: compiled according to the Ministry of Finance of Ukraine.

So, the evaluations of the main indicators of the socio-economic development of the state have shown a consistently low level of funding for those areas that directly concern the social infrastructure. The degree of provision of various groups of population in the regions does not match such criteria as the level of satisfaction with the material status, labor and occupation, housing conditions, health services, and the situation in the family.

A striking example of this state of affairs in the country is the situation in the Dnipropetrovsk region. Thus, one of the most powerful industrial development regions (2nd place by GRP per 1 resident in 2015), with the strongest and stable income base (2nd place by own income per 1 resident in 2015), the number of hired workers (2nd place in 2015) in terms of spending on the socio-cultural sphere per inhabitant occupies only 15th place in 2015. This is the highest rank in the previous 11 years (from 2003 to 2014, the region was in a stable position at the 22nd place). In particular, for expenditures for education per 1 resident in 2015, Dnipropetrovsk region occupied only 12th place, with expenditures on social protection and social security per 1 resident – 19. Only in the health and housing and communal services sectors there is a positive dynamic (3rd and 2nd rank in 2015, respectively).

Consequently, there is a paradoxical situation of discrepancy between what resource the region produces and what it spends. Dnipropetrovsk region is in unfair conditions and, in the first place, it suffers from its inhabitants who receive less social services than they should. Obviously, the adoption of the budget code in 2001 and 2010 has led to such a state of affairs.

Conclusions. The analysis of expenditures on social infrastructure has shown that the state does not fully fulfill the social function, which is its constitutional duty. Taking into account the situation with constant restriction of financing of social expenditures, which is repeated from year to year, it is necessary to change the principles and approaches of budget provision of such expenditures.

The existing methodology for planning budget expenditures, and thus ensuring their sources of financial revenues, is based on the need to hold active objects and institutions involved in socialization processes, rather than on objective social needs, determined in accordance with the assigned on those or other levels of function management. The focus is not on the needs of socialization, but on the conscious limited financial capabilities of the state does not and will not enable to bring the welfare of the population to the desired standards. The allocation of state resources between the «center» and the administrative territories of the unitary state, citizens, and economic entities is carried out according to conditional formulas that are constantly changing, instead of the uniform standards of social services guaranteed by the Constitution of Ukraine, regardless of the place of residence of the citizen.

The regional state administrations are invited to introduce the procedure for the annual compilation of the social budget of the region and its territories, depending on the demographic situation, the size of state standards, the level of economic development of territories and the need to achieve European social norms in the context of the respective territorial units. This will ensure a systematic approach to the formation and implementation of social measures and their relationship between economic indicators, demographic forecasts and the social sector.

Emphasis must be placed on finding ways to effectively use limited financial resources. Attention should be focused not on reducing the tax capacity, but on determining the timing of the exit of the Ukrainian tax system into the European level of taxation and, naturally, establishing a phased, annual, cost-effective tax policy dynamics in the context of budget filling and harmonious development of production facilities.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Titmuss R. Welfare State and Welfare Society* / R. Titmuss. — L., 1967. — P. 15, 20, 22.
2. *Дєєва Н.М.* Потенціал соціалізації і його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи : Монографія. — Дніпропетровськ : АРТ_ПРЕСС, 2006.
3. *Макарова О.В.* Соціальна політика в Україні: Монографія / О.В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2015. — 244 с.
4. *Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія)* / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2014. — 380 с.
5. *Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки : колективна монографія* / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2012. — 320 с.
6. *Бюджет України: статистичний збірник [щорічник]* / Міністерство фінансів України. — Київ, 1999–2016.
7. *Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 № 2542-III.* Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2542-14>
8. *Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI.* Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
9. *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році».* — Київ : НІСД, 2016. — 684 с.

REFERENCES

1. Titmuss, R. (1967). *Welfare State and Welfare Society*. L.
2. Dieieva, N.M. (2006). *Potentsial sotsializatsii i yoho rehuliuвання v ekonomitsi: teoriia, metodolohiia, perspektyvy* [Potential socialization and its regulation in the economy: the theory, methodology, prospects]. Dnypropetrovs'k: ART_PRESS [in Ukrainian].

3. Makarova, O.V. (2015). *Sotsialna polityka v Ukraini [Social policy in Ukraine]*. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (Ed). (2014). *Liudskyi rozvytok v Ukraini: istorychnyi vymir transformatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of government social policy]*. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
5. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Liudskyi rozvytok v Ukraini: sotsialni ta demografichni chynnyky modernizatsii natsionalnoi ekonomiky [Human Development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]*. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
6. *Statistichnyi zbirnyk «Budget Ukraini» 1999-2016 rr. [Statistical collection «Budget of Ukraine» 1999-2016]*. (2017). Derzhstat [in Ukrainian].
7. Biudzhetni kodeks Ukrainy vid 21.06.2001 № 2542-III [Budget Code of Ukraine from 21.06.2001 № 2542-III]. (2001). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2542-14> [in Ukrainian].
8. Biudzhetni kodeks Ukrainy vid 08.07.2010 № 2456-VI [Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 № 2456-VI]. (2010, 08 June). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/24-56-17> [in Ukrainian].
9. *Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezidenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2016 rotsi» [The analytical report to the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On the internal and external situation of Ukraine in 2016»]*. (2016). Kyiv : NISD [in Ukrainian].

Article received on 22.09.2017.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2017.

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ І РОЗВИТОК: ПОГЛЯД У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

Видання присвячене дослідженню гендерної проблематики в Україні. Сьогодні антидискримінаційна політика є одним із найактуальніших компонентів політик європейських країн, про що свідчать відповідні положення документів міжнародних організацій та аналітичні роботи провідних зарубіжних і вітчизняних експертів. Питання гендерної рівності на всіх ступенях — від участі жінок у політичному процесі держави до належної оплати праці для представників обох статей — є ключовим для суспільства. Матеріали, вміщені в цьому виданні, характеризують поточну ситуацію в Україні, аналізують кращий європейський досвід виконання міжнародних норм і стандартів. У виданні міститься доповідь, що складається з шести розділів, стислий словник головних гендерних термінів, а також статті вітчизняних експертів.

Це видання буде корисним для експертів, соціологів, журналістів і всіх, хто цікавиться питаннями досягнення гендерної рівності в Україні.

ISBN 978-966-7272-86-9

Центр Разумкова. — Київ: ЗАПОВІТ, 2016. — 244 с.

Е. ЛІБАНОВА, О. ЦИМБАЛ, О. ЯРОШ, Л. ЛІСОГОР

ПЕРЕХІД НА РИНОК ПРАЦІ МОЛОДІ УКРАЇНИ: РЕЗУЛЬТАТИ МІЖНАРОДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ SCHOOL-TO-WORK TRANSITION SURVEYS В УКРАЇНІ У 2013 ТА 2015 РОКАХ

Аналітична доповідь

Обстеження «Перехід молоді від навчання до стабільної роботи» у 2015 р. в Україні стало можливим завдяки спільному фінансуванню з боку Work4Youth Міжнародної організації праці та The Master Card Foundation. Обстеження в Україні проведено Українським центром соціальних реформ (UCSR), Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, а також Центром соціального моніторингу. До складу виконавців на чолі з Еллею Лібановою увійшли Олександр Цимбал, Ольга Балакірева, Тетяна Бондарь, Олег Ярош, Ганна Терещенко, Лариса Лісогор та Ірина Марченко. Координатор Групи Work4Youth МОП — Сара Елдер.

Результатом роботи стала доповідь, у якій представлено основні результати другого раунду дослідження «Перехід від навчання до ринку праці (SWTS)». Розділ 2 характеризує ситуацію на ринку праці в Україні у 2012–2014 рр. і описує вплив загальних

змін, які відбулись в Україні 2014 р., на умови розвитку українського ринку праці з акцентом на молодіжному контингенті. Розділ 3 розкриває основні риси методології SWTS. У розділах 4–6 викладено основні результати дослідження, зокрема відомості про загальні характеристики обстеженої молоді та відповідних домогосподарств, характеристики зайнятості молодих чоловіків та жінок, безробітної молоді та економічно неактивної молоді, а також її шлях на ринок праці. У завершальному розділі 7 наведено результати аналізу чинної національної політики молодіжної зайнятості та провідних структур її регулювання, а також сформульовано основні рекомендації з питань політики зайнятості молоді в умовах економічної кризи і національних реформ, орієнтованих на реалізацію Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Міжнародне бюро праці. – Женева, 2016. – 123 с.

С.Ю. АКСЬОНОВА

ПІДЛІТКОВЕ МАТЕРИНСТВО: ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Монографія

Монографія висвітлює проблеми підліткової народжуваності та материнства у демографічному контексті. У роботі використано результати різноманітних вибіркового соціально-демографічних обстежень, проаналізовано ієрархію цінностей і фактори формування особистості підлітка, умови виховання, роль сім'ї та сімейного середовища, підкреслено соціальне конструювання феномену підліткового віку. Проаналізовано також динаміку і структуру народжуваності у неповнолітніх на тлі загальних тенденцій змін вікової моделі народжуваності в Україні; розглянуто сексуальну поведінку підлітків, сформованість дітородних орієнтацій у підлітковому віці та їх головні характеристики. Значну увагу приділено аналізу факторів, що визначають готовність до материнства, ризиків, пов'язаних із вагітністю та материнством у підлітковому віці, підкреслено, що головним ризиком ранньої вагітності та материнства є особистісна і соціальна незрілість дівчат, труднощі із продовженням навчання, і тому лише за сімейної та соціальної підтримки народження дитини у підлітковому віці зумовлює прискорення дорослішання юної матері, стає поштовхом для виникнення генеративності й може сприяти накопиченню усіх складових сімейного капіталу.

Видання призначене для демографів, соціологів, психологів, фахівців з державного управління, викладачів, аспірантів, усіх небайдужих до демографічної проблематики читачів.

ISBN 978-966-02-7959-9

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2016. – 184 с.

YOUNG AND FEMALE – A DOUBLE STRIKE? GENDER ANALYSIS OF SCHOOL-TO-WORK TRANSITION SURVEYS IN 32 DEVELOPING ECONOMIES

Analytical report

S. ELDER, S. KRING

This report explores the experiences and constraints faced by young women and men in the world of work. Based on the school-to-work transitions surveys (SWTS) of 32 developing countries run between 2012 and 2015, the report concludes that being young and female

serve as a double strike for those seeking to find productive employment. Youth is a crucial time of life when young people start realizing their aspirations, assuming their economic independence and finding their place in society. The global jobs crisis has exacerbated the vulnerability of young people in terms of: higher unemployment; lower quality jobs for those who find work; greater labour market inequalities among different groups of young people; longer and more insecure school-to-work transitions, and increased detachment from the labour market.

The ILO supports governments and social partners in designing and implementing integrated employment policy responses. As part of this work, the ILO seeks to enhance the capacity of national and local level institutions to undertake evidence-based analysis that feeds social dialogue and the policy-making process. To assist member States in building a knowledge base on youth employment, the ILO has designed the «school-to-work transition survey» (SWTS). The current report, which explores the differing experiences and constraints faced by young women and men in the world of work, is a product of a partnership between the ILO and The MasterCard Foundation. This report presents a gender analysis of the available datasets and highlights the persistent disadvantages that young women continue to face in the labour market. It should serve as an important contribution to the dialogue on how policy responses and program adjustments can better address gender discrepancies in labour utilization and more effectively ensure that young women are set on a path towards self-empowerment through their labour market transitions.

International Labour Office. — Geneva: ILO, 2016. — 98 p.

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ: ВІД ПОДОЛАННЯ ПЕРЕШКОД ДО СТРАТЕГІЇ УСПІХУ

Монографія

ЗА РЕД. О.Ф. НОВІКОВОЇ

У монографії здійснено аналіз проблем соціально-економічного розвитку Донбасу, причин і наслідків воєнного конфлікту, масштабів вимушеного переселення мешканців Донецької та Луганської областей; визначено довгострокові завдання щодо вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Розроблено теоретичні підходи до формування концепції відновлення та розбудови миру на сході України. Надано оцінку правових засад формування умов і можливостей захисту прав ВПО. Систематизовано міжнародний досвід вирішення їхніх проблем. Розроблено підходи до оцінки можливостей використання потенціалу ВПО як ресурсу розвитку територіальних громад. Визначено інноваційні механізми формування та залучення наукових, економічних і соціальних ресурсів до розв'язання проблем, які виникли внаслідок збройного протистояння на сході України. Проаналізовано потреби у відновленні соціальної інфраструктури на постконфліктних територіях. Визначено механізми розв'язання житлових проблем ВПО. Описано останні видання з проблематики успішних переселенців та окремі історії про них.

Для керівників і фахівців державних та регіональних органів управління, місцевого самоврядування, міжнародних фондів, українських та міжнародних громадських організацій, науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх зацікавлених у вирішенні проблем ВПО та сходу України.

ISBN 978-966-02-8076-2

НАН України, Інститут економіки промисловості. — Київ, 2016. — 448 с.

ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: УКРАЇНА

Національна доповідь

Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» надає бачення орієнтирів досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку (ЦСР), які були затверджені на Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015 р. З урахуванням принципу «нікого не залишити осторонь» та з використанням широкого кола інформаційних, статистичних та аналітичних матеріалів розроблено національну систему ЦСР (86 завдань національного розвитку та 172 показники для їх моніторингу), що забезпечить міцну основу для подальшого планування розвитку України та моніторингу стану досягнення ЦСР. Доповідь було підготовлено Міністерством економічного розвитку і торгівлі України координатор Наталія Горшкова та схвалено Міжвідомчою робочою групою для організації процесу імплементації Цілей Сталого Розвитку для України під головуванням Першого віце-прем'єр-міністра України — Міністра економічного розвитку і торгівлі України Степана Кубіва та Координатора системи ООН в Україні, Координатора з гуманітарних питань в Україні та Постійного Представника Програми розвитку ООН в Україні Ніла Вокера. До складу групи увійшли 17 представників міністерств та відомств на рівні заступників міністрів. Науковий супровід здійснено академіком-секретарем Відділення економіки НАН України Еллою Лібановою.

Публікація є корисною для урядовців, працівників міністерств і відомств, керівників та фахівців центральних і місцевих органів виконавчої влади, спеціалістів агентств ООН, представників дипломатичного корпусу та міжнародних організацій, науковців, діячів громадських організацій, усіх зацікавлених питаннями стратегічного планування сталого розвитку України на довгострокову перспективу.

У доповіді викладено результати адаптації 17 глобальних ЦСР з урахуванням специфіки національного розвитку. Бенчмаркінгові орієнтири для досягнення до 2030 р. встановлено на підставі розрахунково-прогнозої роботи з використанням сценарних підходів до визначення напрямів розвитку країни на довгострокову перспективу. Джерелом даних, наведених у доповіді, є Державна служба статистики України і відповідні міністерства і відомства.

Роботу виконано за підтримки усіх агентств ООН в Україні, зокрема, Програми розвитку ООН, і спільно з Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. — Київ, 2017. — 176 с.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА В СВІТІ У 2016–2017 РР.: НЕРІВНІСТЬ В ОПЛАТУ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

Доповідь МОП «Заробітна плата в світі» — п'ята за більш ніж десятирічний період доповідь, свій що є внеском у досягнення цілей підвищення заробітної плати та скорочення нерівності в оплаті праці, і представляє державним органам, соціальним партнерам, представникам наукових кіл та широкій громадськості порівняльні дані та інформацію про поточні тенденції в оплаті праці.

У попередній доповіді «Заробітна плата в світі» нерівність в оплаті праці та доходи було розглянуто з точки зору домогосподарств, предметом цієї є динаміка на рівні підприємств. Зокрема, викладено аналіз того, якою мірою сукупна нерівність в оплаті праці є наслідком такої нерівності, що існує як між підприємствами, так і всередині них самих. Аналіз спирається на останні досягнення економічної науки,

які стали можливими завдяки новим базам даних. Він дає змогу отримати докладне уявлення як про працівників, так і про ті підприємства, на яких вони працюють. За висновками доповіді, масштаби нерівності в оплаті праці між підприємствами, внесок кожного з них у сукупну нерівність, раніше недооцінено. Важлива проблема, піднята в доповіді, стосується значення соціального діалогу та колективних переговорів: найважливішого чинника, що сприяє всеохопному зростанню.

ISBN 978-92-2-430999-1, e, ISBN 978-92-2-431000-3

Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Східної Європи і Центральної Азії. — Москва, 2017. — 164 с.

MIGRATION AND THE UKRAINE CRISIS. A TWO-COUNTRY PERSPECTIVE

EDS. A. PIKULICKA-WILCZEWSKA, G. UEHLING

Since the Russian annexation of Crimea in 2014 and the beginning of the war in Donbas, Eastern Europe has been facing a migration crisis. Several million Ukrainians are internally displaced or have fled the country and now face an uncertain future. At the same time, Western-imposed sanctions and the creation of the Eurasian Economic Union have affected Russia's migration policies. These largely ignored processes have a potential to change the social landscape of the region for many years to come. The aim of this collection is to shed light on the forgotten migrant crisis at the European Union's doorstep and make sense of the various migration processes in and out of Ukraine and Russia.

ISBN 978-1-910814-27-7, e, ISBN 978-1-910814-28-4

E-International Relations. — England, 2017. — 220 p.

MIGRANT INTEGRATION. 2017 EDITION

Statistical Books

EDS A. PIKULICKA-WILCZEWSKA, G. UEHLING

Changing migratory patterns, which may occur suddenly and vary greatly in terms of size and composition, pose great challenges to host societies and policymakers, who need quality information on which to base their decisions. Information on the basic demographic characteristics of migrants is not sufficient to fulfil those needs. More specific socio-economic statistics on migrants and their descendants are of utmost relevance to reflect the complexity of these patterns and the nature of the migrant integration process. This publication provides an overview of the European Union (EU) statistics on the integration of migrants. Successful migrant integration into the society of host countries is the key to maximizing the opportunities of legal migration and making the most of the contributions that immigration can bring to EU development. Statistical measurement of the level of migrant integration is aimed at providing policymakers with reliable and comparable statistical information. This in turn facilitates reaching appropriate and targeted policy decisions. Based on available data, migrant integration in this publication is presented in terms of employment, education, social inclusion and active citizenship in the hosting country. This publication is made up of this introduction and two main chapters. The introduction provides information on the development of EU migrant integration policy, indicators to monitor migrant integration, key concepts, data sources and their limitations. In addition, it provides a brief insight into latest migratory patterns in the EU including migration flows and stocks of immigrant pop-

ulation. Chapter 1 provides an introduction to EU statistics on the integration of migrants. Chapter 2 is based on data collected by Eurostat from the 2014 Labour force survey ad-hoc module on the «Labour market situation of immigrants and their immediate descendants». The previous 2008 LFS Ad-hoc module on the «Labour market situation of immigrants» was also used to compare data over time.

ISBN 978-92-79-69313-7, e, ISBN 978-92-79-69314-4
European Union. Luxembourg, 2017. — 114 p.

UKRAINIAN MIGRATION TO THE EUROPEAN UNION LESSONS FROM MIGRATION STUDIES

EDS O. FEDYUK, M. KINDLER

Ukrainians form one of the largest groups of all third-country nationals living and working in the European Union (EU), yet in the contemporary research environment, their migration to the EU goes unnoticed, and Ukrainians are seen mainly as some of the «migrant groups» in studies concerning Central and Eastern European migrants. Why has this subject been studied so little? Or has it been studied, but without stirring wider public or political interest? This volume brings together a team of scholars from a range of disciplines to trace the dynamics of Ukrainian migration and its research over the last three decades and to provide a comprehensive overview of the available literature on Ukrainian migration to the EU.

ISBN 978-3-319-41774-5, e, ISBN 978-3-319-41776-9
Springer, 2016. — 232 p.

СВІТОВА ГІБРИДНА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ

Монографія

За ред. В.П. ГОРБУЛІНА

У колективній монографії, підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, уперше у вітчизняній та світовій науці детально досліджено явище світової гібридної війни в перспективі російської агресії проти України. Сутність гібридної війни розглянуто у контексті системної кризи світової безпеки, а її феномен — як новітній вид глобального протистояння. Детально розглянуто причини та передумови російської агресії проти України, її стратегічні цілі, а також особливості ведення гібридної війни у різних вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Проаналізовано локальні успіхи нашої держави у протидії ворожим планам РФ за окремими напрямками. Зроблено загальний висновок про доведення Україною своєї спроможності як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором. Розглянуті питання реформування міжнародних безпекових інститутів та пошуку балансу сил у новій гібридній реальності.

Розраховано на політиків, політичних аналітиків, державних службовців вищої ланки, науковців у сфері безпекознавства. Результати дослідження зацікавлять освітян, представників громадянського суспільства, а також національно свідомих громадян.

ISBN 978-966-554-273-5
Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2017. — 496 с.

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ ДО ЩОРІЧНОГО ПОСЛАННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ «ПРО ВНУТРІШНЄ ТА ЗОВНІШНЄ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В 2017 РОЦІ»

Аналітична доповідь

За ред. В.П. ГОРБУЛІНА, О.С. ВЛАСЮКА, О.М. ЛЯШЕНКА

Внутрішнє і зовнішнє становище України в 2017 році визначено складною сукупністю факторів, що несуть у собі як загрози і ризики поглиблення кризових явищ, так і можливості для виходу на магістральний шлях національного розвитку. Нинішній рік є справді переломним і визначальним у контексті одразу кількох процесів. Це боротьба проти російської агресії та зусилля щодо зміцнення обороноздатності й відновлення територіальної цілісності держави; розгортання і початок діяльності антикорупційної інфраструктури; запровадження дієвих механізмів соціальної політики держави шляхом оптимізації системи пенсійного забезпечення, започаткування медичної та освітньої реформ; вихід економіки країни на рейки динамічного зростання, залучення інвестицій та інновацій у вітчизняне виробництво, відкриття доступу до нових ринків, підвищення рівня зайнятості та добробуту населення; зміцнення авторитету України на міжнародній арені, поглиблення партнерських зв'язків з країнами ЄС і НАТО, визначення чітких орієнтирів нашої європейської та євроатлантичної інтеграції; подолання внутрішньополітичної нестабільності; зміцнення національної ідентичності, консолідація всього суспільства навколо ідеї української незалежності та готовності будувати спільне майбутнє для себе і своїх нащадків на рідній землі.

Кожен з цих процесів зіставний з епохою в національній історії. Однак сьогодні Україна стоїть перед необхідністю забезпечити стрімку динаміку та гідний результат на усіх цих стратегічних напрямках одночасно. Це питання не десятиліть, а поточного політичного моменту, який повинен дати відповідь: куди рухається країна і коли її громадяни матимуть гідні умови життя.

ISBN 978-966-554-279-7

Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2017. — 928 с.

ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: УКРАЇНА. НАЦІОНАЛЬНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

У національних консультаціях взяли участь близько 300 представників урядових установ, агентств Організації Об'єднаних Націй в Україні, Національної академії наук України, громадськості та експертного середовища.

Під час національних консультацій обговорено 17 ЦСР за такими групами: Стале економічне зростання та зайнятість; Справедливий соціальний розвиток; Ефективне, підзвітне та всеохопне управління і справедливість для всіх; Екологічна рівновага та розбудова стійкості. Підсумки національних консультацій стануть основою для розроблення національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна».

Учасники працювали у робочих групах з метою адаптації глобальних завдань розвитку з урахуванням національної специфіки. У ході консультацій учасники заповнювали анкети, які містили запитання щодо релевантності цілей для країни та напрямів роботи для їх подальшої інтеграції у стратегічне планування. Аналіз результатів опитування (опрацьовано понад 130 анкет) відбиває експертну думку учасників консультацій.

Департамент економічної стратегії та макроекономічного прогнозування Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. — Київ, 2016. — 6 с.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Рукопис не повинен перевищувати обсяг 17–20 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А–4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів. На останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора. Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification. **Схема розташування** абrevіатур, розміри шрифтів, інтервалів, послідовність розділів, підрозділів, складання літератури та ін. **детально висвітлена на сайті журналу: <http://www.dse.org.ua>**

На початку статті мають бути ПІБ автора (авторів), їхній науковий ступінь, посада, назва установи, де працюють, поштова та електронні адреси, назва статті, анотації, ключові слова — **трьома мовами**.

Стаття повинна мати такі необхідні розділи, як постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі, у кінці статті розташовують переліки посилань: література, References*.

Анотації українською та російською мовами мають мати 150–250 слів. **Анотацію англійською мовою подають на 250–300 слів** (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій, які повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено, впроваджено* і т. п.); компактними.

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абrevіатури.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, яким аспектам досліджуваного питання інші науковці (ПІБ мовою статті та англійською) присвячували роботи.

Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англомовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ 7.1:2006 (див. форму 23, затверджену наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. No147). За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко та уніфіковано оформити список використаних джерел.

2) REFERENCES — той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила оформлен-

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

ня транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів).

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою. Електронне посилання — <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу — *Demografiia ta sotsialna ekonomika*.

Назви праць у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії МОН України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел: <http://vak.in.ua>.

Журнал «Демографія та соціальна економіка» (Demography and social economy) отримує DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) на всі статті з 2009 р.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- *до першого номеру до 20 грудня* (подання журналу до друку у березні наступного року);
- *до другого номеру до 25 березня* (подання журналу до друку у липні поточного року);
- *до третього номеру до 10 вересня* (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка: ПІБ автора (авторів) повністю, науковий ступінь, учене звання, місце роботи автора, (співавтор) та посади, повна поштова адреса місця роботи (з індексом), чи повна поштова домашня адреса для отримання авторського примірника, електронна адреса, контактні номери телефонів авторів.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Для статей рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References: ПІБ авторів (транслітерація); назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках []; назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою []; вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останє залежно від вживаного стандарту опису).

На сайті журналу <http://www.dse.org.ua> розміщено детальний опис складання REFERENCES — транслітерованої літератури. На сайті <http://www.slovnuk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту в латиницю. На сайті <http://www.translit.ru> — транслітерація текстів російською мовою.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснование научных выводов, соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — **без оплаты**.

Рукописи принимаются объемом до 17–20 страниц (с аннотациями и литературой) формата А–4, набор текста 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов. На последней странице статьи обязательно ставится подпись автора. Аспиранты и соискатели представляют рекомендации научного руководителя.

Вместе со статьей автор подает Лицензионный договор на использование произведения (форма размещена на сайте журнала).

Каждая статья должна иметь коды «УДК» и JEL Classification. *Схема размещения* аббревиатур, размеров шрифтов, интервалов, последовательность разделов, подразделов и др. детально освещена на сайте журнала <http://www.dse.org.ua>

В начале статьи должны быть ФИО автора (авторов), их научная степень, должность, название места работы, почтовый и электронный адреса, название статьи, аннотации и ключевые слова — на трех языках.

Статья должна иметь такие необходимые разделы как постановка проблемы, актуальность выбранной темы, новизна, анализ последних исследований и публикаций, постановка цели и задач, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, в конце статьи располагают списки использованных источников: литература, References*.

Аннотации на украинском и русском языках должны иметь 150–250 слов. Аннотация **на английском языке — на 250–300 слов (не менее 1800 знаков без пробелов)**.

Обязательные требования к аннотациям, которые должны быть: информативными (без общих слов); структурированными (отражать последовательную логику описания результатов в статье); содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования, наиболее значительные результаты; содержать конкретизацию авторского вклада (*что проанализировано, предложено, разработано, обосновано, проведено, определено, выявлено, внедрено и т. д.*); компактными.

Авторская аннотация должна содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей, **не содержать ссылок и аббревиатур**.

При изложении раздела «Анализ последних достижений и публикаций» автору необходимо дополнительно коротко описать 3–4 примера, каким аспектам исследуемого вопроса другие ученые (ФИО, на языке статьи и на английском) посвятили свои работы.

Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. Под названием рисунка размещают источники ссылок. Таблицы должны иметь название, их «шапка» должна соответствовать содержанию граф, все графы шапки должны быть заполненными. Источники ссылок размещают под таблицей.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники на языке оригинала, оформление соответственно ДСТУ «ГОСТ 7.1:2006» (см. форму 23; утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147). С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить «Список использованных источников».

2) REFERENCES — тот же список литературы, транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010), правила оформления

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

транслитерированного списка литературы и References — на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках — на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала: *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*.

Названия трудов в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Журнал «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) получает коды DOI (цифровой идентификатор объекта) на все статьи с 2009 г.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает не менее двух рецензий: внутреннюю и внешнюю. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться дополнительно независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличии существенных замечаний статья может быть отклонена или направлена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит. Рецензированные, доработанные статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати Ученый совет Института.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Срок подачи статей в журнал:

- *к первому номеру до 20 декабря* (подача журнала в печать в марте следующего года);
- *ко второму номеру до 25 марта* (подача журнала в печать в июле текущего года);
- *к третьему номеру до 10 сентября* (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка: ФИО автора (авторов) полностью, сведения о научной степени, ученом звании, сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом) или почтовый домашний адрес для получения авторского экземпляра, электронный адрес, контактные номера телефонов автора.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОЙ* В РОМАНСКИЙ АЛФАВИТ (ЛАТИНИЦУ)

Для статей рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References: ФИО авторов (транслитерация); название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках []; название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык []; выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

На сайте журнала <http://www.dse.org.ua> расположено детальное описание составления REFERENCES — транслитерированной литературы. На сайте <http://www.slovnuk.ua> возможно без оплаты воспользоваться программой транслитерации украинского текста в латиницу. На сайте <http://www.translit.ru> — транслитерация русского текста.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font:

Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). The articles are accepted in Ukrainian, Russian or English. No separation of words is accepted. The last page should be signed by the author. Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC and JEL Classification Codes. ***The scheme of situation of abbreviations***, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references, ***is described at the web-site in details (<http://www.dse.org.ua>)***.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – ***in three languages***.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and Russian should be within 150–250 words. The ***English Summary*** should be within 250–300 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

When describing the paragraph «Analysis of the recent studies and publications», the author should provide 3–4 examples of studies in brief, and describe the contribution of these authors (name and surname in the language of the article).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive. The sources of information should be placed below the titles of figures.

The tables should be accompanied with a title, while their headlines should precisely respond to the contents, with no empty cells. The sources of information should be placed below the tables.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in two blocks: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147). Based on VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) you can quickly, easily and automatically prepare your «LITERATURE» list.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated into English (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors).

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writin system into another one).

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in the transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02.2010 № 5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>.

When citing the Journal «Demography and Social Economy», the authors should refer to the transliterated form of the Journal's name – Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

The references (no more than 15 works) are placed in accordance with the order of citing over the text. To simplify the procedure of citing references in accordance with the requirements of the State Certification Commission of the Ministry of Education of Ukraine, you could use the on-line resource for making automatic references: <http://vak.in.ua>.

The Journal «Demography and Social Economy» is classified with DOI index since 2009.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the

Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- ***the first volume: 20th of December*** (journal submission for publication in March of this year);
- ***the second volume: 25th of March*** (journal submission for publication in July of this year);
- ***the third volume: 10th of September*** (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference: full name and surname of the author, academic degree and rank, affiliation, including institutions and positions, full postal address (with index), e-mail, contact telephone numbers

GUIDELINES OF MAKING THE REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

We recommend the next approach to structuring bibliographic references in the article: authors' surname and name (transliterated), a title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [], reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [], output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

There is a detailed description of making the References at the web-site: <http://www.dse.org.ua>. A free program of transliteration of Ukrainian texts is available at the web-site: <http://www.slovnyk.ua>, while transliteration of Russian texts is available at: <http://www.translit.ru>.